

DR M. C. SLOTEMAKER DE BRUINE

**HET
JOODSE
VRAAGSTUK**

HET JOODSE VRAAGSTUK

Dr M. C. SLOTEMAKER DE BRUINE

HET
JOODSE
VRAAGSTUK

1946

G. F. CALLENBACH N.V. NIJKERK

I N H O U D

	Blz.
Inleiding	5
I. Antisemitisme	19
II. Historische schets van het Jodendom	44
III. Karakterschets	130
IV. Enkele theologische beschouwingen	153
V. De practische houding	170

INLEIDING

Het hier volgende is een werk, dat ik uit dankbaarheid heb ondernomen voor de Joodse vrienden, die ik door nauwe samenwerking van enige jaren heb gevonden. Velen er van zijn gevallen; des te meer voel ik mij met de overigen verbonden.

Ik heb niet uitsluitend een pleidooi kunnen houden voor de Joden en hun streven. Het Joodse vraagstuk scheen mij veel gecompliceerder en veel meer typisch voor de situatie, waarin wij allen op dit ogenblik geplaatst zijn, dan dat een betrekkelijk eenzijdige oplossing het antwoord zou kunnen zijn. Het Joodse vraagstuk botst op andere vraagstukken van minstens even dringende en fatale aard. Meer dan ooit geloof ik dat eenzijdige vraagstellingen ongeoorloofd zijn en eerder tot catastrophen voeren dan men zich realiseert.

Vandaar dat ik geen typisch philo-semitisch geschrift heb geleverd. Wie dat wil zou er zelfs antisemitische tonen in kunnen horen. Ik meen echter dat noch het een noch het ander het geval is en dat de tendens gericht is op die objectiviteit, die we zo broodnodig hebben om uit het valse spel van internationale chantage verlost te raken. Juist omdat ik mij met de Joden door Christelijke traditie en door persoonlijke vriendschap nauw verbonden voel, heb ik geen poging gedaan mijn waarnemingen te friseren. Ik hoop dat ze tegen die achtergrond begrepen zullen worden.

Nog iets anders ook wilde ik hier zeggen. Door de massale gebeurtenissen van deze laatste jaren is ons een bijzonder duidelijke gelegenheid geboden om het lot van het Joodse

volk in zijn volle grootte en waardigheid te zien. Al te dikwijls is er aanleiding om het in de kleinere brokstukken van deze of gene Joodse mens, die wij ontmoeten, op te grijpen en dan dus fragmentarisch en incidenteel. Maar het is groot en indrukwekkend, van een maat, die ons maar al te licht ontsnapt. Wat deze jaren ons te zien hebben gegeven brengt weer die volledige maat aan; het rijst met een complete tragiek voor ons op. Daarvan is in de allerergste vervolging niets wezenlijks verloren gegaan, integendeel. Het Joodse volk is een onderneming in de wereldgeschiedenis, die haar weerga niet licht vindt. Hoogten en diepten bepalen elkaar. In het leven van de mensheid, waar Joden een rol spelen, wordt iets voelbaar van diezelfde hoogten en diepten, en het is geen teken van groot vermogen, dat daaraan zulke conflicten ontspringen. Men kan blijkbaar de Joden moeilijk aan. Ook de Joden kunnen zichzelf moeilijk aan. In hen werkt iets, dat moeite brengt, omdat het licht en schaduw van de meest centrale verwachtingen en beloften, die aan de mensheid zijn geschonken, zo ontstellend scherp en hard op het leven ook van onze tegenwoordige wereld werpt. Alleen al het omgaan met het Joodse probleem — van een oplossen er van is geen sprake — is in staat ons te herinneren aan de grote dingen, die in de geschiedenis der mensheid aan de orde zijn gekomen.

Dat we op dit ogenblik van een bijzonder Joods vraagstuk spreken, hangt samen met het feit dat tijdens de afgelopen wereldoorlog een bijzondere oorlog van Duitsland tegen het Joodse volk is gevoerd. Onder de vijanden van het Duitse volk is door het nationaal-socialisme in de eerste plaats het Joodse volk genoemd. In de democratische machten van het westen heeft het steeds handlangers of knechten der Joden gezien. De maatregelen tot totale mobilisatie van het Duitse volk voor deze beslissende oorlog zijn begonnen met de uitzuivering van de Joodse invloed in het volksleven en langzamerhand werd de levensruimte voor de Joden beperkt, een ijzeren vuist sloot zich om hun hals. Tegen het eind werd door Joden zelf de verzuchting geuit, dat de oorlog als geheel wel door Duitsland verloren werd, maar dat in elk ge-

val het Joodse volk deze oorlog had verloren. Behalve dat de Joden in Europa dicht bij de ondergang zijn gebracht en hun rustige ontwikkeling in dit tijdperk van emancipatie grondig is verstoord, hebben ze ook in die zin de oorlog verloren, dat elders hun bestaan meer en meer als een probleem wordt gevoeld. De aardbodem schijnt overal onder hun voeten te branden; ze brengen hun ongeluk mee waar ze komen. Dat bereikt te hebben is een overwinning voor het nationaal-socialisme, weliswaar van sinistere aard, maar in zijn eigen oog een reden tot trots. De Joodse oorlog, die in de wereldoorlog lag besloten, is geëindigd met een totale ontwrichting van het Joodse leven in de gehele wereld en met de heel of half toegegeven erkenning van hun problematische existentie.

Maar wat zegt dat: problematische existentie!?

Deze vernietigende slagen troffen de Joden op een tijdstip dat ze er niet ongunstig voor stonden in de wereld.

Nog geen twintig jaar geleden schreef de Berlijnse opperrabijn Dr Baeck: „Over het geheel gezien, staat het tegenwoordige Jodendom meer verdiept, bevestigd, meer zeker van zich zelf en van de toekomst dan een eeuw geleden.” Niemand, die het voorrecht had hem te ontmoeten of zijn werk te lezen, zal hem van onbezonnenheid of oppervlakkigheid verdenken. Hij was een kenner van zijn volk en van de moderne Joodse toestanden als weinigen; zijn woord had groot gezag.

Wat sindsdien met de Joden in Europa gebeurd is, maakt, dat die uitspraak bijna als een hoon klinkt, een grandiose vergissing, een fatale misrekening. Het Joodse volk is losgerukt uit zijn bestaan en opgejaagd, beroofd, verhongerd, gemarteld en voor een groot deel vernietigd. De toekomst is gedurende een tiental jaren duisterder geweest dan ooit voor dezen in de geschiedenis het geval was; de ontwrichting van zijn sociale positie voerde het in de loop van enkele jaren tot pauperdom en rechteloosheid en niets scheen meer zeker te zijn dan een ondergang door geweld en verkwijning.

Kan men niet zeggen dat over het algemeen het Joodse zelf-

bewustzijn die kracht en diepte heeft vertoond, die Dr Baeck meende te mogen vaststellen? Het antwoord op deze vraag is moeilijk te geven, vooral nu we nog midden in de catastrofe zitten en de heinde en ver verspreide groepen en enkelingen nog weinig gelegenheid hebben gehad contact met elkaar te zoeken en zich te herstellen van de verdovende slagen. Aan het Joodse volk is ook niets menselijks vreemd gebleken; het heeft staaltjes vertoond van hartegrootheid en draagvermogen ten opzichte van het lijden, die de omgeving met ontroering en bewondering vervuld hebben; het heeft ook getoond, dat een onophoudelijk dreigend levensgevaar de zelfbehoudinstincten in de mens zodanig kan prikkelen, dat hij bereid is alles en iedereen te offeren voor eigen reddingskansen. Zulk een stelselmatige uitroeiingscampagne op massale schaal door een overmachtige vijand is een onnoemelijk zware proef; wie durft hier een oordeel uitspreken? Ook het sterkste volk ter wereld zou onder zulk een barbaars geweld ineengekrompen zijn; en wie weet zouden de meesten niet veel eerder alle spankracht verloren hebben en de wil om te blijven leven, de wil tot toekomst, hebben voelen wegdruppelen? Zonder twijfel is de Jodenvervolgving van deze laatste jaren de allerzwaarste, die het Joodse volk ooit heeft ondergaan. De omvang van de maatregelen, de systematiek van de methoden, het massale van de deportaties en vernietigingen, de bewustheid in de opzet en het radicalisme in de uitvoering van de plannen, ze zijn alleen denkbaar in onze moderne tijd en kenmerken die in zijn tendens tot rationele massapolitiek van diabolische consequentie. Dat is het ook wat deze officiële pogrom onderscheidt van de overige vernietigingen, die deze wereldoorlog met zich heeft gebracht. Er zijn vele andere mensenlevens, morele en stoffelijke goederen, ten offer gevallen en ook van die alle geldt dat we de omvang en de diepte van de offers nog lang niet kunnen peilen. Toch staat de ramp van het Joodse volk op zichzelf, omdat het niet aan militaire, maar aan civiele actie is ten offer gevallen en omdat het pathos, waarmee de actie is gevoerd, alle directe oorlogspropaganda heeft overtroffen. Men heeft niet alleen macht

willen vernietigen, maar een mensensoort willen onteren en sadistisch hun ontluistering willen genieten. Dat is het wat de sympathie van ons hele volk naar de Joden heeft doen uitgaan: men duldt niet dat het menszijn, in welke vorm of gedaante ook, zo wordt gesmaad en mishandeld. Dat we het toch hebben moeten aanzien, maakt dat onder de vele problemen, die deze oorlog nalaat, ook het Joodse probleem ons benauwend blijft. In de eerste plaats wel als een moreel probleem, als een onverdraaglijke schennis van het besef van norm en recht in de bejegening van mensen onder elkaar, van volken onder elkaar. Onder het onophoudelijk geweld van de verdere oorlogsjaren is op dit punt menig geweten min of meer verhard of tenminste verdoofd; maar zodra dit voorbij zal zijn, zullen ook die diepere morele wonden gaan steken en zal de boosaardigheid van de afgelopen jaren op een of andere manier moeten worden uitgezuiverd. De druk van een machteloze medeplichtigheid verdwijnt niet zo maar vanzelf.

Tegelijk met dit moreel probleem komt dan echter het sociaal-politieke vraagstuk, hoe het Joodse volk zijn bestaansvorm in de wereld verder vinden moet. Men kan zich de vraag stellen of dat niet uitsluitend is een kwestie van herstel in oude rechten en positie, voorzover de na-oorlogse situatie dat maar toelaat, evenals tal van andere vraagstukken bestaan in het zoeken van de beste aansluiting aan de vroegere verhoudingen. Maar al zou dat practisch in sommige opzichten mogelijk zijn, de eigenlijke reden waarom men van een apart Joods vraagstuk spreekt zou daarmee niet zijn begrepen en er zou voor de toekomst dus ook weinig gewonnen zijn. De gruwelijke catastrofe, die over het Joodse volk is gekomen in deze laatste jaren, dwingt er toe dieper te tasten en na te gaan of en in hoeverre en waarom het Joodse volk een eigen vraagstuk vormt in de wereldgeschiedenis. Hoe meer het zal gelukken om hierin tot klaarheid te komen, des te doeltreffender zullen de maatregelen kunnen zijn die het probleem verlichten of in de richting van een oplossing kunnen voeren.

Het is namelijk niet de eerste keer, en dus ook niet van deze

tijd, dat het Joodse volk een hard lot heeft getroffen en met ondergang is bedreigd. Zijn geschiedenis is rijker aan ongeluk en leed dan aan voorspoed. Men weet soms niet beter of het hoort er bij. De hemel is zelden helder en onbewolkt boven dit volk geweest, in al de eeuwen van zijn bestaan. Het schijnt wel alsof het de onheilen aantrekt, zodat men gedwongen wordt zich af te vragen of er niet een verborgen samenhang bestaat tussen aard en karakter van het Joodse volk en zijn lot. Het kan inderdaad niet aan toevalligheden worden geweten, dat het bijna steeds in het hoekje zit, waar de slagen vallen, en dat het in zo hoge mate de antipathie, en van tijd tot tijd de woede, van zijn omgevende wereld opwekt. Zijn veelbewogen geschiedenis is een doorlopende strijd om zijn bestaan te handhaven tegen de tendensen van ontbinding en oplossing in, die juist dit volk geen rust gunnen. Dat het er nog is, ja dat het als een van de oudste volkeren uit de wereldgeschiedenis met een verleden van drie duizend jaren zulk een opvallende rol speelt in de moderne wereld, dat is een symptoom van duurzaamheid waarover ieder zich moet verbazen en waartegenover een vernietigingscampagne als van het nationaal-socialisme als pure barbarij verschijnt. Aan dit volk is iets bijzonders; het is als volk geen gewone verschijning op het wereldtoneel. De keerzijde van de ontzettende beproeving, waar het doorheen is gegaan, is het zeldzaam boeiende, dat aan de hele verschijning als zodanig eigen is.

Wat wij voor de toekomst zouden willen weten en wat vooral voor het Joodse volk zelf van levensbelang is, is of deze afgelopen jaren een antisemitische uitbarsting hebben vertoond, die een nog aflopend verleden met zich bracht, of dat we op een toenemende verscherping van het Joodse probleem hebben te rekenen. Waar staan we in de geschiedenis; welke lijnen zullen vervagen en welke zullen doorgetrokken worden in de toekomst? Welke verwachtingen mag en moet men hebben voor de naaste ontwikkeling der verhoudingen in de samenleving der volkeren en welke practische maatregelen worden dienovereenkomstig vereist? Waren de Duitse antisemitische gruwelen de uitingen van razernij van een

waaninnige of houden ze betekenis als gegevens, die iets bevatten en ontdekken dat bijdraagt tot de zin van hetgeen de mensheid in dit ogenblik beleeft?

We kunnen deze en dergelijke vragen niet vermijden of smoren, ook al zullen we niet in staat zijn een afdoend antwoord te geven. De toestand is te ernstig om het beleid over te laten aan het onverantwoordelijke spel van leuze en antileuze of aan de sympathie en antipathie voor bepaalde Joodse figuren, die men ontmoet heeft. En bij gebeurtenissen als de anti-Joodse actie van de laatste jaren is de factor van het toeval of de voorbijgaande coïncidentie reeds van te voren vrijwel uit te schakelen. We mogen niet rusten, voordat ze hun betekenis onthullen. Want ook al nemen zulke gebeurtenissen het karakter aan van natuurgastrophen, ze zijn en blijven menselijke handelingen en stellen ons dus voor het probleem van de historische concrete mens van onze tijd. Het is soms zo beklemmend dat men het verder onderzoek en de ernstige bezinning maar staakt en de leiding maar overlaat aan de practicanten van het ogenblik; maar in de grond is het collectief samenleven het enige probleem, dat wel en wee van de tegenwoordige mensheid insluit en dat dus als een onverbiddelijke eis voor ons staat. Van dit universeel-menselijke probleem is het Joodse vraagstuk een deel; bijgevolg deelt het ook in zijn diepere actualiteit.

Men is er namelijk niet af door te menen, dat hier in hoofdzaak ontspoorde en psychopathen in actie zijn geweest. Een Joods psychiater, die het leven in een concentratiekamp meer dan een jaar lang zelf had ondergaan, schreef terecht, dat de sadistische houding tegenover de Joden niet met het begrip pathologisch kan worden afgedaan. Het is de mentaliteit, de culturele phase, die zulke barbarij verklaren moet, want de mensen zijn niet zo maar abnormaal te noemen en blijven dus met ons allen vergelijkbaar. Dit is eigenlijk het ernstigste van alles, want het onthult de culturele labiliteit van onze wereld. En het blijkt, dat dan allerlei mogelijk wordt, dat men in zijn gevoel en gedachte voor volstrekt onmogelijk had gehouden.

Ik geloof zelfs dat het onjuist is te menen dat alleen het

Duitse volk tot zulke barbaarse mentaliteit heeft kunnen vervallen. Dit is zelfmisleiding. Mentaliteit is een uitermate gevoelig en beïnvloedbaar iets, als elke psychische realiteit onderhevig aan opvoeding door bewuste leiding en aan alle mogelijke infiltraties uit de situatie, waarin men verkeert. Ze is dus niet constant en in onze tijd worden vele schijnbaar constante grootheden vloeibaar en wisselend. Wij moeten ons opnieuw bezinnen op de krachten die een bepaalde cultuur voeden. Als men op de mensen in wil werken dient men besef te hebben van hun bronnen en de mate, waarin die worden bedreigd, vergiftigd of verstopt. De mentaliteit van een volk of van een werelddeel is de vrucht van een langdurig historisch proces, waarin de omstandigheden en gebeurtenissen hebben ingewerkt op die bepaalde mensengroep; maar tegelijk heeft die groep alles op eigen manier beleefd en omgezet in psychische groei.

Dit nu geldt evengoed van de mentaliteit, die het Joodse volk kenmerkt. Ook deze is vrucht van eeuwenlange existentie in een wereld, die door tal van lotgevallen is heengegaan en zich in het leven heeft ingericht. Het is een dwaasheid te spreken van een constante Joodse mentaliteit, die vast zou liggen in het biologisch gegeven van eenmaal. Er is grote variëteit binnen het Jodendom, zowel wanneer men een langsdoorsnede maakt door de geschiedenis, als wanneer men een dwarsdoorsnede maakt door het wereldjodendom van deze tijd. Klimaat, sociale structuur, wederen heeft er op ingewerkt en differentiatie teweeggebracht.

Het merkwaardige phenomeen, dat desondanks altijd en overal het herkenbare Joodse karakter is gebleven, vormt een van de meest boeiende problemen van de collectieve psychologie. Het leidt ook tot philosophische en theologische beschouwingen van fundamentele aard.

Het is derhalve geen gemakkelijk vraagstuk dat ons hier bezig zal houden, men mag wel zeggen: het is een van de neteligste die er zijn. Toch staat het niet geheel op zichzelf. Het is in zekere zin exemplarisch voor een aantal problemen, die de internationale samenleving van deze tijd te ver-

werken heeft. Er komen hoe langer hoe meer groepen mensen, die op een bepaalde plaats tussen bepaalde volkeren niet gewenst zijn en min of meer hardhandig worden weg-gewerkt. Het blijkt moeilijk om met mensen van andere afkomst en cultuur en wereldbeschouwing in onmiddellijk verband samen te leven, moeilijker dan het vroeger scheen. De gevoeligheden zijn gestegen, de zucht om een eigen eenheid te vormen met uitzuivering van vreemde elementen neemt hand over hand toe. Een zeldzame optimist is hij, die meent dat dit voorboden zijn van een betere internationale samenleving, en niet veelmeer onheilssymptomen, alarm-seinen, die de mensheid onwillens en onwetens uitzendt, tekenen van een sociale impotentie, die de somberste prognose dicteert.

Daarom is het Joodse vraagstuk niet los te maken van de algemene problematiek van onze tijd. Het trekt een aantal brandende kwesties samen in één punt, dat dan ook wel bijzonder sterk onder spanning komt. Het lot, dat het Joodse volk te dragen heeft gekregen in de laatste jaren, en dat verband hield met zijn vroegere lotgevallen en waarschijnlijk met zijn toekomstige, moet verklaard uit de conflict-situatie, die gegeven is met het bestaan van uiteenlopende psychische structuren en de nauwe aanraking die deze noodgedrongen met elkaar krijgen. Hoe nauwer die aanraking is, des te critieker wordt de toestand. Des te meer wordt het leven op het gewone primitieve peil van eigenbelangen onmogelijk en dient er een overgang gevonden te worden naar een hoger niveau van samenleven.

Deze eis van transcenderen naar nieuwe bestaansvormen, die als dwingende noodzaak uit de catastrophale situatie opkomt, is de proef die aan de menselijke geestkracht wordt gesteld. Verreweg de meesten horen die eis ternauwernood; vele anderen steken de kop in het zand of gaan min of meer verbeteren op het oude spoor verder, met al de psychische verwringingen, die van zulk een houding het gevolg zijn. De aloude wet, dat ieder, die voor de eis van niveau-verhoging staat, daarvoor terugschrikt, herhaalt zich aan ons allen. Toch is de stap daarheen de enige verlossing, want wanneer

men vaststelt, dat op zulke momenten het niet-doen van de noodzakelijke stap aan aftakeling en ontbinding overlevert, zijn dat geen ijdele of grote woorden. Het is de simpele realiteit van de menselijke exsistentie in haar gang; de voortgang is de enige manier om aan de teruggang en ondergang te ontkomen. Bovendien vervult in zulk een transcenderen de geest zijn eigen bestemming, zodat de zin der dingen zich in die werkzaamheid onthult. De tegenkant daarvan is dan, dat wie terugdeinst ook meteen de zin van het bestaan voelt wegdruppelen. Zo gezien is het geen bijkomstige zaak, die ons hier bezighoudt, maar een die de kern van het menszijn raakt.

Wat nu speciaal het Joodse volk betreft stuiten we dus op de vraag in hoeverre het lot van dit volk samenhangt met zijn karakter en op welke manier dit karakter in het licht van de conflicten, die het heeft doorleefd, kan worden verstaan. De Joodse wijze van bestaan, het Joodse menszijn moet ons bezighouden, die zeer bijzondere en eigenaardige levensvorm, die zoveel bevreemding en zo sterke affectieve reacties wekt. Door daarop zover mogelijk in te gaan zullen we misschien aan het eind tot enkele praktische conclusies komen aangaande de mogelijkheid van samenleven tussen Joden en niet-Joden in de toekomst, zonder dat vernietiging het „verlossende” woord moet zijn.

Mijn bescheiden poging om het probleem te belichten heeft niet de pretentie van een oplossing te willen zijn, zelfs geen volledige analyse. Wel een aanloop tot het laatste. Maar het Joodse volk is als verschijning in de wereldgeschiedenis zo merkwaardig en zo vol van de meest ingrijpende bijzonderheden, dat een zorgvuldige analyse er van een langdurig verkeer met dit volk en zijn wezenlijke problemen vereist. Zolang de resultaten daarvan niet kunnen worden aangeboden, moet ik met deze gebrekkige verkorting volstaan, op gevaar af de dingen onrecht te doen en scheef te trekken.

Want de actualiteit van het vraagstuk lijdt geen uitstel. De oorlog had de verbindingen verlamd en elke inmenging, elk overleg zelfs onmogelijk gemaakt. Men had aan Duitse zijde zijn opinie en die werd meedogenloos in praktische politiek

omgezet, politiek van het allerlaagste allooi, waarover ieder, die het ook maar meemaakte, noodgedwongen als tijdgenoot, van schaamte wegkrimpt. Wel draagt de algemene situatie van onze moderne wereld in haar onpersoonlijke fataliteit deze schuld met een zekere onverschilligheid en velen imiteren haar houding door een wrevelig schouderophalen. Maar betekent dat niet, dat juist de kern van het vraagstuk dan ergens op straat blijft liggen, opzettelijk verloren door ons mensen, die er geen raad mee wisten? En toont de geschiedenis ons niet in het groot en in het klein dat zulke opzettelijk verloren problemen op een ongelegen tijd de voortgang van het leven belemmeren, door zich in vrijwel ongenaakbare explosieven samen te persen? Het tekort aan vermogen om de actuele vraagstukken van samenleving aan te vatten en redelijk te bewerken komt langzamerhand te duur te staan. Als de mensen het op een verantwoordelijke manier niet op tijd doen, zullen de omstandigheden het op wanhopig ongelegen tijden en op een volstrekt catastrophale manier doen. Het niveau van de problemen is ons boven het hoofd gegroeid en toch zijn wij het zelf met elkander, die de stof tot de problemen leveren en die er in op- of ondergang bij zijn betrokken. De gemoedelijkheid, waarmee we toelaten, dat wijzelf ons in probleemvorm boven het hoofd groeien, is een van de ergerlijkste symptomen van defaitisme in onze eeuw. Dat dan een of andere avonturier plotseling de leiding usurpeert en de fataliteit in zijn hand neemt om ze te hanteren zoals een god zijn bliksem, dat valt wel rauw op ons lijf, maar is in wezen geen onvoorziene zaak. Het is het gedrocht, dat de samenleving zelf geteeld heeft en waarin ze haar eigen demonisch geworden nalatigheid kan herkennen.

Uit deze schrik is de hiervolgende studie geboren. Want het onmeedogende herhaalt zich zonder de minste twijfel in steeds gruwelijker vormen, tenzij de geest zich gaat spannen op een nieuwe en roekeloze manier om het niveau te bereiken tot waar de vragen van het menselijk leven gestegen zijn en ze op dat hoogste niveau vol-verantwoordelijk verder te dragen. Problemen behoeven niet opgelost te wor-

den, als ze maar voortgedragen worden en niet losgelaten, verloren, veronachtzaamd, verlochend en gedenatureerd. Gebeurt dit laatste dan is de leuze oppermachtig, de vlakste het meest, en staat de mens uiteindelijk onbeschermd in de elementen der vernieling. Dan herneemt de chaos zijn rechten, omdat de kosmos resigneert. Het Joodse vraagstuk is een van die, waaraan de situatie van onze moderne wereld overduidelijk kan worden afgelezen. Daarom temeer heeft het aanspraak op inspanning van alle krachten, die het eerlijk willen opnemen.

Het Joodse vraagstuk is niet het vraagstuk, hoe de enkele Joodse man of vrouw een plaats vindt in de samenleving. Het Joodse volk telt talloze uiteenlopende karakters; iedere Jood heeft zijn persoonlijke structuur, evengoed als welk ander individu ook. In het gewone gesprek over de Joden mogen de ontmoetingen, die de spreker zelf met Joden heeft gehad, een dominerende rol spelen, het zou ons niet verder voeren wanneer we daarop een beschouwing van het Joodse vraagstuk gingen baseren.

Het gaat om een andere structuur. De individuele Jood heeft in de afgelopen jaren ondervonden, dat hij niet als enkeling bestaat, maar deel uitmaakt van een collectivum. Hij heeft een lot gedeeld, dat hem niet om persoonlijke redenen werd aangedaan, maar dat hem overkwam als deel van een geheel. Dat geheel stond onder bedreiging en onderging de stormen van de tijd. Er werd niet gevraagd, wie persoonlijk meer of minder „Joods” was van type of gedrag. Menigeen heeft met ontsteltenis gemerkt, dat zijn afkomst plotseling ging wegen op een manier, die hij nooit had vermoed. Het is een tijd geweest van collectieve vraagstellingen, van massale botsingen; nergens bleef de enkeling gespaard, hoe afzijdig hij ook mocht leven. Die collectieve achtergrond was opgekomen achter de enkele verschijning; hij was gaan spreken en had het optreden van de individuele gestalte op de voorgrond gerelativeerd.

In deze sfeer van collectieve wrijvingen dient het Joodse vraagstuk te worden beschouwd. Inderdaad is dat het terrein, waar de verhoudingen thans worden bepaald en waar

dus de beslissingen vallen over het lot van de enkelen. Er is een collectief Joods lot geschapen en alle maatregelen, die ten opzichte van de Joden zullen worden genomen, kunnen niet anders dan daarmee rekenen. De vraag of zulke collectiva ook uiteindelijk als absoluut beslissend moeten worden aangemerkt blijft hier rusten. Een dergelijke critiek op onze tegenwoordige cultuursituatie zou te ver voeren voor het bestek van deze studie. Genoeg is het te erkennen, dat het Joodse collectivum een realiteit is en zo scherp mogelijk moet worden in het oog gevat om de toestand te beoordelen.

Dat brengt met zich mee dat ik dadelijk van het begin af een zekere afstand moet nemen van de persoon op zichzelf. Wel staan mij onder het schrijven bepaalde mensen, mannen en vrouwen en kinderen van Joodsen bloede, voor ogen; ze verkeren met mij, terwijl ik erover nadenk, wat toch het uitzonderlijke uitmaakt van hun lot en hun wezen, maar de persoonlijke banden, die mij met hen verbinden, treden terug voor de bovenpersoonlijke analyse van het geheel, waarvan zij deel uitmaken. Om boven incidentele sympathie of antipathie uit te komen moeten we distantie zoeken, het grotere geheel op ons laten inwerken, overzicht en inzicht verwerven. Dat vereist een bredere visie, geestelijke spankracht, hoogheid van denken, onverbiddelijkheid in realisme ten opzichte van de situatie, existentieel ernst in de omgang met een verschijning die meer dan drieduizend jaren heeft bestaan en een markant spoor in de wereldgeschiedenis heeft achtergelaten. Pas als de achtergrond van de Joodse verschijning in haar geheel voor ons leeft, komen de enkele personen die ons nader treden tot hun recht.

Maar al te vaak doen Joden, alsof ze met hun eigenlijke Joodzijn enigszins verlegen zijn en zich daarvan in de omgang zoveel mogelijk zouden willen ontdoen. Niet-Joden verleiden hen meermalen tot zulk een houding door te laten merken, dat ze met het echt Joodse weinig op hebben en iemand liefst ontmoeten zonder daaraan herinnerd te worden. Deze neiging om het Joodse te overwinnen in de omgang, zou zin hebben wanneer men de menselijke verhoudingen inder-

daad op een hoger peil had gebracht. waarbij de verschillende collectieve achtergronden terugtraden, en een nieuwe basis van samenleving was gelegd. Dan zou men echter niets behoeven te verdoezelen of te verlochenen, maar zijn afkomst open en eerlijk verwerken in het contact op hoger niveau. Daar zijn we over het algemeen nog weinig aan toe. Voor zulk een samenleving op hoger niveau zou ik juist in deze studie een lans willen breken. Maar daartoe dient het eigenaardige Joodse wezen in zijn historische verschijningsvormen duidelijk in ons bewustzijn te zijn opgenomen.

In dit verband blijkt dan het verschijnsel van antisemitisme op zichzelf reeds een weinig verheffend symptoom. Het zoekt niet naar een hogere synthese en komt in de praktijk neer op elkaar mishouden of uitroeien, hetgeen bij problemen van samenleving geen imponerende handelwijze kan heten. Wel heeft het antisemitisme oog voor het collectivum Jood. Het heeft zelfs moeite om bij persoonlijke ontmoetingen die bepaalde enkeling concreet in het oog te vatten, omdat de soort onweerstaanbaar opdoemt en het blikveld benevelt. Maar met die soort weet men dan ook verder niets aan te vangen; de situatie hokt op collectivisme en kan pas weer vrij worden indien ook collectieve verschijningsvormen met tegenstrijdige belangen basis van mogelijke samenleving blijven zoeken. Dit stelt natuurlijk aan de betrokkenen hogere eisen dan de simpele berusting in onvermogen of onwil, met de noodzakelijk daarop volgende psychische en politieke kortsluitingen.

I. ANTISEMITISME

Wie tracht om zich een beeld te vormen van de Joodse mens, van het Joodse volk, merkt dadelijk dat er bepaalde populaire voorstellingen over de Joden zijn, die hij eerst moet verwerken. Ze dringen zich vanzelf op. De Jood is een te bekende figuur geweest, nu reeds eeuwen lang in de wereld die wij kennen, dan dat er niet tamelijk vaste ideeën over hem zouden bestaan. In het algemeen ontmoeten we eerst de populaire voorstellingen, voordat we aan de opbouw van een nauwkeuriger beeld kunnen beginnen.

Dit populaire begrip van de Jood toont, dat de samenleving, waarin het opgeld doet, de Joden niet normaal heeft opgenomen. Het is meestal met negatief affect geladen. Het is het beeld, dat het antisemitisme begeleidt en zelfs inspireert. Want welkom is de Jood in het algemeen niet. Hij is een getekende, een vreemde figuur, die zich overal blijft onderscheiden van de overige bevolking en in zijn sociale functie ook dat ongevestigde houdt, dat distantie teweegbrengt van de traditionele gemeenschap ter plaatse. Hij is geen „inboorling”. Daardoor trekt hij speciale aandacht, hij wordt onder een categorie begrepen, die als zodanig bevreemding insluit. Er zijn collectieve scheidsmuren, die van weerskanten worden onderhouden, en die maken dat grote gedeelten van het leven en de persoon van de ander buiten het gezichtsveld blijven.

Zulke vreemdheid is niet zonder gevaar, wat in de antisemitische uitbarstingen ook ruimschoots is bewezen. Ze is een latente bron van argwaan en vijandigheid. Want in cri-

tieke momenten, wanneer de gemeenschap zich in haar bestaan op een of andere wijze bedreigd voelt, keert zij haar wrevel, haar haat tegen zulk een vreemde groep in haar midden, waarvan het levenscentrum en dus ook het belang blijkbaar niet samenvalt met het eigene. In zulke momenten valt men terug op een populair schema, een standaardopvatting, die elementair opschiet en visie en gedrag bepaalt. Wat in de gewone gang van het leven verdragen wordt, blijkt dan ineens toch niet zonder spanning verdragen te zijn. Er waren onverwerkte bestanddelen, die bepaalde gevoeligheden veroorzaakten en plotseling reacties te voorschijn konden roepen.

Dat alles heeft hier de concrete vormen aangenomen van een beeld, een figuur, met sprekende typische trekken, waarin de voornaamste gevoelens over die ander liggen uitgedrukt: zo is nu eenmaal de Jood! Dat beeld is inbegrip van de subjectieve waardering, die een bepaalde gemeenschap voor de Joden heeft. Onder dat beeld worden ze waargenomen en dat beeld staat de mensen voor ogen wanneer ze tegenover een Jood hun gedrag bepalen.

In grove trekken ziet dat beeld er uit als volgt: een vreemde indringer, met onbescheiden manieren, steeds op eigen voordeel bedacht, maar altijd soepel en plooibaar zonder ooit zijn oogmerk te verliezen, met sterke sensualiteit, een zeer gedifferentieerd driftleven, waaraan de ander wordt opgeofferd, grote maatschappelijke handigheid, vooral in het commerciële, levendige en snel werkende intelligentie, gemakkelijke vermogens op allerlei gebied, maar zelden diepgaand, ondanks alle uiterlijke aanpassing toch in aard onveranderlijk Joods blijvend, tussen de andere volkeren een onvast element, dat nergens wortelt en ontwrichtend inwerkt op zijn omgeving, in zijn doelstellingen meer profiterend dan constructief, steeds geneigd van plaats te verwisselen als elders meer te behalen is, levend uit een eigen voor anderen ondoorgrondelijke moraal, hooghartig en kruiperig tegelijk, vindingrijk, taai, onuitroeibaar.

Men kan aan deze reeks nog meerdere kenmerken toevoegen, in dezelfde trant gesteld; het beeld is inderdaad grof,

maar sprekend. Het werkt op de instincten van angst, zelfbehoud, verweer. Het activeert de mensen in die richting en openbaart de grote kloof, die er tussen hen en de Joden in het algemeen gaapt. Tallozen zullen het niet uitspreken, maar wel zo voelen. Dat is het latente antisemitisme.

Het beeld van het bewuste, gestileerde antisemitisme is scherper en dramatischer. De officiële propagandist van het nationaal-socialistische Derde Rijk, Alfred Rosenberg, schreef in zijn boek „Der Mythos des 20. Jahrhunderts”: „Wanneer ergens de kracht van een nordische geestesvlucht begint te verlammen, dan zuigt het aardzware wezen van Ahasverus zich vast aan de lammer wordende spieren; waar een of andere wond wordt opengereten aan het lichaam van een natie, steeds vreet de Joodse demon zich in de zieke plek in en benut als klaploper de zwakke uren van de groten dezer wereld. Hij zint niet daarop om als held de heerschappij door strijd te verwerven, maar, droomsterke parasiet, laat hij zich leiden door de zucht de wereld aan zich „cijnsplichtig” te maken. Niet strijdend, maar sluipend bemachtigen; niet dienen van waarden, maar uitbuiten van waardeverlies, zo luidt zijn wet, waarnaar hij is opgetreden en waaraan hij nooit ontkomen kan zolang hij bestaat. In deze grote, wellicht uiteindelijke afrekening tussen twee zielen, die een wereld uiteen liggen, staan wij thans” (blz. 460).

De nationaal-socialistische propaganda heeft het oude beeld van de eeuwige Jood te baat genomen om het Duitse volk grondig Jodenschuw te maken. De eeuwige zwervende Jood, die geen rust kan vinden op de aardbodem. De legende is het eerst verteld in een geschrift, verschenen in Noord-Duitsland in 1602. Volgens een bericht van 9 Juni 1594 zou bisschop Paulus von Eitzen, bisschop van Sleeswijk, in 1542 een ontmoeting gehad hebben met een Jood in een kerk te Hamburg, welke Jood vertelde Ahasverus te heten en als schoenmaker te Jeruzalem geleefd te hebben ten tijde van Jezus Christus. Hij had met de menigte mee geroepen: „kruist hem!” omdat hij niet beter wist, en toen Jezus, beladen met zijn kruis, voorbij zijn woning was gekomen en tegen de muur had willen leunen, had hij hem weggejaagd.

Jezus had hem toen vast aangezien en gezegd: „Ik zal staan en rusten; gij daarentegen zult gaan”. Sederdien had hij inderdaad geen rust meer gekend, maar doolde hij door de wereld.

Deze legende van de „eeuwige Jood” heeft zich daarna verder verbreid naar Frankrijk, Holland en elders.

Tegen de achtergrond van deze middeleeuwse figuur heeft het Duitse antisemitisme zijn gangbare Jodentype ontworpen, de parasiet, de sluipende harteloze profitant, die elke nobele grootdenkende gestalte schaduwt, om zijn zwakke ogenblikken uit te buiten voor zijn slag, de gevloekte ontwortelde, die niet anders kan dan aanvreten, uitzuigen, groeien ten koste van anderen.

Zulke voorstellingen leren in het algemeen eerder iets over degene, die ze koestert, dan over degene, die er in optreedt. Want blijkbaar zijn het beelden, die ingeprent zijn en de kijk, die iemand op zijn omgeving heeft, bepalen. Ze zijn uitermate subjectief gekleurd, getuige de hardnekkigheid waarmee er aan wordt vastgehouden. Nieuwe waarnemingen worden niet meer gedaan. De hoofdzaak weet men en die ligt vast. Het is eigenlijk niet meer de Jood, die ter discussie is gesteld, maar eigen wel en wee van de spreker. De Jood fungeert daarbij min of meer als een intrapsychische figuur, waaraan de innerlijke problemen van de spreker zijn af te lezen. Uitingen als die van Rosenberg hebben de betekenis van symptomen voor een analyse van het nationaal-socialisme van het Derde Rijk en zijn mentaliteit. Blijkbaar voelde het zich beslopen door een macht, die zijn plannen dwarsboomde en dreigde te verlammen. Het was niet gerust op zijn slagen. In de heftigheid en overspanning van zijn beweringen ten opzichte van de Joden is innerlijke onrust afgereageerd, twijfel, voorvoelde onmacht. Het is een duidelijk neurotisch symptoom. De vele schelle kreten van hogere en mindere goden uit datzelfde kamp in de loop van de laatste twee decennien bevestigen dit overduidelijk. In plaats van een waardig en zelfbewust voortgaan was er een opvijzelen van eigen wezen en roeping, met fantasieën van een wereldforum en historische rechtvaardiging, die het dramatische

accent in de eigen rol moesten verhogen. Nooit is de historie brutaler en toch in wezen kruiperiger gevrijd, dan door deze van zichzelf bezeten, maar aan zichzelf twijfelende figuur. Hitler en de zijnen hebben in de Joden eigen kwade geesten vervolgd.

Datzelfde moet in zekere zin gezegd worden van alle vormen van antisemitisme, ook van de zachtere en onschadelijkere. Het vastgelegde type „Jood” verraaft een innerlijk drama, dat als een van zijn rollen die geijkte figuur kent en, telkens als het pas geeft, laat optreden. Vandaar dat ook in het meest kalme gesprek over de Joden plotseling gevoeligheden aan de dag treden, die een nerveuse bodem verraden. Een discussie over het Joodse vraagstuk verloopt zelden rustig, of er Joden bij tegenwoordig zijn of niet. Er zijn blijkbaar algemeen persoonlijke belangen mee gemoeid, die wakker worden zodra de „Jood” wordt genoemd.

Stellig heeft het antisemitisme een rationele kant: concurrentie in het economische leven, strijd om machtsposities, organisatie van de beschikbare volkskracht voor een bepaald doel, dat alleen met massale en betrekkelijk ongedifferentieerde actie kan worden verwerkelijkt. De economisch-politieke beschouwingswijze heeft ongetwijfeld een zeker recht en opent de ogen voor de nuchtere feiten achter de sociale wrijvingen.

Toch voldoet ze niet als verklaring. Het populaire beeld van de Jood krijgt zijn diepere betekenis en ook zijn emotionele geladenheid doordat het aansluit aan een symbool „Jood”, dat op minder zichtbare lagen in het psychische leven van een gemeenschap teruggaat. Zodra iets van antipathie merkbaar wordt komen die meer verborgen roerselen aan de dag. De west-Europese geschiedenis heeft al heel vroeg dergelijke symptomen vertoond. Het bewuste beredeneerde antisemitisme is een latere rationele bewerking van dat onderliggende gevoelsysteem, waaruit de prikkelbaarheid voor bepaalde indrukken en de uitlaaiende agressieve reacties voort plagen te komen.

Een symbool openbaart en verbergt tegelijkertijd. De Joden duiden dus op iets verborgens. En wel op iets verborgens,

dat men verfoeit, of tenminste ten dele verfoeit. Door de heftige uitingen brengt men zijn diepere gevoelens tot uitdrukking, hetgeen een daad van psychische bevrijding is, maar dan van vrijwording uit een beklemming, die veel meer omvat, dan alleen de obsessie door de Joden. De Jood is slechts een halfsymbool, de donkere helft van het totale symbool, en dit totale symbool draagt in een bepaalde concentratie de kernproblemen van de centrale levensopvatting, die men belijdt, in zich, de wezenlijke existentie-vorm, die een gemeenschap kiest of in oeroude tijden beslissend gekozen heeft en nu nog voortzet.

Dergelijke hevige gevoelsreacties wijzen dus op een mystieke grond, waaruit de gemeenschap leeft en waaruit zij in critieke situaties haar gedrag laat bepalen.

Het antisemitisme hoort niet thuis in een glasheldere cultuur. Dat is de onze ook niet! Wanneer zich ergens symbolen opdringen, zien we daarin niet storende en hinderlijke elementen uit een vervlogen en eigenlijk overwonnen tijdperk, maar tekenen van onze diepere werkelijkheid, die zo goed mogelijk moeten worden ontcijferd. Elke levensfilosofie heeft verborgen gronden, die juist degene, die haar aanhangt, moeilijk zelf opdelven kan.

Wanneer dit zo is, dan kan ook het antisemitisme niet doeltreffend bestreden worden enkel door de opvattingen over de Joden te corrigeren. Men zal zich niet laten gezeggen, omdat men de Jood nodig heeft voor de uitdrukking van eigen psychische inhoud. Blijkt de Jood daar niet voor te deugen, dan zou men een andere gelijkwaardige figuur moeten zoeken, die de rol overneemt. Het Joodse probleem kan dus alleen met vrucht aangepakt worden, wanneer men een grondige analyse onderneemt van onze tijd en van de interne psychische situatie van het ogenblik. Het is ook dringend geboden om dat te doen, want vooreerst heeft het geen zin een symptoom te bestrijden en de ziekte niet aan te tasten, maar ten tweede worden de Joden op grote schaal slachtoffer van de onopgeloste conflicten der andere volkeren. Het beeld, dat verbreid is, en de concrete Joodse mens staan ondanks alles met elkaar in relatie; de laatste onder-

vindt de gevolgen van wat het eerste de mensen doet. Dit is de tragische inslag van deze benauwende toestand.

Een dergelijke analyse is natuurlijk een enorme opgave, die hier ook niet in de verste verte kan worden ondernomen. Waar ik op wijzen wil, is dat op grond van een verschijnsel als het antisemitisme de volkeren van de wereld noodzakelijkerwijs moeten worden beschouwd als collectieve eenheden, personen als men wil, die elk voor zich eigen psychisch leven hebben met wetmatigheden en processen, met stadia en niveaux van existentie, waardoor ze voor elkaar tot op zekere hoogte vreemden zijn en in het samenleven telkens op onbegrijpelijkheden en raadsels stuiten. Het internationale samenleven stelt aan de collectieve grootheden soortgelijke eisen als het maatschappelijke samenleven aan de meer enkelvoudige personen. Ze hebben hun eigen intenties en vormen en hun eigen problematiek, die niet altijd past bij die van de anderen; bij hogere abstractie kan men ze zien als vormen van eenzelfde algemeen-menselijke existentie, maar niettemin houdt ieder zijn eigen „individualiteit”. Niemand kan de problemen voor een ander oplossen en niemand gaat straffeloos aan zijn eigen problemen voorbij. Toch is de schuwheid om eigen vragen aan te pakken in het groot en in het klein een fatale werkelijkheid, die de oorzaak is van de slepende ellende, waarin we zitten. De afgelopen jaren hebben ons getoond, dat de Joden in het bijzonder het gelag hebben moeten betalen, maar zij zijn allerm minst de enige. Wee ieder, die als „vreemde” tussen collectieve eenheden leeft, die hun interne spanningen beginnen af te reageren!

Wat dan gebeurt kan men het beste karakteriseren als terugval op primitief voorstellingsmateriaal. Hoe massaler de reactie, des te primitiever de voorstelling. Persoonlijke nuances worden meer en meer verwaarloosd. Het stereotype beeld overheerst, dat beeld waaraan men zelf niets hoeft toe te voegen of te wijzigen, maar dat klaar ligt om geactiveerd te worden, zodra de affectieve reactie tot uitbarsting wil komen.

De bedoelde beelden vormen een onderdeel van het collec-

tief-psychische leven. Ze zijn niet het particulier eigendom van de individu, die op een gegeven ogenblik een waarneming doet, maar ze danken hun bestaan aan de collectieve ziel, waarin de individu met zijn psychisch leven is ingebed. Het zijn voorstellingen, die de mensen onderling verbinden, ze zijn herkenbaar voor anderen, ze dragen trekken die een zekere algemeenheid hebben. Ze hebben zelfs diepe biogenetische wortels en vertonen daardoor telkens affiniteit tot archaïsche ervaringen van de mensheid. Het collectieve geheugen houdt ze vast en neemt pas na zeer regelmatige inslijping van nieuwe voorstellingsvormen modernere beelden op. Vandaar dat een doelmatig opgezette propaganda, die aansluit aan archaïsche inhouden en voortdurend hamert op hetzelfde aambeeld, in deze richting het ongelooflijke bereiken kan.

Voor het practische levensgedrag is deze beeldvorming daarom van enorme betekenis, omdat de menselijke reactie op indrukken er in hoge mate door wordt bepaald. Vandaar dat het vanouds gebruikt is door de practische politiek om in de menigte de gewenste gedragingen tevoorschijn te roepen. Het interne beeld is de hefboom, waarmee men een groep, en dan ook elk los individu van een groep, in een van te voren bepaalde richting kan gewennen te reageren. Staat dat beeld maar diep en vast genoeg in hem geprent, dan wordt de waarneming erdoor geleid en de gehele psycho-physische reactie zal er de gevolgen van vertonen. Het spreekt vanzelf, dat de fijnheid van de waarneming er niet op vooruitgaat, wanneer het beeld met grove naald wordt ingegrift. Hoe grover waarneming, des te stereotyper de reactie, hetgeen juist in de practische politiek meestal ook de bedoeling is. Al te grote fijnzinnigheden kan men daar niet gebruiken, omdat het collectieve reageren nodig is voor massale druk in een gewenste richting en de verschillende nuances aan de kracht der collectieve reactie afbreuk doen. Het niveau wordt opgeofferd aan het drukvermogen. Niettemin vertoont de beeldenschat als geheel een rijke verscheidenheid en weerspiegelt hij de opgehoopte ervaring van eeuwen. Het gedeelte dat practisch het meest in actie treedt

hangt samen met de actuele omgeving en varieert dus naar tijd en omstandigheden. Er zijn tijden, die op dit punt een hoge graad van verfijning kennen: tijden van een rijpe, maar nog niet overrijpe cultuur. Primitieve en decadente tijden dragen minder gevarieerde ingeprente beelden.

Het is duidelijk van hoe groot belang deze psychische situatie is voor het vraagstuk van de verhouding tussen volkeren en groepen in een bepaalde samenleving. De houding van de Amerikaan tegenover de Neger, van de Zuid-Afrikaner tegenover de Hottentot, van de Indonesiërs tegenover de Europeaan getuigt er van; maar ook de verhoudingen van minder ver uiteenliggende groepen, van plattelandster tegenover stedeling bijvoorbeeld. Alle differentiaties naar ras, klasse, godsdienst, cultuur, vertonen dezelfde spanning op grond van het interne beeld, dat zij van elkaar omdragen. De aanraking en de omgang van zulke collectiva met elkaar is nimmer een enkelvoudig proces, maar steeds samengesteld en ondergaat de invloeden van de ingeprente voorstellingen. Met deze situatie hebben we ook te maken bij het Joodse vraagstuk. Het is geen kwestie van zakelijke kennis of openhartige toenadering alleen, maar van een veel ingewikkelder inpassen in een schema van vooropstaande ideeën, waarvan haast geen enkel individu zich kan losmaken. Alles komt er nu op aan hoe dat schema er uitziet; met welk beeld men de ontmoeting met de ander ingaat.

De hier bedoelde beeldvorming is een middel van de sociale psyche om ordening in de opvatting van de buitenwereld te brengen. Men „plaatst” op die manier de ander, de anderen, en vooral andere collectiviteiten, in het eigen bestaan. Ze verliezen het willekeurige en daardoor gevaarlijke, „unheimische”, dat elk ongeassimileerd verschijnsel heeft. Zonder zulke beeldvorming zouden de levensontmoetingen pure avonturen zijn, storingen van het bestaande leven, een tasten van vreemde lichamen. Deze beeldvorming is een soort wiskunde van de psyche, ten dienste van het meten, waarderen, classificeren van de inkomende indrukken.

Deze behoefte is een van de allerbelangrijkste. Het is dezelfde behoefte, die leidt tot symboolgebruik, dat fundamentele

proces, waarbij met behulp van een vreemd object het psychische leven bepaalde inhouden, die zich aandienen maar nog niet duidelijk zijn, opvangt. Ontegenzeggelijk is de Jood, ook in de misvormende simpelheid van het antisemitisme, een symbolische figuur en vervult hij als zodanig een rol in het psychische leven van de groep die ermee werkt. Anders zou ook niet te verklaren zijn, hoe het antisemitisme zo tallozen heeft kunnen inpalmen. Een verschijnsel van zulk een omvang en zulk een hevigheid kan niet met oppervlakkige verklaringen worden opgehelderd. Het heeft in weinige jaren zijn bekeerlingen gemaakt in alle mogelijke kringen, ook waar men het eerst verre van zich wierp. Wel zijn veel mensen slachtoffer van de propaganda geworden, meer dan ze zichzelf willen toegeven; maar juist het feit dat dergelijke propaganda resultaten heeft bewijst, dat diepere collectief-psychische problemen in het spel zijn.

Een symbool is nooit de uitdrukking van een bepaald gevoel of van een bepaalde gedachte alleen, maar altijd van een relatief onbekende, maar voor het voortbestaan belangrijke toestand. Gedachten en gevoelens zijn er beide in betrokken, ja het is samengesteld uit de hoogste inhouden van het bewustzijn en de allerdiepste primitieve roerselen. Wanneer in een mens of in een samenleving een levend symbool opkomt, is dat een teken van een ingrijpend proces van groei, voortgang, van wording van nieuwe levenstoestanden. Men kent zichzelf nog niet in wat zal komen, maar men voorvoelt en beseft beslissende dingen. Een verborgen samenhang, een niet geheel doorzichtige inwerking van krachten op elkaar, een waarheid, die bezig is zich te manifesteren, een gecompliceerd proces van verandering, een herleving, die zich aankondigt, maar nog niet vol wordt beleefd, zoekt uitdrukking in één samenvattende figuur, die dan dus oneindig meer bevat dan de vorm op zichzelf schijnt aan te wijzen. Het symbool is altijd meerzeggend en drukt de dingen uit, die men niet kan beschrijven, omdat ze zowel onder als boven de lijn van beheerste inhouden liggen, en die het verwarde heden verbinden met wat was en wat komen zal. Het symbool is drager van een belofte en tegelijk van een

angst, want heil en onheil beide staan voor de deur. Het levende symbool is dan ook een van de belangrijkste kentekenen van een bepaalde gemeenschap in een bepaalde tijd. Altijd worden ook dode symbolen meegesleept, die eenmaal zinnig waren, maar sindsdien zinledig geworden zijn, omdat de aangeduide dingen zich op een of andere manier hebben gerealiseerd. Deze hebben dan alleen historische waarde. Maar levende symbolen zijn kostbare kentekenen. Ze zijn te herkennen aan de emoties, die ze oproepen, en aan het herhaaldelijk en steeds overeenkomstig voorkomen er van en aan de zorgvuldige bewerking, waaruit blijkt dat er bijzondere waarde aan gehecht wordt.

De opleving van het antisemitisme in Duitsland en de relatieve ontvankelijkheid ervoor in andere landen, Nederland niet geheel uitgezonderd, zijn symptomen van een symbolische instelling tegenover de Jood van onze tijd. De Jood wordt gemakkelijk opgenomen in een symbolische figuur en we moeten trachten te verstaan, welke symboliek hier werkzaam is. Ze zal namelijk iets onthullen van de toestand, waarin onze wereld innerlijk verkeert, en die zich uitdrukking verschaft in vormen, die maar gedeeltelijk tot het bewustzijn zijn doorgedrongen. Krachtens de fabelachtige scheppende artistiekeit van het psychische leven worden daardoor beelden gevormd, die, hoewel ontleend aan gegevens die uit de uiterlijke verschijningswereld stammen, gestalte geven aan noties en vermoedens en verwachtingen en zorgen, die moeilijk anders en zeker niet zo kernachtig zouden kunnen worden uitgedrukt. Juist de onmogelijkheid om wat er gaande is op een redelijke formule te brengen drijft tot symboolgebruik. De waan van een zich rationaliserende cultuur, dat ook alle dingen op rationele manier kunnen worden uitgedrukt, is voorbij. Wij letten opnieuw op de uitdrukkingwijze van irrationele waarheden, die zich aandienen met een kracht, zoals men lange tijd niet vermoed had dat ze ontwikkelen konden. Een zekere symboolblindheid maakt plaats voor de begeerte om symbolen te leren lezen, omdat we weten, dat de werkelijkheid gecompliceerder is dan ons verstand geneigd is te erkennen. Het hoge van

de symboolwaarde is nu echter, dat ook de andere eenzijdigheid, van het pure irrationalisme, er in is overwonnen, want beide aspecten, het rationele en het irrationele, komen samen in de symbolische vorm. Onze levende symbolen lezen betekent dus het ontcijferen van het schrift, waarin onze eigen bestaanswijze zichzelf beschrijft, en het brengt daarmee een oefening in zelfkennis, die sociale actualiteit bezit.

Het voorzetsel anti bewijst, dat we met een tegenstelling te doen hebben, een tegenstelling die blijkbaar een fundamentele rol speelt in de collectieve psyche van de moderne tijd. Welke kan dit zijn? Het antisemitisme treedt het meest en het eerst op in die landen, waar een strijd gevoerd wordt om de nationale eigenheid, het collectieve „ik”. En waar het verder aanslaat blijkt diezelfde strijd latent of zeker potentieel aanwezig te zijn, in de vorm van bezorgdheid over de bestaanskansen, de eigen volkskracht, de nationale weerbaarheid.

Een dergelijke bezorgdheid, en nog veel sterker zulk een openlijke strijd om het nationale ik, wijst op een situatie, die ik het best kan beschrijven als: inkorting van horizon. Over de gehele cultuurwereld, van het westen vooral maar daar toch niet alleen, komt met het vorderen van de twintigste eeuw een gevoel, dat het wereldperspectief begint in te korten. De tijd van de ongelimiteerde mogelijkheden is voorbij. Technisch heeft men een zodanige beheersing van de stof bereikt, dat men voortaan aan het perfectioneren toe is en er op bedacht moet zijn de benodigde grondstoffen bijtijds door nieuwe te kunnen vervangen, omdat de oude voorraden niet eindeloos toereikend zullen zijn. Maar de eerste belangstelling in de techniek als zodanig is voorbij; de mens, die zich technisch helpt, is zelf weer in het brandpunt van de aandacht gekomen en zijn hulpmiddel, de techniek, kan de aandacht niet meer afleiden. Wel heeft de techniek en heeft de technische levensbeheersing de mens op een ongeken- de manier naar buiten gekeerd en hem aan het object dienstbaar gemaakt. Zelfs de verzorging van het eigen menselijke bestaan, die door middel van de technische perfectie

steeds wordt opgevoerd en de behoeften verfijnt, is tot de objectieve taak gaan behoren, waaraan de gehele mensheid in onderling verband moet samenwerken. Bij de enorme belasting van de zo uitgegroeide sociale objectieve functie is er een gebrek aan evenwicht ontstaan tussen binnen en buiten, tussen subject en object, tussen zelfgevoel en wereldgevoel. Het laatste is kolossaal van afmeting en geweldig van capaciteit; het eerste is vaag en verward en het teert meestal op oude schatten. De zelfbezinning met het oog op zelfhervinding is allerwegen aan de gang. En daar het objectieve leven een verbijsterend tempo volgt en onderhoudt, ja dat tempo met elk decennium nog schijnt op te voeren, en er geen pauze wordt gegeven, moet het subjectieve zijn zich onder de vaart door zien te vernieuwen. De tijd is zonder pardon. Wie niet meekomt, raakt in een spookachtig ontzielde wereld, die hem voorkomt als een mallemlen van activiteit en nervositeit, als een dolle dans van overprikkelde behoeften en geraffineerde narcotica. Het vertrouwen om verder te gaan op de aangegeven weg is gering, vooral bij de massa gering. Het instinct voor het nodige tegenwicht aan innerlijkheid zoekt in de richting van een collectief zelfbewustzijn, een sociaal „ik”, dat als moment van zelfbeleving een kern kan zijn, die niet door de buitenwereld wordt geabsorbeerd. In dit grotere collectieve ik vindt het individuele ik zijn vorming, zijn steun. De problemen van het individuele psychische bestaan kunnen zonder deze collectief-psychologische inhouden niet meer worden beschouwd of behandeld.

Het hierboven beschreven collectief-psychologische conflict drukt zich symbolisch uit in het nationalisme en zijn verschillende uitingen. Het heeft een materieel en een geestelijk aspect. Het materiele vormt de inzet van de economische en geografische verscherping van grenzen, van de tendens om de eigen levensbelangen veilig te stellen binnen ommuurde ruimte en zo een eigen nationaal binnenleven te kweken dat tegen de concurrentie met buiten opgewassen is. De geestelijke kant van de zaak blijkt in het streven tot verhoging van het nationaal bewustzijn en de nationale dyna-

miek, met uitzuivering van vreemde, storende elementen. Het gevoel gestoord te worden in zijn zelfwording drukt zich uit in dat voorzetsel anti. De symbolische figuur, waarin de Jood voorkomt, is een dubbele figuur, bestaande uit een licht en een donker deel. Het lichte deel is het ideaal van eigen volgroeide volkomenheid, het donkere deel is het tegenwerkende, belagende, ondermijnende. Het lichte deel wordt opgebouwd uit alle positieve momenten uit het volksleven, de nationale glorie, kracht, eenheid, gaafheid. Het donkere deel uit alle negatieve momenten, de ontbinding, zwakheid, verdorvenheid. Het een symboliseert het geloof, het ander het ongeloof; het een het ja, het ander het neen, het een de liefde en de geestdrift, het ander de haat en verlamming. Samen is het steeds het gecompliceerde symbool van de mens, die hoopt tegen wanhoop in en de belofte van nieuwe zinvolle existentie omhelst, terwijl de verijdeling hem honend aangrijnst.

Deze situatie van de tegenwoordige mensheid is eigendom zowel van het bewustzijn als van het onbewuste zieleleven. Men heeft het opgemerkt, beredeneerd, begrepen, geanalyseerd en uitgesproken, op duizend manieren en in alle talen. Het is gemeengoed van ons moderne denken over het leven. Het wordt overgedragen aan de jonge geslachten, die er vroegwijs bij worden. En tegelijk vormt het een bestanddeel van dat diepe onklare besef, die notie die meer een vermoeden en een angst is dan een weten, waar wij met ons bewustzijn niet bij kunnen, maar die niet ophoudt door gestadige infiltratie of door eruptieve krampen ons dagelijks bestaan te beïnvloeden. Het gaat hier dus om problemen van de totale persoonlijkheid in haar collectieve gestalte, zowel om het gedeelte dat boven als om het deel dat onder de drempel van het bewustzijn ligt. Philosophen en dichters hebben er gelijkelijk deel aan. De eerste de beste waarzegster, die hierop ook maar zinspeelt, heeft het bij haar cliënt al gewonnen, want zij spreekt de diepste actuele zorg uit. De innerlijke dynamiek tobt en zwoegt om tegen de uiterlijk dynamische cultuur op te kunnen, en zij lijdt onder haar eigen wormstekigheid.

De licht-donkere symboliek is de uitdrukking van deze menselijke conditie. Ze is dat al sedert onheuglijke tijden geweest. Bij het ontstaan van de historische religies heeft ze zich met oerkracht opgedrongen en haar universele waarheid getoond. Die grote achtergronden openen zich wanneer in een bepaalde tijd dezelfde symboliek aan actuele verschijnselen weer herleeft en het is niet het minst door die magische werking van metaphysische dialectiek dat de tijdsymbolen, die naar dit model ontworpen zijn, de menigte overrompelen. Of het pathos, waarmee het symbool wordt gepropageerd, echt of vals is, onderscheidt men niet dadelijk, wanneer het symbool zelf de trekken van het universele oerbeeld vertoont.

Belangrijk is nu echter welke concrete gestalten in dit symbolisch schema optreden, welke figuren het zijn, die dienen om de innerlijke menselijke situatie van een bepaald ogenblik en een bepaalde mensengroep uit te beelden. De vraag is beslissend voor het niveau, waarop het geheel staat, en daarmee ook voor de vraag, welke betekenis aan de verschillende kenmerken moet worden toegekend. Men kan deze symboolgestalten enigszins vergelijken met de droomgestalten; in die droomfiguren beleeft de slapende mens zijn eigen innerlijke bestaanswijze. Ze hebben iets algemeen, dat telkens in allerlei dromen van de meest uiteenlopende mensen optreedt, maar ze vertonen dat algemene toch in een concrete vorm, die voor een bepaalde persoon karakteristiek is.

Het feit, dat in de symbolische figuur die hier beschreven is de bepaalde gestalte van de Jood voorkomt, die dus niet een trek van de mens in het algemeen is, maar een heel eigen en welomgrensde verschijning van vlees en bloed, verandert niets aan het intrapsychisch karakter van het symbool. Het betekent alleen dat hier een zogenaamde projectie plaats heeft; een niet aanvaarde inhoud van het eigen psychische leven wordt naar buiten geworpen en gehecht aan een ander, een object. Deze ander wordt hier verafschuwd en vervolgd, omdat men het niet aanvaarde deel van zichzelf verafschuwt en vervolgt. Deze toestand doorziet men zelf

niet; zodra hij doorzien wordt verbleekt de projectie en treden tekenen van innerlijke strijd er voor in de plaats. De projectie is dus een dissimilatieproces: het subject kan bepaalde inhouden uit zijn eigen innerlijk leven niet aan, of wil er niet aan, en probeert zich er van te ontdoen door ze in een object te verleggen en er zich vervolgens van te distantiëren. Dergelijke projecties hebben plaats, wanneer het subject staat voor de noodzaak zich opnieuw aan te passen aan zijn omgeving en daartoe zich als subject met eigen inhouden scherper gaat onderscheiden van zijn buitenwereld; hij merkt dan over welke inhouden hij beschikt en over welke niet. Die waar hij geen raad mee weet, de pijnlijke onwelkome, of de onbereikbare, zet hij buiten zich; hij brandmerkt ze als vreemd en probeert er zich van te ontdoen. In 't geval van het antisemitisme hebben we met een dergelijk onverwerkt deel van de persoonlijkheid te doen. Men staat voor de noodzaak zich in de moderne wereld opnieuw aan te passen en de strijd om het bestaan met vernieuwde energie en met wijzer beleid te voeren. Een sterke innerlijke kernvorming van de collectieve persoonlijkheid is nodig om niet aan het object van de moderne dolle cultuur uitgeleverd te zijn. Daarbij voelt men zich geremd, gehandicapt door bepaalde bestaansvormen, die juist tegengesteld gericht zijn aan hetgeen men zo dringend verlangt. Deze bestaansvormen corresponderen met psychische gesteldheden, die dus onbewust als storend gevoeld worden bij het gezochte regeneratieproces. Om ze te kunnen afwerpen zet men ze buiten zich en voorziet men ze van de scherpste negatieve voor tekens. De figuur, die er toe dient om deze verwenste inhouden te incorporeren, is in dit speciale geval de Jood. Het heeft ons veel te zeggen, dat het juist de Jood is, die daartoe dient; maar allereerst is belangrijk vast te stellen welk psychisch proces hier werkzaam is. Want het is niet zo, dat de Jood, op zichzelf genomen, eenvoudigweg wordt uitgezeten uit een bepaalde samenleving, als een soort koele politiemaatregel, omdat er teveel monden zijn en de spoe ling te dun wordt. Dan zou alles zonder affect en diepere emotie gaan. Het pathos in het hele proces bewijst, dat er

diepere belangen van de collectieve persoonlijkheid bij betrokken zijn en dat in de afwikkeling dier processen de Joden om bijzondere redenen een rol te spelen krijgen.

De zaak is, dat men voelt ook tot een andere houding tegenover de levensvragen, die aan de orde zijn, te kunnen komen; er is een andere mogelijkheid om in de gegeven situatie te staan en er door te komen. Behalve het officieel erkende en beleden oordeel over de toestand bestaat er nog een ander oordeel; behalve de nagestreefde, geprefereerde handelwijze in het onderhavige conflict gaan de gedachten nog andere kanten uit. Men wil die handelwijze en dat oordeel weliswaar niet laten gelden en wil er geen voedsel aan geven, maar ze zijn er niettemin en brengen tweedracht en twijfel in de innerlijke persoonlijkheid. Het zijn die theoretische en praktische houding, die men als „Joods” karakteriseert; daarmee is dus allereerst gezegd, dat men ze niet wil, ze verlochent. Maar daar dat innerlijke conflict niet ruiterlijk erkend wordt zet men het ongewenste ik als vreemd buiten zich.

Een dergelijke projectie bewijst de onrust in het betreffende land of volk. Die onrust wil men wel van zich afzetten, maar men ziet er geen kans toe. De jacht gaat door, de inkeer blijft versperd, de totale inzet in het leven gelukt niet. Vandaar de overgrote nadruk op het zelfbewustzijn, de massaal opgemaakte zekerheid, het vertoon van zelfvertrouwen, de gewelddadige totale mobilisatie. Alles symptomen van een neurotische toestand van de gemeenschap. Het antisemitisme vormt in dit algemene beeld slechts een symptoom temeer. Men kan zijn situatie niet aan en probeert vergeefs bepaalde hinderende gevoelens en gedachten van zich af te schuiven, om niet gedwongen te worden zijn plannen en voorstellingen te herzien. Men is ontoegankelijk voor kritiek, en bij de minste aanmerking hoogst geprikkeld. Bang voor zijn eer, dadelijk op de tenen getrapt, nerveus en ongeduldig in het onderhandelen. Discussie wordt niet toegelaten; opvattingen worden slechts geponeerd à pendre ou à laisser. Het binnenlandse front wordt met ijzeren vuist gedruild en met

propaganda opgevoed zonder de minste vrijheid van oordeelvorming.

Het is duidelijk, dat met een dergelijk volk moeilijk te verkeren is in de internationale samenleving. Het dreigt ieder ogenblik amok te lopen. De overige samenleving wordt door die nervositeit ook spoedig aangetast en loopt gevaar dergelijke projecties over te nemen. Wanneer één volk in neurotische crisistoestand verkeert, wordt er van de overige samenleving een des te sterker zelfbeheersing en innerlijke concentratie vereist om als subject rijp en volledig te bestaan, met alle innerlijke tegenstellingen en complicaties, die een collectief ik met zich voert. Zelfkennis, in de volle zin van historisch en ethnologisch diepgaand zelfbewustzijn, is dan meer dan ooit nodig. Dus volwaardige opvoeding moet gesteld tegenover knechtende propaganda; sociale reconstructie en voortgang moet gesteld tegenover speculatie met revolutie en quasi-nieuwbouw. Zeldzame krachtsinspanning wordt van de gehele samenleving geëist, wanneer er gens dergelijke neurosen van grote omvang optreden. Geen krachtsinspanning om een of ander ingenomen standpunt te verdedigen en tot elke prijs te handhaven, want dat betekent in wezen een soortgelijke verhouding tot het zelf en de problemen van de omgevende wereld als die tot neurose leiden. Maar inkeer in de situatie van de eigen wereld met vol historisch begrip, met scherpe analyse van de wetten der tegenwoordige ontwikkeling, met bereidheid om herverdeling van macht en goederen aan te gaan terwille van een realistische politiek, die recht doet aan de nieuwe eisen van de tijd. Naties met historische diepte geven kansen op rijpheid als collectief wezen. Alleen een rijke ervaring in ondernemingen en teleurstellingen maakt dat men boven ogenblikkelijke klemsituaties uitziet en tegen dwang innerlijk immuun blijft.

Als dit zo is dan hebben we in het antisemitisme een symptoom van de innerlijk verwarde toestand van de nationale persoonlijkheid. Ze is niet klaar met zichzelf. Ze is gedeeld en doorziet haar eigen gedeeldheid niet. Ze wijt haar onmacht om flink en krachtig op te treden en uit te groeien

aan een macht buiten haar, terwijl de ware schuldige binnenin te zoeken is. Ze ontveinst zich dingen, die toch in haarzelf aanwezig zijn. En tengevolge van deze onzuivere beoordeling van zichzelf schept ze een valse toestand. Ze leidt de aandacht af van de plaats, waar eigenlijk moet worden aangepakt, en verlegt die naar een plaats, waar het bedoelde euvel onmogelijk kan worden genezen.

Een eerlijke analyse is hier noodzakelijk. Dergelijke analyses van collectieve psychische structuren, waardoor deze tot bewustheid worden gebracht omtrent eigen interne situatie, is een van de meest delicate ondernemingen. Men is geneigd om te zeggen dat het een onmogelijkheid blijft, omdat die collectieve persoonlijkheid nergens in haar geheel aan te treffen is en nooit als een totaliteit onder behandeling kan komen. Het is ook zeker waar, dat men de individueel-psychologische problemen en hun behandeling niet zomaar met de collectief-psychologische mag gelijkstellen. Maar het blijft niet te ontkennen, dat hier analogieën zijn. En wanneer er tekenen zijn, die er op wijzen dat het collectieve bestaan ernstige innerlijke conflicten bergt en de gezonde doorgroei daardoor wordt belemmerd, dan moeten er methoden gezocht worden om het euvel aan te grijpen. En wanneer dan bovendien, zoals in het geval van het antisemitisme, een bepaalde mensengroep onder die onklaarheden krijgt te lijden en er zelfs tienduizenden, ja miljoenen slachtoffers aan heeft verloren, dan is elke poging, ook de gebrekkige, om hier tot opheldering te komen gerechtvaardigd.

Men moet dan alleen niet meer appelleren aan een zogenaamd „denkend deel der natie”, maar aan het geheel. Hier helpt geen bepaalde intellectualiteit, geen bepaalde schoolontwikkeling en vooral geen vaste inzichten en opvattingen. In zulke dingen als het antisemitisme reageert de samenleving primitief; de meest ontwikkelden misschien nog het allermeeest. Want over die latente processen in de collectieve persoonlijkheid is de geoefende denker dikwijls het minst op de hoogte. Men moet zijn eigen geheel kunnen waarnemen en kunnen vasthouden in zijn besef, zijn notie. Dat zijn wij niet gewend, doordat we meestal met de eigen kring

verkeren, dus met een eigenmachtige en gemakzuchtige selectie, die de eigenlijke collectieve conflictstof altijd vereenvoudigd, en doorgaans vervalst, weerspiegelt. Wat hiervoor nodig is, is een geoefende collectieve blik, een visie op het eigen geheel en een observatie van de eigen collectieve gevoelens, gedachten en gedragingen, die even geduldig en nuchter verloopt als dat bij de individuele situatie vereist is. Wij leven in een wereld, die wel collectief bestaat onder de drang der omstandigheden, maar die in collectief bewustzijn ver achtergebleven is bij de feitelijke ontwikkeling.

Aan een verschijnsel als het antisemitisme kan die situatie plotseling aan het daglicht treden. Als een nationale samenleving haar vuil ineens uitspuwt over een figuur, die als zondebok dient, dan blijkt wat er ondergronds leefde. Onverteerde brokken zelfbeklag, onmacht, angst, nijd tegen zichzelf, wrevel over het bereikte peil, onvastheid van moraal, voze fundering, hunkering naar een goed plaatsje aan de ruif, geremdheid in methode, verbeten trots, begeerde grootheid, imperiale dromen, ressentiment van allerlei aard.... het was blijkbaar alles aanwezig. Nu wordt het bruusk en ruw naar buiten geworpen op een manier die het eigen ik schijnbaar niet bezoedelt, ja eerder nog schoonwast van „vreemde” smetten.

In het symbool, dat in het antisemitisme optreedt, blijkt de Jood derhalve de demonische figuur te zijn, de tegenhanger van een heldenfiguur of andere lichtende gestalte. Bij Alfred Rosenberg is deze held de „nordische mens”. Samen vormen die beide het psychische geheel, dat symboolwaarde heeft. Het eigenaardige aan de Joodse demonfiguur is nu, dat ze concreet-menselijk van gedaante is en onmiddellijk geassocieerd wordt met een bepaalde groep mensen, die men als element van zijn eigen samenleving kent. In dat opzicht is de Jood nog veel meer bepaald en onderscheiden dan bijv. de heks. Een bepaalde mensensoort als geheel, met wie men verkeert en die men kent, wordt als zodanig tot symbool met negatieve waarde. De Jood is de geïncorporeerde antithese tegenover de gestelde en beleden these, die de betrokken gemeenschap beheerst. Tussen beide delen der tegenstelling

bestaat grote spanning, des te groter naarmate de ontwikkeling verder is voortgeschreden; maar de spanning zelf getuigt van de onverbreekelijke eenheid waarin ze samenhangen. Men moet dus telkens de lichtende tegenfiguur van de Jood, de these die de Joodse antithese bepaalt, opsporen en de betekenis van dat complexe symbool als geheel vaststellen. De these vertegenwoordigt de greep naar hoger vorm van existentie, met een geestelijke kern en werfkracht tegenover de mensen, de wil tot gave gemeenschap onder een ideaal, dat boven het peil van alledaags leven uitgaat, met dieper inzicht in de scheppende en selecterende werkzaamheid van het leven en met geloof in roeping en de moed die te grijpen als ze nadert. Het is een ideaalbeeld dat daarin ligt opgesloten, maar het heeft sterke dominerende kracht. Het gaat boven de werkelijkheid uit en kenmerkt tijden van transcendentie naar een nieuw niveau, onburgerlijke tijden, waarin het onbehagen in de gevestigde cultuur overal onder de mensen leeft.

Tegelijk heeft men het gevoel er niet geheel aan te kunnen reiken, niet opgewassen te zijn tegen de moeilijkheden en belemmeringen, die zich op de weg omhoog voordoen. Dat onvermogen wordt niet ruiterlijk erkend, maar verdrongen; vooral omdat er een stuk onwil in ligt verwerkt. Men wil zijn ideaal niet restloos huldigen, maar blijft in zijn hart tegelijk hangen aan het bestaande en zoekt er op alle manieren toch van te profiteren. De gedeeldheid van persoonlijkheid, die daaruit voortvloeit, splitst het ik in een licht en een duister deel. De antithese, het onvermogen en de onwil, de ontkenning en de twijfel, het cynische en parasitaire, de aardsheid en eerloosheid, dat alles concentreert en condenseert zich in de tegenfiguur van de Jood. Deze wordt verafschuwd en vervolgd, gebrandmerkt en geschonden zoveel men kan, maar dat betekent eenvoudig, dat men niet uitsluitend naar de éne kant gericht is, die men bewust proclameert, maar deze donkere kant met zich voert als een deel dat men niet kwijt kan, omdat het innerlijk tot de persoonlijkheid behoort. De heftige woede in het antisemitisme getuigt er meestal van dat men op een dood punt is aange-

komen en dat de energie niet verder stromen kan zonder geweld te doen aan de innerlijke situatie. Als geheel is dus het optreden van zulk een dubbel symbool van licht en donker, van held en belager, een symptoom van innerlijke verdeeldheid en radeloosheid, en het is geen wonder dat het gepaard gaat met neurotische prikkelbaarheid en uitbarstingen. Verlossend is dit symbool op zichzelf nog niet.

Het verlossende symbool breekt uit zulk een beklemde situatie te voorschijn, wanneer de scheppende krachten daartoe sterk genoeg zijn. Jung spreekt van het „verenigende symbool” (Psychologische Typen, S. 269 ff.) Misschien kan men in dit geval nog beter zeggen, dat het Jood-symbool juist de tegenspraak is, de ontkenning en het verzet, tegen het verenigende symbool, dat met het Christendom onder de mensen verschenen is. Dat verklaart ook de complexe aard er van; het is niet een eenvoudige antithese van een eenvoudige these, maar de antithese van een verlossend symbool uit een uitermate verderfelijk conflict. De Jood betekent dan dus als symbool, dat men het gevonden heeft en het toch niet heeft, toch niet verstaat en zich niet assimileren kan. De diep tragische ondertoon komt dan tot zijn recht. Het nieuwe is er en wordt niet gekend; het wordt beleden en terzelfder tijd verguisd en vertrapt. De deling van ziel zet zich voort; de verlossing is maar half gelukt. De eeuwige onvrede vreet verder. Vandaar de woede tegen die boze gluiperige onbekeerlijkheid, de oude mens op zijn ergst, want op het moment van de volheid van het heil in het aanlichten van een nieuwe orde van zaken. Achtergebleven toen hij mee uitgenodigd werd om het gegevene te transcenderen; taai in zijn trouw aan het eeuwig oude, vol hoon over de naïeve kinderlijkheid van het geloof, alsof ooit een mens zich waarlijk bekeert! De oeroude mens, te oud en te wereldwijs om ook zijn eigen exaltatie ernstig te nemen. De messias is de eeuwig beloofde en nooit verschijnende; zijn kenmerken zijn de stralende onmogelijkheid of een bizarre relativiteit. Het gezegde is genoeg om te tonen, dat we in het Jood-symbool te doen hebben met de verdrongen tegenhanger

van het verlossende symbool in zijn Christelijke vorm van volmaaktheid. Het is daarom zelfs in zijn vulgarisering naar nationaal-socialistische trant nog een ingewikkeld symbool, vol diepten en scherpten, die maken dat men er van duizelt ook al eigent men het zich toe. Als symptoom voor de geestesgesteldheid van de westerse cultuur is de antisemitische symboliek van grote betekenis.

Heeft de Jood in de moderne wereld niet ook iets van een „symbool” in de hogere positieve betekenis? Hééft deze moderne wereld eigenlijk wel zulke vernieuwingsymbolen? Of zouden we moeten vaststellen dat dergelijke verborgen regeneratietekenen ontbreken, zodat dus ook de Jood als zodanig niet zou kunnen optreden?

Of het een of het ander het geval is hangt natuurlijk af van de innerlijke toestand van de samenleving. Waar het schepend vermogen sterk genoeg is, zou wellicht de Jood een positief symbool kunnen zijn. Dan zou weliswaar ook de verschijning Jood als zodanig aan die nieuwe mogelijkheid moeten herinneren; de visie op hem zou dan wel breder en dieper moeten zijn. Hij zou in z'n wezen iets moeten dragen van hogere vrijheid, van overwinning der actuele begrenzungen en verminkingen van het menszijn, waaronder onze wereld zozeer te lijden heeft. Helemaal absurd en onvoorstelbaar is die mogelijkheid niet, al dringt ze nauwelijks door de nevelen van geestelijke verenging heen. In de hoogste visie van de vertegenwoordigers der Joodse renaissance uit de laatste paar eeuwen breekt die zuiverder humaniteit door, die juist als oud erfgoed aan het Jodendom is ingeplant. De idee van vrije universaliteit door verheffing van de geest uit natuurlijke kluisters, met behoud van de geniale structuur der menselijke individualiteit, en een nieuw vermogen tot gemeenschap, heeft zich inderdaad in de Joodse gedaante aangediend. En voor wie zien kan is ze niet verdwenen. Ook in de bijbelse prediking, zoals ze uit de Christelijke kerk opklinkt, leeft de idee van de Jood, de mens die niet bij brood alleen leeft, maar bij alle woord uit Gods mond. In feite echter neemt onze samenleving hem op zijn

smalst en over het algemeen negatief. Dat kan niet anders voeren dan in de richting van het symptoom voor dingen die men verafschuwt en in zichzelf en anderen verwenst. Heeft de Christelijke kerk in dezen een taak, dan ligt die in de richting van verbreding en verdieping van het Joodse beeld, op grond van de historische volheid van deze verschijning op het wereldtoneel. Historische volheid acht ik een van de meest noodzakelijke momenten in de nieuwwording van de tegenwoordige mensheid. Het hoge niveau, waarop we wereldhistorisch leven, wordt uiterst gebrekkig gerealiseerd; wij zijn te klein voor het ogenblik waarin wij leven, intensief gezien, en daardoor mishandelen wij de werkelijkheid en denatureren wij de actuele problemen. Dan komt het er toe dat men met dingen die niet passen geen raad weet en geen betere oplossing vindt dan ecarteren, moreel of fysiek vernietigen. Alsof daarmee iets bereikt zou zijn! Integendeel, want het betekent een ongebruikte kans om zijn aangewezen hoogte te beklimmen, te transcenderen vanuit het bereikte, dat beklemmt, naar het nieuwe, dat uitzicht opent. Het zit er allemaal in; wij moeten het er uit halen, en doen wij dat niet, dan gaan wij er op achteruit, verliezen we de volheid van het „kairos”, het ogenblik. Dat kost mensenlevens bij duizenden en miljoenen en het laat de aarde uitgeput en verarmd achter, terwijl rijkdom is aangeboden.

Hoe is het nu gekomen, dat de Jood in de westerse cultuursituatie zozeer het kind van de rekening is geworden?

In andere woorden is dit de vraag, hoe de Jood tot dat negatieve symbool is geworden.

Een volledig antwoord op die vraag wordt pas mogelijk in de loop van een uitvoerige analyse van het Joodse volk en zijn plaats in de geschiedenis der westerse mensheid. Dit is dan ook de vraag, die in deze studie gesteld wordt en die er een voorlopige en zeer gebrekkige behandeling vindt.

Het karakteristieke van de Joodse verschijning op het wereldtoneel zou veel meer vastgelegd moeten zijn en tot in de fijnere details onderzocht, om een beschrijving te kun-

nen geven, die enigszins aan de draagwijdte van het probleem recht doet. Maar een poging in die richting moet toch gewaagd, omdat de tegenwoordige verwickelingen, waarin de Joden betrokken zijn, zo dringend om een zuiver begrip vragen.

II. HISTORISCHE SCHETS VAN HET JODENDOM

Het lot van een volk wordt door twee factoren bepaald: zijn aanleg en zijn wedervaren. Ook van de enkele individu geldt dat.

Het verband tussen aanleg en wedervaren blijkt slag op slag. Niet alleen hoe een volk zijn lot ondergaat, dat in een bepaalde tijd over dat volk komt, maar ook wat een volk wedervaart als zijn lot hangt samen met zijn aanleg. We staan hier voor diepliggende verwickelingen, die niet met eenvoudige wetten of regels zijn te grijpen. Uiterlijke en innerlijke geschiedenis zijn veel minder gescheiden gebieden, dan wij geneigd zijn aan te nemen. Een simpele causale denkwijze ter verklaring van de toestand, waarin een bepaald volk op een gegeven ogenblik van de geschiedenis verkeert, is onvoldoende. De determinatie ligt dieper en is in meer levende eigen werkzaamheid van de betrokken individuele of collectieve persoonlijkheid ingebed, dan zulk een verklaring kent.

Wanneer we afzien van het hanteren van zulke vaststaande constante begrippen wordt de beschrijving van het lot van een bepaald volk, in dit geval het Joodse volk, veel moeilijker. Het vloeien en vervloeien van de stromen van het gebeuren neemt de vastigheden mee en laat ons met een levende stof in handen, die juist in het proces zelf, en daarin alleen, goed kan worden begrepen. Wat constant schijnt is dus hoogstens relatief constant, en een vastgestelde eigenschap geldt als zodanig slechts zolang ze voor de doorlich-

ting van het werkelijke gebeuren bruikbaar blijkt te zijn. Hier moet dus een historische beschrijving worden gegeven, die althans enigszins de stroom aangeeft, waarin het tegenwoordige gebeuren plaats grijpt.

En het is een zeldzaam rijke geschiedenis, die het Joodse volk bezit. Het voert de oude tijden van de voor-Aziatisch-Egyptische cultuur nog met zich mee, het enige volk in Europa waarvan men dat kan zeggen. Door zijn geschriften, die in de bijbel bewaard zijn gebleven, roept het dat verre verleden op, waarvan de opgegraven monumenten de indrukwekkende resten zijn. Sindsdien heeft het alle historische perioden doorgemaakt, die de westers-Europese cultuur doorlopen heeft, en al die ervaringen hebben hun indrukken achtergelaten in de ziel en de hele houding van het Joodse volk. Men kan het niet begrijpen wanneer men niet in rekening brengt die lange reeks van belevingen, die hun stempel er op hebben gezet.

Sommigen gaan zover het hele gedrag van de tegenwoordige Joden te verklaren uit milieu en omstandigheden, waarin ze de eeuwen door hebben verkeerd. Wanneer bijvoorbeeld een zekere afweerhouding permanent aanwezig is, wordt het wezen er op den duur door beïnvloed.

Zeker is het onmogelijk het oorspronkelijke Joodse wezen vast te leggen door de historische invloeden weg te denken en een min of meer constante psychologie van Joodse eigenschappen op te stellen. Wie dit volk verstaan wil moet eendeloos luisteren naar zijn herinnering, maar wat het heeft bewaard in zijn gebruiken en wat het er in uitdrukt, naar de traditie die aan generatie na generatie de levensvormen inprentte, en vooral moet hij met liefdevolle aandacht de sporen beschouwen die de onafgebroken verbijsterende belevingen in de gevoels huid van dit volk hebben achtergelaten. Het is een uiterst veelzeggende en betekenisvolle verschijning in de geschiedenis der mensheid. Zowel om de eigensoortige opzet als om de levenservaringen die daarmee zijn opgedaan. Het gezicht van het Joodse volk is gegroefd en geëst met talloze fijne en allerfijnste lijnen. In het gewone sociale verkeer kan men er overheen zien, doordat een vrij

grove sociale houding de oplettendheid absorbeert. Maar dieper begrip brengt ze onmiddellijk aan de dag. Trouwens de Jood draagt ze sprekend met zich om, leesbaar en herkenbaar in al zijn uitingen, voor wie heeft leren zien.

Voor de Jood zelf is dat alles lang niet altijd bewuste zelfkennis. Hij is ingebed in een traditie vol latente gegevens. Dat hij maar een klein deel paraat bij de hand heeft en bewust beheerst, terwijl een overgroot gedeelte zich ongemerkt aan hem doet gelden, geeft aan het volk als geheel een diepgang, die men bij jongere volkeren mist. Het maakt ook dat het eindeloos bezig kan blijven met het opdiepen van eigen schatten, met het doorleven van zijn grote momenten, met het belichten van het gebeuren dat zich aan hem voltrok. Daaraan is vrijwel geen eind voor de echte Jood; die is traditievast, niet doordat hij in wezen zo conservatief is, maar doordat hij leeft uit het besef van de oneindige creatieve volheid van zijn levensbron. Waar het heden dreigt te verschrallen, daar hoeft het verleden maar even te worden geopend en de stroom spoelt overvloed aan. De rekening sluit nooit negatief, hoe erg de ogenblikkelijke toestand ook zijn moge. De geschiedenis heeft aan het Joodse volk een superieure rijkdom verleend boven het gros van zijn omgeving. Alleen de banaliteit van de barre onhistorische geest van een aan het moment overgeleverd geslacht kon dit voorbijzien. Cultuurhistorisch zijn de Europese volkeren beginnelingen vergeleken bij het Joodse; Joden voelen zich soms als iemand, die op oudere leeftijd nog ten slachtoffer valt aan de kinderziekten van zijn omgeving. Hun respect voor al die „jeugdige” vraagstellingen en geestdriften is begrijpelijkerwijze niet altijd zo groot. Daartegenover is hun levenswijsheid meermalen die van de hardgekookte practicus, die het eind van alle dingen gezien heeft en zich houdt aan de onmiddellijke gebruikswaarde van de dingen, wat hem natuurlijk isoleert van het meest wezenlijke streven van hen, die vlak om hem leven.

Als ik nu tracht in een korte historische schets iets vast te leggen van hetgeen we in de verschijning van het Joodse volk op het wereldtoneel aan eigensoortigs en belangrijks

hebben, dan sta ik voor de noodzaak vele zeer uiteenlopende dingen te verenigen. De historische ruimte, waarin het geheel zich heeft afgespeeld, is kolossaal; groter dan wij in ons westers bewustzijn van nature met ons dragen. Dat westers bewustzijn moet uitgebreid naar de antieke wereld van het nabije oosten met haar lang vergane cultuur, waarvan de resten alleen nog in de opgegraven monumenten steun vinden, wanneer we ons haar levende betekenis willen te binnen brengen. De brug tot ons ligt, behalve in die monumenten, in de oude geschriften die bewaard zijn gebleven en die een beeld bevatten van de levensvormen, die toen en daar hebben gebloeid. Maar eigenlijk is het Joodse volk zelf de enige levende getuige van die tijden, met zijn gebruiken, opvattingen en wezenstrekken. De interpretatie van dat Joodse volk moet dus geschieden met gebruikmaking van de historische entourage uit die ver uiteenlopende tijdperken: of het innerlijk ook een eenheid zal blijken te zijn is een vraag. De beschrijving stelt aan ons voorstellingsvermogen bijzonder hoge eisen, eisen van inleving en uitbeelding, van reconstructie op grond van enkele gegevens, waarbij elke trek meerdere opvattingen en duidingen toelaat. Een dergelijke historische schets draagt het karakter van een hypothese, die onophoudelijk aan de reeds waargenomen of nog waar te nemen verschijnselen moet worden geverifieerd en gecorrigeerd. Maar daar de waarneming zelf hier al zo onder invloed staat van de zich opdringende duiding, kan het resultaat niet anders zijn dan een tastende heenwijzing naar het wezen, dat in de historische stof aan de dag treedt. De tweede opmerking die ik maken wil is deze, dat de historische schets van het Joodse volk noodzakelijkerwijs een dramatisch karakter krijgt. Het verloop van de Joodse geschiedenis is diep dramatisch en tragisch. Ik zal dus niet streven naar een zo koel mogelijke objectieve beschrijving van gebeurtenissen, maar eerlijk toegeven aan de emotionele ontroering, die over mij komt bij het behandelen van dit thema. Het Joodse lot is een van de meest aangrijpende van de wereldgeschiedenis, die wij ooit hebben aanschouwd. En wellicht dat juist het feit, dat het zo vroeg in de schemer

van de eigenlijke geschiedenis begint en tot op de dag van heden doorgaat met onverminderde kracht van zijn en beleven, dat tragische moment verdiept. Het wordt er haast exemplarisch door voor mensenleven als zodanig, voor volksleven door alle tijden.

Toch is het Joodse lot niet zomaar aan te zien voor algemeen menselijk lot. Er zijn veel plaatsvaster volkeren, er waren kortstondiger volkeren en waarin niet een dergelijke onrustige geest naar extremen tendeerde. Wel is het Joodse volk een mensenspiegel, waarin telkens herkenning van eigen trekken mogelijk is en waarmee de ontwikkeling van bepaalde levensprocessen kan worden belicht. Heeft ook niet de voortgang van de wereldgeschiedenis zelf een steeds duidelijker dramatisch verloop? Jaagt misschien de mensheid haar eigen doem voor zich uit, wanneer ze de Joden voortjaagt? Is het particuliere van dit volk misschien op een verborgen wijze het algemene en zou het dan niet goed zijn de Joodse geschiedenis zodanig te bestuderen, dat de toeschouwer meeleeft wat daar voor zijn ogen wordt opgevoerd als iets waarin eigen wel en wee is betrokken? Geschiedenis als koele gedesinteresseerde feitenstudie is slechts voorwerk voor de eigenlijke geschiedenis, die allesbehalve gedesinteresseerd is en die de ernst heeft van het existentiële.

De geschiedenis van het Joodse levenstype deelt zich vrij gemakkelijk in vier grote perioden:

1. De wordingsgeschiedenis van het volk Israel in de oude wereld van het nabije oosten, waarin de beide grootmachten Egypte en Babylon de toon aangaven. Het begint met de losmaking van een aantal Hebreeuwse stammen uit de Egyptische soevereiniteit en eindigt met de Babylonische ballingschap. Daartussen ligt zijn geschiedenis als kleine staat in Kanaän, zijn aanraking met de Kanaänitische cultuur en religie, zijn steeds sterkere verwikkeling in de expansieve politiek van de oostelijke rijken.

Deze wordings- en ontwikkelingsgeschiedenis leverde het thema dat als het typisch Joodse moment in de wereldgeschiedenis zou doorklinken.

2. De nieuwe oriëntering na het exiel in de gewijzigde we-

reld, waarin niet zozeer de macht van bepaalde staten, maar de macht van bepaalde geestelijke visies en wereldbeschouwingen zich deed gelden, en waarin het Jodendom na innerlijke reconstructie met een volkomen eigen karakter is opgetreden. Het was de wereld van het Hellenistische, eerder Perzische en later Romeinse imperium.

Als politieke grootheid wordt met het Jodendom afgerekend, maar als religieus-sociale grootheid leeft het uitermate taai voort. Het terrein heeft zich uitgebreid naar het westen, maar omvat evengoed het oosten tot Perzië toe.

3. De rol die voor het Jodendom overblijft in de beide wereldculturen op religieuze grondslag, die de leiding na de antieke periode hebben overgenomen: Christendom en Islam. Beide zijn kinderen van het Jodendom, maar met vele andere momenten er bij en daarom door het Jodendom als bastaarden beschouwd. Niettemin zijn het de beide vormen waaronder het Joodse element in de wereldgeschiedenis de grootste invloed heeft geïjverd.

Het heeft gedurende deze eeuwen slechts een gedulde, vaak zelfs een niet-gedulde existentie kunnen voeren. Toch heeft het zich weten te handhaven en zelfs op bepaalde gebieden een zekere onmisbaarheid weten te ontwikkelen (commercieel) of verdienste gehad als overdrager van antiek erfgoed (Griekse filosofie).

4. De grote verandering kwam pas met de „Aufklärung”, toen een algemeen humanitair beginsel in de samenleving ging domineren. Dit is de periode van de Joodse emancipatie. Het eerst natuurlijk in die landen, waar de ideeën der Verlichting het meest waren doorgedrongen. De vraagstellingen vertonen overeenkomst met die van de Hellenistische tijd, ze zijn universeel-humanistisch van grondslag, maar bedreigd door nawerking van oudere beginselen. De grote vraag is welke rol het moderne Jodendom daarin spelen zal. Meedoen voorzover het hem past en intussen zichzelf handhaven of met zijn eigenaardige bijdrage opgaan in het geheel?

De trieste catastrofhe in Duitsland bewijst, dat noch de Duitse Joden noch de Duitsers zelf als geheel rijp waren

voor de grote crisis, die wij beleven. Slechts een kleine groep Joodse intellectuelen verdiepte zich in de problemen van het Joodse wezen in verband met de moderne tijd; overigens leefden ze economisch zeer vooraan en onderhielden merendeels hun traditionele religie.

1. Oud-Israel

Naast de gegevens uit de archaeologie en de algemene geschiedenis blijft de oud-Israelitische literatuur de voornaamste bron voor kennis van de oudste periode van Israels bestaan.

Deze literatuur is een merkwaardig document van zelfbezinning, van karakteristiek van eigen leven. In de vorm, die ons nu bewaard is gebleven, is ze een bewerking met sterk theologische inslag uit de tijd van en na het exiel, dus eigenlijk uit de periode, die wij hier als de tweede behandelen, waarin het nieuwe Jodendom zich constitueerde op de grondslagen van het oude Israël.

In die tendentieuze geschiedschrijving zijn echter tal van oude overleveringen verwerkt, die nog min of meer te herkennen zijn in de tegenwoordige geschriften. Het resultaat van de literair-critische onderzoeken is geweest, dat men het perspectivische punt heeft gevonden, van waaruit de oude stof bewerkt is geworden, en daardoor de gegevens beter in hun onderlinge verhouding kan waarderen. Niet zozeer de splitsing van de tekst in verschillende bronnen, als wel de vaststelling van enkele hoofdgezichtspunten, waaronder ook reeds in oud-Israel de historische stof werd geordend, is van blijvende betekenis. Als zulke beschouwingswijzen, die literaire vorm hebben ontvangen, moeten met name de „Elohist” en de „Jahwist” worden beschouwd, die elk op eigen wijze de overgeleverde gegevens hebben beschreven, beide tot stand gekomen in de vroege koningstijd, de tijd die tot consolidatie drong van de overlevering, omdat men daarmee de zin en inhoud van het eigen volksbestaan kon vastleggen.

Deze meer omvattende beschrijvingen maakten echter weer

gebruik van oud materiaal, dat als mondeling of schriftelijk verhaal in omloop was. Ook van zulke mondelinge traditie moet de waarde niet laag worden aangeslagen, aangezien de betrouwbaarheid van mondelinge overlevering pas afneemt, naarmate het volksgeheugen zich van schriftelijke hulpmiddelen gaat bedienen. Ze was doorgaans in literair gebonden vorm gegoten, die stipt gememoriseerd werd. Als zulke oude overleveringen kende Israel patriarchensagen, liederen en verhalen uit de omzwervingen voor de vestiging in Kanaän, waarbij vooral de figuur van Mozes in het middelpunt stond, een richterencyclus, kronieken van de koninklijke hoven en overleveringen van de werkzaamheid der nebiïem en later der klassieke profeten; buitendien natuurlijk plaatselijke sagen en legenden.

Wanneer men deze oud-Israelitische literatuur bestudeert, met inachtneming van de perspectivische belichting die de gegevens er in gekregen hebben, en het gevondene inpast in de overige geschiedenis van de oude voor-Aziatische wereld, dan onthult zich een rijk beeld. En wat belangrijk is, is de continuïteit van de historische stroom, die langs ons vloeit, en die het heden inderdaad met het verleden van meer dan drieduizend jaren verbindt. De hoge graad van bewustzijn, die een dergelijke wijde spanning van geheugen met zich brengt, heeft Israel ook al in zijn oudere levensperioden gekenmerkt. Het bewaarde zich bij zichzelf in de getrouwe herhaling van zijn oorsprong en geschiedenis, zoals die van geslacht op geslacht werd overgedragen. Het werd daartoe in bijzondere mate gedreven en is een volk gebleven met sterk traditionele inslag, teken dat het aan zijn eigen verschijningswijze de allerhoogste realiteit beleefde. Het ongrijpbare werd op die manier openbaar. Werd dat spoor uitgewist, dan verdween de bodem onder de voeten.

De oorsprongen van het Joodse volk liggen in de eeuwen tussen 2000 en 1000 voor Christus. Hebreeuwse stammen, die tot de randbewoners hoorden van het enorme Arabische continent, drongen op naar het gebied bij de Jordaan om zich daar te vestigen. Het Semitische binnenland heeft steeds dergelijke bewegingen naar de rand toe vertoond,

hetzij dat de voedselproblemen bepaalde stammen drongen om vaster bestaan te zoeken, hetzij dat een minder bereedene drang een familiehoofd naar het rijpere cultuurleven trok. De stroomgebieden van Euphraat en Tigris in het noorden, waar Mesopotamië een krachtige cultuur ontwikkelde, en van de Nijl in het westen met het oude Egypte, vormden de vruchtbare landen, die stoffelijk en geestelijk hogere mogelijkheden boden.

Van de vijftiende eeuw af hebben stammen van de Aramese groep, waartoe behalve de Hebreëen ook de Chaldeëen en de Syriërs hoorden, verschillende belangrijke rijken gesticht juist in die cultuurgebieden: de Chaldeëen in het zuidelijk deel van Babylonië, dat na de ondergang van Ninevé in 612 uitgroeide tot het nieuw-Babylonische of Chaldese wereldrijk; en de Arameërs in noord-Syrië, onder welke staten die van Damascus in de tiende eeuw de machtigste werd. Op gelijke wijze kwamen bepaalde Hebreeuwse stammen tot vestiging in Kanaän en vormden daar het rijk Israel. De algemene achtergrond is dus die van de Semieten; de meer speciale die van de Hebreëen. Deze laatste benaming komt in de voor-exilische literatuur van Israel voor als aanduiding van verwante maar min of meer gedeclasseerde groepen; Israeliëten hadden „Hebreeuwse” slaven. Dit tekent het zelfgevoel van Israel, dat blijkbaar een selectie uit zulke Hebreeuwse stammen was, die boven de anderen was uitgroeide. Eerst na het exiel neemt Israel die benaming „Hebreeuws” ook voor zichzelf en zijn taal, maar dan bij voorkeur en met speciale trots, vanwege de dan geldende voorliefde voor archaïsche kenmerken. De herinnering aan de overige Hebreeuwse stammen is dan vrijwel uitgewist. In Paulus’ tijd gold een raszuivere „Hebreeuwse” afstamming als kenmerk der echte Joden.

In de wereldgeschiedenis vormen dus de Joden vertegenwoordigers van het Semitische ras, dat door zijn oorspronkelijke ligging tussen Azië en Europa gekenmerkt was als een aparte cultuurmacht, die met oost en west beide verbinding had, maar in geen van beide opging. De Arabische steppe heeft haar eigen betekenis. Behalve de wereldbeweging, die

met het Jodendom inzette en de Joods-Christelijke cultuur heeft voortgebracht, is een kleine tweeduizend jaar later uit diezelfde bron een tweede wereldbeweging voortgekomen, de Islam, die met de eerste tal van trekken gemeen heeft. En het is niet uitgesloten dat een derde nieuwe beweging uit de Semitische opwaking, die thans inzet, te verwachten is. Het nabije oosten is een streek, die op het lot en de geschiedenis der volkeren bijzondere invloed heeft gehad.

De Joden zijn daarvan in onze wereld de meest sprekende vertegenwoordigers, doordat ze hun stamwereld indragen in het moderne westerse leven. In zoverre kan men aan het Joodse volk het allerbest bestuderen, van welke aard dat Semitische wezen is, omdat het met zijn zeer scherp gebleven historische physiognomie het verst is doorgestoten tot de hoogste fasen van cultuur. Zeer primitieve resten zijn onder de meest verfijnde cultuurvormen door blijven leven, meer dan wellicht bij enig ander volk ter wereld. Geen volk ook heeft in zijn traditie zo hartstochtelijk vastgehouden aan zijn oorsprongen en deze op zijn hoogtijden met religieuze zin altijd opnieuw gevierd. In dit volk wordt vrijwel niets vergeten.

Toch kunnen we niet zeggen, dat de primitief-Semitische mentaliteit in het Joodse volk op directe wijze doorwerkt. Zelfs reeds toen de bedoelde Hebreeuwse stammen zich aaneensloten tot het volk Israel, was het primitieve niveau achter de rug. Nomaden waren ze niet meer. Herinneringen aan een vroegere aanraking met de grote antieke culturen in Mesopotamië en Egypte klinken ondubbelzinnig door in de oudste traditie. De sagen over de aartsvaders bewaren sporen van een bestaan in Ur der Chaldeën, in Haran in noord-Syrië, tijdelijk reeds in Kanaän en vervolgens enige eeuwen in Egypte. Het is reeds een leven als halfnomaden, boeren en herder van kleinvee dat zich daarin afspiegelt, ook als men de latere meer cultureel-theologische bewerking in aanmerking neemt, die de overgeleverde bronnen vertonen. Men heeft de oersemitische mentaliteit nodig om als tegen een achtergrond het typisch Israelitische karakter te zien uitkomen. Eigenlijk dient men elk Israelitisch ge-

bruik en elke levensvorm te onderzoeken tot op het primitieve moment, dat er in is bewaard, maar tevens bewerkt en omgezet. Want vrijwel niets is afgeschaft en niets is ongewijzigd aangehouden. Daarin bespeurt men iets van de zin voor continuïteit, voor historische kostbaarheid, voor trouw aan het elementaire, eenmaal gegevene, dat Israel en ook het latere Jodendom kenmerkt, tezamen met die zin voor opheffing, sublimering, duiding en aanpassing, die evenzeer karakteristiek is. De spanwijdte van de Joodse geest is groot; de verschillende lagen, waaruit het leven van een cultuurvolk is opgebouwd, zijn in vibrerende actualiteit verenigd. De vorm, waarin al die overgeleverde stof bij Israel is gevat, is die van een uiterst bewust nationaal bestaan. Alle gebeurlijkheden en instellingen hebben betrekking op de bijzondere geboorte en instandhouding juist van dit volk. Dat het onder bewogen omstandigheden plaats greep en tegen tal van moeilijkheden te kampen had, is in de overlevering bewaard. Het mocht dan boven het peil van zijn oude nomadische verwanten uitgegroeid zijn, cultureel kon het tegen de macht der Mesopotamische, Egyptische en Phoenicische omgeving eigenlijk niet op. Het voelde op deze punten duidelijk een zekere minderwaardigheid, die zich uitte in de bijzondere scherpe beveiligingsmaatregelen, waardoor het eigen volkskarakter tegen absorptie moest worden beschermd. Nergens wordt trouwens culturele superioriteit als grond van eigen bijzonderheid aangegeven; veeleer leggen ook de oudste oorkonden getuigenis af van een vrij hachelijke oorsprong, waarin veel door afwijzing van het omringende moest worden bereikt. De nationale individualiteit kon zich blijkbaar alleen in scherpe tegenstelling tegen al het andere doorzetten.

De krasheid van de strijd om nationale eigenheid weerspiegelt zich in de bewerking der voorvaderlijke traditie. Reeds van het begin af vindt men het principe der afstoting van het ongewenste. Niet alleen dat Abram zich afwendde van Mesopotamië; niet alleen dat Mozes de stammen wegvoerde uit Egypte. Maar ook intern waren er telkens biforcaties in de ontwikkelingslijn, waarbij een bijzondere schikking de spe-

ciale Israelitische tak bevorderde. Van het broederpaar Ismael en Isaäk werd de oudste, Ismael, afgestoten en de selectieve vaderlijke traditie leefde in de jongste, Isaäk, door. Dit betekende de afzondering van de Israelitische stamgroep uit de grote Arabische wereld. Van Isaäks zonen is daarna weer de oudste, Ezau, afgestoten en daarmee het broedervolk Edom; de voorvaderlijke lijn zette zich in Jacob voort. De verhouding met de afgestoten volksgroepen bleef tamelijk gespannen, zoals begrijpelijk is bij zulke vijandige broeders. Die voortgaande selectie werkte zelfs later nog door in de samentrekking van de klassiek Joodse traditie op het rijk van de twee stammen Juda en Benjamin, de enige die na het exiel nog van zich doen horen en die de grondslag van het nieuwe Jodendom zijn geworden.

Israel is het voorbeeld van een oude natie, die zich door voortdurende verbijzondering uit een algemener bevolking heeft gevormd en elke stap op die weg met taaiheid en volharding, ook tegen dreigende uitwissing, heeft moeten veroveren. Het besef een eigen natie te zijn zit dientengevolge diep in Israels geest. Men kan hieraan bestuderen hoezeer dergelijke historische processen tot in het bloed gaan. Want langzamerhand onderscheidde de natuurlijke afkomst dit volk van zijn omgeving, en niet alleen de nationale geest, hoewel bij aanraking met het verwante direct de veren weer overeind komen, teken hoe sterk een archaïsche verwantschap doorwerkt. Door de Joden van alle tijden is contact echter even fel afgewezen; assimilatie met de Arabische wereld zal in de toekomst nog veel scherper worden bestreden dan met de minder verwante Europese cultuurvolkeren. Omgekeerd zijn de Arabieren juist op de Joden uitzonderlijk gebeten; het anti-Judaïsme in de Semitische wereld is de tegenhanger van het anti-Semitisme in de Europees westerse wereld. Het nationale bestaan van Israel is van oudsher onder tegenstelling, anti-positie, doorgezet. En wat op die manier het begin reeds heeft gekenmerkt, schijnt nooit te zullen worden overwonnen. Een onaangevochten nationaal bewustzijn uit vrije aandrif en met vrije ontplooiing schijnt niet voor dit volk te zijn weggelegd. De gouden eeuw van

Israel, de koningstijd van David en Salomo, was kort van duur, en in zekere zin niet de meest typische tijd. Want de nationale zelfheerlijkheid van een grootmacht zou Israel allerm minst in zijn nationaal karakter kunnen typeren. Dit vergt veeleer een zekere wrijving met het andere, zoals het moment van uitverkorenheid iets van ongerijmdheid en verbazing in zich sluit.

Israels nationaal bewustzijn heeft zo reeds van de oudste tijden af een vrij scherpe trek van verbijzondering gedragen. Het wilde niet opgaan in een grotere groep, maar op zichzelf staan, een eigen leven leiden en een eigen karakter hebben. Dat komt ook daarin uit, dat de mythische stof van die oude cultuurwereld, die aan alle volkeren bekend was, bij Israel vrij sterk wordt omgebogen tot voorbereiding voor de eigen afzonderlijke geschiedenis. De kosmogonische mythen zijn ingeschrumpeld. De algemeen-kosmische aspecten maken plaats voor het aspect van eigen voorgeschiedenis. Het is niet zo, dat het bijzonder eigene schouwplaats wordt van algemene processen of voorvallen, maar, omgekeerd wordt het algemene steeds beleefd met het oog op het eigen bijzondere. De Judaeo-centrische trek in de wereldbeschouwing is zo sterk, dat universele uitzichten steeds moeite hebben om door te breken. Ze waren er wel en hebben zich versterkt, naarmate de geschiedenis voortging, maar ze moesten altijd de omweg maken over het Israelitische nationalisme. Om dit nationalisme goed te verstaan, moeten we hier wijzen op het nauwe verband tussen nationaal en religieus leven, juist bij Israel. In het algemeen was dit verband bij alle volken der oudheid levend. Godsdienst was sociale en daarom ook politieke zaak. Geen enkel onderdeel van de volksexistentie was profaan, alles was religieus georganiseerd. En de enkeling was met zijn persoonlijk bestaan in datzelfde geheel ingebed. Zonder goden en goddelijke machten is geen antiek bestaan denkbaar. Een landverhuizing betekende een religieuze crisis; een afsplitsing van het stamverband eveneens. De vastheid en bestendigheid van de nationale orde werd in samenwerking met de hogere machten

verzekerd door een getrouwe cultus en door een niet minder stipt geregelde moraal.

Bij Israel is deze algemene toestand dan nog eens bijzonder versterkt, daar aan het zware accent op het eigen volksbestaan natuurlijk een evenredige verzwaring beantwoordde in het religieuze pathos. Bij Israel is het onmogelijk onderscheid te maken tussen nationale en religieuze oorsprong of geschiedenis. Het is innig één. Wat nu als een merkwaardigheid opvalt in de moderne wereld, dat namelijk het Jodendom nog steeds, ondanks alle secularisatie die ook daar is doorgedrongen, zijn nationale bestaan op religieuze wijze beleeft, en zijn religie niet kan denken zonder nationaal substraat, dat was in die oudste periode vanzelfsprekend en geheel en al fundamenteel.

Op dit punt heeft Israel bijzondere betekenis voor de godsdienstgeschiedenis. De religieuze belangstelling voor het natuurlijke leven, voor de kosmos en zijn verschijnselen, voor de algemene steeds wederkerende veranderingen in de natuur en het mensenleven, hebben bij Israel plaats gemaakt voor een samentrekking van de aandacht op één God, die meer en meer de enige God van hemel en aarde werd, en daarmee overeenkomstig op het eigen nationale lot als historische afwikkeling van de hoge goddelijke intentie. Een pure natuurbeleving, waarin het nationale „ik” geen rol speelde, kende Israel eigenlijk niet, evenmin als het officieel enige religieuze beleving kende, die niet de Allerhoogste gold. Israel verheugde zich op zijn feesten in zijn God, in zijn gunst en verkiezing, en vierde dat aan de opbrengst van kudde en land. Zo is Israel als menselijke verschijning een symptoom van vernuchtering. De heroïsche, mythische machtigheid van goden en halfgoden, van goddelijke koningen en heilige dieren, verliest haar greep op de mensen van deze stam; hun metaphysische natuur wordt een andere.

De Ene, Ongedeelde, de Oorspronkelijke, de Eeuwige, zuigt alle machtigheid in zich op. Het grote „Hoor Israel! Jahwe onze God, Jahwe is Enig” (Deut. 6 : 4) is daarvan de trompetstoot, de roep, het signaal. En als tegenkant wordt de mens gewaar een gewoon menselijk schepsel te zijn, zon-

der daemonische aspiraties; of liever hij ziet zich een grens gesteld waarbuiten hij niet heeft te treden, op straffe van aan verderf te vervallen. De terreinen zijn duidelijk aangegeven. Aan deze zijde van de grens is de aarde met haar mogelijkheden van bewerking en haar schepselen, ja het hele universum met zijn schepselen. Aan de andere zijde is Hij, de Eeuwige, in zijn ondoorgrondelijkheid maar in zijn almacht en heerlijke volheid. Alle verering, die aan mindere goden of machten wordt gegeven, wordt aan hem onttrokken en is schandelijke dwaasheid. Daarom geen doodsmystiek of -mantië, geen aanbidding van hemellichamen, geen vegetatiecultus. Wie langs magische weg meer wil weten of kunnen, overschrijdt de gestelde grens. De hogere theologische bewerking van deze momenten stamt uit de na-exilische tijd, maar de primaire, minder gereflecteerde overmacht van deze visie gaat terug tot in de mozaïsche periode; zelfs de patriarchale voorgeschiedenis staat onder haar invloed.

Met deze structuur hangt samen, dat Israel als geheel de aandacht samentrekt op het reële aardse leven. De grenzen van geboorte en dood worden er met klem geëerbiedigd; een generzijds wordt buiten de gezichtskring gesloten.

Dat de menselijke ziel gevoelig is voor inwerking van die zijde was aan Israel niet verborgen, maar het ging er niet op in. Het stond op dit punt in scherpe tegenstelling tot Egypte met zijn enorme cultus van het dodenrijk en zijn inwijdingen in de doodsmysteriën; ook tot de religieuze cultuur in Kanaän met haar occulte practijken. Ook hier bewijst de felle bestrijding van elke neiging in die richting hoe het principe van het Israelitische leven zich met moeite en voortdurende strijdvaardigheid heeft moeten doorzetten bij de volksmassa en dat het in wezen een visie van de élite is geweest, die het geheel heeft gesmeed, ook tegen wil en dank. Maar in dat Israelitische wezen lag dan toch die positieve trek ten opzichte van het aardse leven, die ook het latere Jodendom niet heeft verlaten. De aandacht werd niet afgeleid naar de duistere gebieden van vorgeboortelijk bestaan of van een existentie na de dood. Men wilde daar be-

wust niet van weten, omdat de goddelijke schepper zijn mensen in het daglicht van dit leven stelde en hun vreugde en zegen wilde zijn, teneinde hier in de historische ruimte zijn naam te verheerlijken. Vandaar die stootkracht en die diligentie van de gerichte beperking op het hier en nu, die enerzijds een verarming betekent in zielevermogens, maar anderzijds een verhoging van de levensintensiteit.

Een reeks van geïnspireerde leiders heeft Israel gemaakt tot wat het is geworden. Hij opent met Mozes, het genie, waaraan Israel zijn volksbestaan dankt, en gaat dan voort via de incidentele „richters” naar de „nebiïem” (profeten) van de overgangperiode tot het koningschap; tenslotte vormen de klassieke profeten het hoogtepunt.

Mozes domineert. Van de omvang en het formaat van deze figuur kunnen we ons slechts bij benadering een voorstelling maken. De historische gegevens zijn intussen relatief rijk en kleurig, aangezien de traditie zijn beeld heeft vastgehouden als van de grondlegger van Israels wezen. Het is geen wonder dat men de hele schat van ideeën en organisatorische maatregelen op zijn naam heeft gesteld; de structuur van dit volk is door hem aangegeven. Hij was een visionair, een dichter, een organisator, een vaderlijke vriend, van een priesterlijke zachtmoedigheid, een ingekeerde met zeldzame diepte van ziel, en tevens van een onstuimigheid en drift, die zijn omgeving met duistere angst vervulde. Een hoogbejaafde, die aan het Egyptische hof was opgevoed en volgens overlevering ook in de Egyptische mysteriën was ingewijd, die door solidariteit met zijn stamverwanten in de verdrukking tot de onrust van zijn uitzonderlijke levenstaak werd gevoerd. Hoewel de latere profeten zelfs het Mozaïsche wetstische systeem kritisch hebben behandeld, zijn ze ten allen tijde aan zijn inspiratie trouw gebleven. Zij hebben Israel telkens aan zijn diepere gronden, aan zijn oorsprongen in de goddelijke bemoeiingen herinnerd.

Die goddelijke bemoeiingen waren manifestaties, veelal van vulcanische aard, vuur, rook, bliksem, aardbeving. Innerlijk en uiterlijk werd nog niet onderscheiden. De concrete verschijningswereld openbaarde de godheid, en de duiding van

die verschijnselen, hun toepassing op het ogenblikkelijke leven van een volk of van enkelen, was zaak van ingewijden, van wetenden, van schouwenden. De voorliefde voor tekenen, om de hogere bemoeiingen te bekrachtigen en te openbaren, die nog steeds bij de Joden te vinden is, dateert van de oudste tijden. Steeds is in Israel het innerlijk verstaan van wat gebeurde kleiner geweest dan het erkennen in gehoorzaamheid van de goddelijke ingrijpende macht, die zich manifesteerde in wat dan ook. In de duiding verdiepte zich de geest, maar het geloof en het vertrouwen hield zich intussen onvoorwaardelijk aan het teken. Het oude Israel heeft daardoor iets blindelings in zijn gaan. Het gaat eigenlijk niet zelf maar volgt de signalen uit het goddelijke hoofdkwartier. Het is ook niet opgevoed tot zelf verstaan en tot het diepere begrip der dingen, maar is uitermate geoefend in het volgen van de imperatief. Het eigenlijke gezag ligt niet in de mens zelf, maar in de goddelijke instantie, die het aardse wezen in alle opzichten transcendeert. Vandaar in Israel die nerveuse opmerkzaamheid op wat er gebeurt. De Israelitische mens is niet in zichzelf gekeerd om in de diepten van eigen ziel de geheimen van het leven te vinden, maar naar „buiten”. Achter alles wat verschijnt staat de goddelijke activiteit, die iets met hem wil en aan hem doet. Hij ziet deze hoogste goddelijke activiteit in de hele schepping, maar ze is in het bijzonder op de mens gericht. Er is een goddelijke wil tot het voortbrengen van mensen, naar het thema van de grote aanvang: „God zeide: laat ons mensen maken, naar ons beeld en gelijkenis!” Van die Almacht uit wordt dagelijks inwerking gezocht, verstandhouding, als van de grote Initiator, die zijn werk rusteloos onderhoudt en voorziet. In alles voelt de Israeliet niet de blinde kracht, maar het Beleid. En hijzelf is in dat beleid ingeschakeld, het gebruikt hem en gaat door hem heen. Wie op deze drang tot handelen, die enerzijds is goddelijke scheppingsvolheid en anderzijds menselijke paraatheid, opmerkzaam is geworden, die ziet in een plotselinge flits de Israelitische existentie voor zich. Het verbaast dan niet, dat uit die eerste impuls de twee wereldgodsdiensten zijn voortgekomen, die de sterkste mis-

sionerende, veroverende activiteit hebben aan de dag gelegd, het Christendom en de Islam, want in beide wordt diezelfde Almachtige Daad-God beleden. Ook na de profetische verdieping, die deze opmerkzaamheid op goddelijke actie heeft ondergaan, is dat moment van creatief handelen gebleven. Ook de verdiepte Israelitische mens is op de verschijningswereld gericht, anders dan de Boedistische, die er zich innerlijk van afkeert. De Israeliet gaat nooit tegen de stroom van het geboren worden en het gebeuren in: hij werkt juist voor krachtiger en zuiverder geboorte en leest van het gebeuren de goddelijke gang door de eeuwen af. Beheersing en vormgeving van de geest uit, het koningschap Gods over het gehele leven, zijn leuzen die uit deze opzet voortgekomen zijn. Het negatieve moment richt zich nooit tegen de schepping als zodanig, maar tegen de ontwrichting door verstoring van de juiste verhouding tussen de afhankelijk mens en zijn volheerlijke Soeverein, tegen misvatting aangaande de Oorsprong.

Zo zijn die Hebreeuwse stammen in de loop van lange jaren door een reeks geïnspireerde leiders, vaak dichter-zieners, tot het volk Israel aaneengesmeed.

Later, toen de zelfbeinning opkwam, in de moeilijke tijden van het beginnend koningschap en nog later in de politieke crisissen van de zevende en zesde eeuw, hebben zulke zieners en profeten het wezen van hun volk nader bepaald: een groep stammen, die door speciale goddelijke bemoeiing waren gegrepen en tot iets speciefs geworden. Het was wel een verschijnsel tussen de andere volken, maar het stond bloot aan de bijzondere goddelijke toorn evenals aan de bijzondere goddelijke gunst. Het kon worden losgelaten en zou dan terugvallen en een erger lot hebben dan anderen. Want aan hen werd de harde ernst van het dubbelgebeuren verkiezing — verwerping bewaarheid. Zegen — vloek, leven — dood, heil — onheil werden scherper werkelijkheden, toegespitst, opgevoerd tot verrukking en ontzetting beide.

Maar deze waarheden werden ook weer alleen door de profetische zieners duidelijk gespeurd. Het volk onderging ze

indirect, op een afstand, onbegrepen, niet onderkend in hun specifiek karakter van eigen existentiële grond.

Die toespitsing is steeds het werk geweest van charismatische figuren. Het volk zelf was van nature in deze richting traag, moeizaam, hardleers. Het liet de grote dingen met zich gebeuren en annexeerde er de grootheid van, ook als de diepere zin hem vreemd bleef. Dat onderscheid dient steeds gemaakt tussen het volksbesef en de geïnspireerde visie op het volk, tussen het volk en zijn eigenlijke „waarheid”.

Deze „waarheid” lag gegrond in de bepaalde lotgevallen, die aan het volk werden toegevoerd door een hogere macht, een El, zoals de algemeen Semitische aanduiding luidde voor een zich manifesterende goddelijke macht. De Israelitische geschiedverteller, wiens werk in belangrijke gedeelten bewaard is gebleven, de zogenaamde Elohist, gebruikt voor deze goddelijke macht bij voorkeur een pluraalvorm, Elohiem, waardoor een hogere abstractie wordt aangeduid, die in de richting gaat van een volstrekt godsbegrip. Tegelijk hield deze benaming een algemener karakter in, waardoor zijn werkingssfeer ook buiten Israel werd uitgestrekt. De wereld buiten Israel viel er evengoed onder (Genesis 1).

Maar in die algemeen Semitische sfeer is bij Israel een specifieke kern-idee opgetreden met scherp nationaal stempel. Met gebruikmaking van de oude stam Jahu, die reeds in theophore namen in Babylon vóór 2000 voorkomt, waarvan de betekenis niet geheel zeker is, is de officiële godsnaam Jahwe gevormd. Op de steen van Mesa (860 v. C.) wordt hij reeds gebruikt voor de specifieke God van Israel; in de bijbelse oorkonden wordt hij tot op Mozes teruggevoerd. Deze naam heeft zijn grootste kracht ontwikkeld in de tijden van nationale nood en bezinning, vooral bij de overgang naar consolidering in het koningschap en later bij de profeten. Uitgaande van de wortel „zijn” heeft hij dan de betekenis „hij is”, de actief existierende, met nadruk op het overmachtig handelen, de vrije verkiezing van zijn gunstgenoten en de militante doorzetting van zijn plannen. Latere reflectie in meer speculatieve trant ging in filosofische richting;

de Septuagint vertaalde hem met „ho oon”, de zijnde. Die nationale tendens kenmerkte de verteller uit de vroege koningstijd, die als de Jahwist bekend staat en wiens verhalen het bijzonder karakter van Israel accentueren, onder de exclusieve gunst van Jahwe, culminerend in de vestiging van het koninkrijk onder de Davidische dynastie. Het was de tijd van Salomo, van politieke en religieuze concentratie.

Uit deze nog enigszins primitieve geschiedopvatting hebben later de klassieke profeten hun nieuwe ideeën ontwikkeld, die de verkiezende vrijmacht van Jahwe, aan Israel betoond, in het centrum stelden, maar vandaaruit een wereldvisie gaven, waarin alle volken op hun beurt in het beleid van Jahwe worden gebruikt, met de diep insnijdende ideeën van oordeel en gericht en uiteindelijke bekroning.

De Elohist werkt van het algemene naar het bijzondere, de Jahwist van het bijzondere naar het algemene. Zodoende konden beide namen op de hoogte van deze latere visie worden verbonden tot Jahwe Elohiem.

Aan het begin van Israels volksbestaan ligt de plechtigheid, waarbij Mozes aan de voet van de Sinaï als bemiddelaar optrad in het „verbond”, dat tussen Jahwe en het volk gesloten werd. Exodus 24 verhaalt, dat Mozes het bloed van de geslachte offerdieren in tweeën liet delen en de helft er van op het altaar, d.i. de vertegenwoordiger van Jahwe, de andere helft op het volk sprenkelde, nadat dit op „de oorkonde van het verbond” verplicht was.

Deze beslissende ceremonie bracht Jahwe en de stammen als twee verdragspartners met elkaar in duurzame verbintenis, verenigd door het bloed, dat levenskrachtig is.

Een „b'rith” („verbond”) is geen natuurlijke gemeenschap, maar een die opzettelijk gesloten wordt; ze is gemaakt, niet vanzelf gegeven. Ze kan hernieuwd en ontbonden worden. Naast de natuurlijke verwantschap als stamgenoten leefden de Israëlieten dus voortaan in een tweede orde van gemeenschap, waartoe ze speciaal geroepen waren en die op een bijzondere manier bekrachtigd was. Zo wordt een mannenbond, een huwelijk, een cultus- of feestgemeenschap gesloten. Dit laatste was het geval bij de verbondsluiting van

de Sinaï, die ook later wel onder het beeld van een huwelijk van Jahwe met Israel is voorgesteld.

De ene partner was het volk, dat door de gezamenlijke uittocht uit Egypte en de toekomstige lotsgemeenschap aaneengesloten was tot een eenheid, die vroeger als zodanig niet bestond. Een volk in statu nascendi.

De andere partner echter was gerepresenteerd in het altaar, een hogere macht, blijkens de berichten de God, die het volk uit Egypte gevoerd had en reeds de vaders had geleid. In dit verbond trad Israel dus in een bijzondere verhouding tot zijn onzichtbare goddelijke partner; als pasgevormde nationaal-politieke eenheid ontving het de bestemming om het speciale volk te zijn van Jahwe, die voortaan als uitsluitend goddelijk hoofd van dit nationaal-politieke lichaam zou optreden. De titel „koning”, „mèlèk”, voor Jahwe, duidt later ditzelfde aan. Hij was de leidende, voorgaande, wetgevende, aanvoerende, beschermende instantie. Dergelijke functies konden in Israel door mensen alleen uitgeoefend worden in zijn naam.

Hiermee was Israel dus aan Jahwe verpand; het was voortaan zijn eigendom, maar hij was evenzeer Israels „eigendom”. Hij was de zin en inhoud van hun bestaan, zij waren de zichtbare verschijningsvorm van zijn goddelijke energie. Het eigensoortige van dit b'rith is dus het samenkomen van de goddelijke en de menselijke partner. Het meer primitieve godsbegrip is hier dus niet vergeestelijkt tot een hogere abstractie of een idee, maar verhoogd, overmchtig geworden en verbreed tot de „levende God”, die alle andere te boven gaat. Aan weerskanten een verhoogd ik-bewustzijn: God beraamt, kiest, betoont zich, grijpt in, trekt mee ten krijg, triumfeert, toorn, straft, troost, zegent; Israel beraamt, belijdt, erkent en eert in zijn cultus, gehoorzaamt in zijn levensordening, volgt de leiding in zijn geschiedenis. Maar het doet dat niet uit natuurnoodwendigheid en vanzelf, maar in trouw aan eenmål aangegane verplichtingen. De onderscheiding tussen God en mens wordt in deze verbintenis dus opgenomen en verdiept, op een manier die in Israel en ook in het latere Jodendom vrijwel niet is ver-

anderd. Want het werd zo, dat het menselijk ik-bewustzijn bij Israel onlosmakelijk gekoppeld was aan het corresponderend goddelijk Ik, en dat de mens zichzelf begreep als de weerspiegeling hier beneden van de goddelijke Ik-zegger daarboven, zijn beeld en gelijkenis. Die begeleiding in de onzichtbaarheid door een wederpartij is de geheimzinnige grond van het Joodse zelfbewustzijn. In deze situatie spreekt de metaphysische zelfstandigheid der individualiteit. Het anthropomorphisme in de godsvoorstelling is hier geen gebrekkig hulpmiddel, maar eerder de hoogste vorm waartoe de mens kan komen; ging hij hierbovenuit, dan gaf hij zijn eigen wezen prijs, want in de spanning op het goddelijke Ik organiseert hij zijn eigen ik op menselijk niveau.

Vandaar dat de religieuze belevingen in Israel worden opgevoerd totdat de emotionaliteit de hoogste vorm van menselijke gevoelens bereikt, liefde, trouw, zelfopoffering, grenzenloos vertrouwen, uitwisseling van gedachte en verlangen in het gebed; de relatie van vader en kind, van bruidegom en bruid, van vriend en vriend. Telkens dan natuurlijk ook de tegenkant daarvan in haat, jaloersheid, ijver, opstandigheid, ontrouw, enz. Vereffening van schuld is in wezen vergeving op grond van bekentenis, dus een ethisch handelen aan weerskanten, geen opheffing door hoger inzicht. Het gebeuren tussen de menselijke levenssfeer en die andere, hogere, onzichtbare, is het eigenlijke waar het op aankomt, vanouds vooral aan uiterlijke gebeurtenissen afgelezen, maar op den duur meer en meer tot innerlijk zieleproces verfijnd, hoewel de uiterlijke gebeurtenissen er nooit geheel en al uit wegvallen en juist uit de verinnerlijking verhoogde tekenkracht krijgen.

Dit partnerschap met de Almachtige wordt aan elk nieuw geslacht ingescherpt en daarmee tot grote hoogte bewust gemaakt en in de eerbiediging generationaliseerd. De opvoedende werkzaamheid van Israels leidende geesten en hun grote klem van betoog, het pathos van hun leer en van hun levensgebaar, worden uit deze wortel verklaarbaar. Israel is evenmin als andere volken natuurlijkerwijze tot dit bijzondere levenssysteem gekomen, maar uit zijn Semitische voorge-

schiedenis tot deze aparte existentie als tot iets ongewoons „geroepen”. De observantie ervan is dan echter bij Israel tot een tweede natuur geworden, echter pas nadat door de intense werkzaamheid der profetische en priesterlijke kringen en later, na het exiel, der schriftgeleerden het typische karakter onuitwisbaar in dit volk was ingeprent.

Om deze dingen in de cultus uit te kunnen beelden moesten de bekende vormen enigszins worden veranderd en hun betekenis iets worden omgebogen.

Godenbeelden waren in Israel op den duur onmogelijk; men kan Jahwe niet vasthouden en onderhouden zoals dat in een godenbeeld gebeurt. Want enerzijds is zijn macht dermate geweldig, dat een permanente verschijning van hem voor de mens onverdraaglijk zou zijn; en anderzijds moet elke afbeelding noodzakelijkerwijs zover bij het origineel ten achter blijven, dat ze een hoon wordt. Overgrote schuwheid voor het heilige beeld en afschuw gaan hier in elkaar over. Het beeld van God is een gruwel, omdat het een dwaasheid is, en omdat het, als het geen dwaasheid was, nog des te gruwelijker zou zijn.

Het centrum van de cultus was dan ook de ark, een lege troonzetel Gods, waarop hij als het hem behaagde kon nederdalen in zijn gedaante van wolk, rookkolom, tussen de eerbiedig wakende cherubs. Niet pure vergeestelijking is hier bedoeld, maar erkenning van de soevereine vrijheid der epiphanie. Want ook de Israelitische cultus is een middel geweest om van menselijke kant mee te werken aan het verschijnen van God, met erkenning dat hij alleen op zijn manier, d.i. in tekenen, verschijnt. Elke cultus is een stilisering en regeling van de godmenselijke ontmoeting; in Israel is de cultus zover mogelijk opengehouden naar de kant van het heerlijke goddelijke initiatief. De consequentie hiervan was, dat de Salomonische tempel als Allerheiligste een volstrekt donkere kubus had, terwijl de draagbare tabernakel voorheen de wisselende vrijmachtige rustplaats van de Allerhoogste symboliseerde.

Andere oud-Semitische cultusvoorwerpen, als orakelstaaf-

jes, opgerichte stenen e.a., werden een tijdlang op Jahwe geduid en raakten vervolgens in onbruik. Dezelfde ombuiging van oude gebruiken tot een nieuwe zin vinden we in de Israelitische heilige feesten. Oude natuurfeesten hebben langzamerhand „historische” betekenis gekregen. Israel heeft uitbundig zijn feesten gevierd en ook de latere Joden hebben dat nooit verleerd. In het voorjaar met volle maan werd de eerstgeboorte van het vee gevierd, wellicht al van voor-Mozaïsche oorsprong, het Paasfeest; op het Mazzothfeest werden de eerstelingen van het koren genomen en werd de eerstelingsgarve gewijd; bij het wekenfeest werd de afsluiting van de graanoogst met beweegofferande van eerste broden en vrolijke maaltijd gevierd; en als hoogtepunt van oogstvreugde het Loofhuttenfeest, waarin de vruchtenoogst verbonden was met een oud nieuwjaarsfeest uit de tijd vóór Kanaän. Overal werd het contact met de producerende natuur volgehouden, maar de resten van vegetatiecultus werden verdrongen door een „zich verheugen in zijn God”, die al deze dingen schonk. Vandaar de nuchterheid in de opgetogenheid. Ter verhoging van beide werd het natuurgegeven met een nieuwe emotionele laag overdekt, die soms het historisch-rationele motief met zich voerde. Zo verbond men aan het Pascha, het oude nomadenfeest ter bewaring voor boze geesten, de voorbijgang van de doodsengel in de nacht van de Egyptische verlossing. Wanneer geen bepaalde historische herinnering meedeed, verbleekte toch het natuur-mythische moment voor de vreugde over het eigen bestaan in het licht van Jahwe's gunst. De feesten waren daardoor in het wakker-zijn van Israel verlegd en aan de dromerige participatie aan het natuurgebeuren (Tammuz!) onttrokken. Het is alles Jahweviering, in zijn bijzonder optreden, ingrijpen, of in zijn heerlijk schepperwerk dat weldoet. Om deze viering zo spontaan en vrij mogelijk te doen zijn werden in Israel de bewustzijnsbanen door herhaalde herinnering zo uitgeslepen, dat de instinctieve beleving vanzelf wegzakte. Want voor viering van de hoogtepunten van het leven had Israel een grote voorliefde. Het was altijd bereid om de sleur te verbreken en te

„gedenken”. Altijd in de trant van zijn grote psalmdichter David gereed om te huppelen en in de handen te klappen en in gebonden vormen de grote daden des Heeren te memoreren, te dramatiseren en met stijlvolle gebaren te begeleiden.

Een ecstase met een kern van bewuste herinnering en verkondiging, met een neiging om de dingen te verhevigen, tot dat door tragiek en absurditeit de verrassing van het heil te verlossender wordt beleefd.

Nog op één feest wil ik wijzen: het feest van de Grote Verzoendag, vroeger het nieuwjaarsfeest. Leviticus 16 beschrijft de ritus voor deze totale verzoening: van twee bokken wordt de een geslacht, de ander na oplegging der handen door de hogepriester de woestijn ingezonden om daar te sterven; hij draagt de zonden van het volk uit zijn midden weg. Deze zondebok, die aan het eind van het jaar de onreinheid van het volk wegdraagt, vertegenwoordigt de oude verzondigde mens, die men niet gebruiken kan als het nieuwe begin aanlicht. Deze rite getuigt van de centrale betekenis, die de gedachte van zonde en vernieuwing in Israel had. Op drastische wijze wordt de oude mens uitgebannen in die symbolische vorm, die op oeroude gebruiken teruggaat.

Onder de wijdings- en reinigingsriten, die bij de Semieten in zwang waren, is in het bijzonder de besnijdenis in Israel als kenteken aanvaard, oorspronkelijk wel voor een élite van bijzonder gewijden, maar op de duur uitgebreid tot al wat mannelijk is. De rite als zodanig kan worden opgevat als een symbolische verkorting van de castratie en deze weer van het mensenoffer. De ontwikkelingslijn loopt dus in de richting van behoud van het mensenleven met gelijktijdige toewijding aan de goddelijke macht. In Israel heeft deze rite de betekenis gekregen van verbondsmerk, met al het exclusieve dat ook in het verbond tussen Jahwe en Israel lag. Het heeft nooit behoefte gevoeld om de primitieve vorm van deze toewijding te wijzigen; zo sterk werd de goddelijke verkiezing gevoeld als ingrijpend en toeëigenend, dat fysieke insnijding er het beste symbool van was.

Tenslotte moet er op gewezen, dat dezelfde duidelijkheid,

waarmee alles op de goddelijke verbondspartner is betrokken, ook doorwerkte op het gebied der rechtsorde en der zede. Een centrale verantwoordelijkheid werd daardoor gekweekt, die het leven als één geheel deed zien, waarin de mens als handelend wezen van stap tot stap uitdrukte welke motivering hem leidde. Vergelijking met de Codex Hammurabi toont naast veel overeenkomst een relatief hogere waardering van het mensenleven tegenover zaken, verwerping van verminkende straffen, bestrijding van groepsjustitie en hogere waardering van de vrouw in het seksuele recht.

Het is onmogelijk in dit korte bestek op de bijzonderheden verder in te gaan. Uit het gezegde is wel duidelijk, dat Israel een volk is geweest, dat door de opzet van zijn nationale leven, door zijn hele structuur, voorbestemd was om een aparte plaats tussen de andere volkeren in te nemen. Het kan dan ook niemand verwonderen, dat het een lot heeft gehad, waarin deze apartheid aan de dag trad. De wrijvingen met de omringende wereld zijn niet uitgebleven. Zowel om zich een plaats te veroveren als om de gewonnen plaats te handhaven heeft het van zich af moeten bijten. De nadruk, waarmee het zijn eigen bijzonder karakter doorlopend stelde, wijst op gevoelens van zwakte tegenover de machtige aspiraties, die het bezielde. Er was een gedurig innerlijk conflict tussen spontane levensmanier en de roeping tot partner van een God, die door dit volk tot manifestatie wilde komen. Wie de ziel van Israel verstaan wil, moet hiermee rekenen. Vandaar die overspanning ten aanzien van de eigen betekenis, die zich vooral uit in de momenten van „twist” met Jahwe, van balorigheid en verdrietigheid, van begeerte naar het gewone lagere niveau van existentie. Naast de glorie der verkiezing was er ook altijd iets van tragiek over dit volk, dat strompelend en moeizaam zijn weg ging, omdat een hoger macht zich er van bediende.

In de zevende en zesde eeuw is aan het onafhankelijk bestaan van het volk Israel een eind gekomen. Tussen de krakende wereldmachten hield het geen stand. Door de werkzaamheid der profeten is echter die critieke tijd een der indrukwek-

kendste van Israels geschiedenis geworden, niet in uiterlijke, maar in innerlijke zin. Zij hebben wegen gevonden om onder de steeds catastrophaler wordende uiterlijke situatie voor innerlijk behoud van hun volk te vechten. Ook innerlijk bleek echter alles aangevochten, niet gaaf, chaotisch, vol ongezonde spanningen en conflictstof. Zo hebben de profeten een aangrijpende strijd gevoerd om de ziel van Israel, waarin de beklemmende symbolen van ondergang en afbraak wisselen met verlossende, die vernieuwing aankondigen. Meermalen was hun eigen persoonlijk leven zodanig in de nood van de tijd betrokken, dat ze aan lijf en ziel symbolisch de crisis en ook de regeneratie doorleefden. Dat maakt hun optreden zo merkwaardig en zo kostbaar in de wereldgeschiedenis. Zij belichamen de verinnerlijking van een volk in crisistijd en tonen hoe de wedergeboorte alleen uit inkeer in de oorsprongen tot stand komt. Het kostbaarste dezer profetische symbolen is wel het goddelijk kind, het beeld van regeneratie bij uitnemendheid.

Naar de profetische interpretatie doet de opzet van het volk Israel zien, dat het zijn riskante onderneming begon op aanwijzingen, waarvoor geen vaste steun bestond in de gegeven werkelijkheid om hem heen. Het centrum van inspiratie en volharding lag in het „verbond” met Jahwe en de tekenen daarvan waren geen massieve vastheden, maar heenwijzingen, herinneringen, opscherpingen. Het centrum van dit volk was daarmee bewegelijk geworden, verplaatsbaar zoals zijn heiligdom, onafhankelijk van omstandigheden en toestanden. De weg naar verinnerlijking van het centrum was ingeslagen, want het wortelde in Jahwe's beleid en al was dit gemanifesteerd in tal van uiterlijk waarneembare momenten, het kon alleen vastgehouden worden door een geloofsdaad, door het telkens opnieuw riskeren van het leven in de trouwe opvolging van zijn aanwijzingen. Zodra die verworteling in het goddelijke plan losser werd door een vervaging van de geestesconcentratie, bleek het Israelitische volksbestaan meer in de lucht te hangen dan dat van andere volkeren. Dat kan niet verwonderen. Het een is de keerzijde van het ander. Hoewel het een vage term schijnt te zijn, kan men toch Israels volks-

bestaan karakteriseren als de onderneming om het menschenleven in de geest te funderen. De geest dan als het dynamisch bewegelijke, verplaatsbare, waarin een ongehoorde vrijheid, maar een even ongehoord gevaar ligt opgesloten. Het latere lot der Joden heeft deze eerste opzet naar de beide kanten duidelijk gemanifesteerd, naar de kant van vrijheid zowel als naar die van gevaar. Ontworteld zijn wat betreft de natuurlijke bodem en zijn vastheden, de gegeven kosmos en zijn gesteldheden, omdat de zielewortels tot de transcendente absolute God zijn doorgedrongen, brengt een eigenaardige existentie met zich mee. Het ene ogenblik zal men de hoge vrijheid van die levenswijze prijzen, de tendens tot beheersing en gebruik van de goederen, die de aarde oplevert, de gave om zich boven alle omstandigheden te verheffen en onaantastbaar te worden voor onheil of tegenslag. Het andere ogenblik demonstreert de Jood, ook al in zijn oude vorm van Israeliet, een onrust, een geestespanning, die ten diepste teruggaan op de onmogelijkheid om verder in de voorlopige instanties te rusten, waar het natuurlijke leven de mens toe uitnodigt. Ze zijn van jongsaf een woelig en ongedurig volk geweest, dat iets van die onrust ook meedeelde aan zijn omgeving. Het ondermijnde het natuurlijke levensgeloof, de naïeveteit en de piëteit van de geborgen mens, de cultus van de goddelijke machten. Het kon niet laten door te stoten tot de Allerhoogste en uit de verstandhouding met hem te leven en te handelen. En wanneer dat verbleekte kon het toch niet terugkeren tot de natuurlijke goden: dan werd hij een dwaalgeest, die geen thuis had.

De geschiedenis van Israel vertoont de poging om op deze grondslag een normaal nationaal leven te voeren in het verworven land Kanaän. Ondanks de uiterlijke gelijkheid met de omringende volkeren blijkt slag op slag het grote verschil. Zijn koningen bleven onder de critische belichting staan van het profetische getuigenis, ook al naderden sommigen de geste van de oosterse vorst. Zijn cultus had tal van trekken gemeen met andere Semitische godsdiensten, besnijdenis, offer, priesterschap, reinigingsriten, enz., maar

hun betekenis werd anders geduid. Zijn ethiek vertoonde grote overeenkomst met de wetten en opvattingen van de Babylonische cultuur, maar met een eigen motivering en normering. Alles droeg het algemene antieke stempel, maar met een bepaalde radicale verbijzondering, waardoor het apart kwam te staan tussen de rest.

Als men zich afvraagt wat het grondmotief kan zijn geweest van die beweging in de oertijd, die tot de vorming van het volk Israel geleid heeft, dan moet de hoofdlijn in het gedurig zelfbegrip van het volk gevolgd, die aan één stuk door te lezen is in die oorkonden, die ons bewaard zijn gebleven. Dit hoofdmotief blijkt uit het moment van ontsnapping, ontkoming, verlossing, eerst in Babylon, daarna in Egypte; ten slotte al die plaatselijke verlossingen een ontkomen aan de levenscatastrophe zelf, die in de zondvloed en in de slavernijen belichaamd verscheen. Om aan die ontkomingen de juiste achtergrond te geven is in de oudtestamentische oorkonden de tragedie van het verloren paradijs opgeroepen. Tegen die achtergrond moet Israel worden begrepen. In de vaders van het volk waren gevoelens levend en werkzaam, die hen uitdreven tot een nieuw bestaan. Dit is zonder geestelijk begrip niet te verstaan. Men kan er zich over verwonderen, dat in die oertijden innerlijke conflicten van een dergelijke diepte zouden zijn doorleefd en dat daaruit impulsen zouden zijn voortgekomen, die zulke vèrdragende gevolgen konden hebben als de vorming van een volk, dat tot nu toe zijn bestaan heeft gehandhaafd. Toch is het niet mogelijk alle noties van deze aard in de bronnen tot bewerkingen uit later tijd te verklaren. Israels geïnspireerde leiders van vóór het exiel hebben er te duidelijk van getuigd en zich daarbij op voortijdse tradities beroepen. De kiem van dit volk ligt in een „onbehagen” in deze wereld, een hunken en uitzien, dat tot het aangrijpendste behoort, dat uit die oude geschiedenis tot ons is gekomen.

Het moet gezegd, dat deze noties wat inhoud betreft wel diepduidelijk waren, maar wat vorm van verwachting betreft zeer vaag en tastend. In de roeping van Abraham was het de idee van volkwording en vrucht dragen voor de andere

volkeren der wereld. Verdergaande ging het accent liggen op het uitzicht een eigen land te bezitten en daar erfelijk te wonen. Als een rode draad loopt echter door die gehele traditie het uitzien naar een nieuw mens-zijn, waartoe volk en land de substraten waren, maar dat in wezen het levensprobleem veel dieper nam. Het is dan ook niet te lochenen, dat de profetische interpretatie van het Israelitisch volksbestaan de tendens vertoont het bewonen van dat bepaalde land als een relatieve conditie te stellen en zelfs de integriteit van dat bepaalde volk, omdat de goddelijke aandrift van den beginne aan het menselijke probleem als zodanig had geraakt. Israel was een worp naar een doel, dat boven begrenzing van volk en land uitging, een worp, die van verbijsterende dристheid en hoogheid getuigde. Het is in wezen de spanning, die een eeuwige onvrede in het bestaande inluidde, het postulaat van ander mens-zijn, van de volmaaktheid, van de mens Gods. In het turen van de woestijntrekkers onder Mozes naar de horizon, waar de gebergten van het beloofde land opdoemden, lag iets roerends naiefs, dat tegelijk fanatiek was, omdat het eeuwige spanningen in een tijdelijk doel opeenperste. Maar het bewustzijn kende die eeuwige spanning alleen in de vorm van dat aanwijsbare doel. Zo alleen kan men verklaren de onvrede en de onstilbare verlangens, die uit de oude oorkonden spreken en die zich in de latere eeuwen hebben voortgezet door de binding aan tijdelijk succes en genot heen.

Wie deze wandelstaf opneemt gaat op een eeuwige pelgrimstocht. Dat is aan de Joden te merken geweest, reeds van het eerste begin als volk Israel af. Natuurlijk hebben niet alle Israeliten hoofd voor hoofd geweten wat ze deden en waar ze de zin van hun bestaan eigenlijk in hadden te zoeken. We zien in Israel juist een klassiek voorbeeld van een volk, dat dikwijls zijns ondanks een bepaalde idee belichaamt. In de bekende bijbelse termen heet dat afval van Jahwe en bekering tot hem, trouw van de God des verbonds tegenover de ontrouw van zijn volk. Die wisseling van stemming en van houding, zowel uiterlijk als innerlijk, begon al dadelijk na de verbondssluiting bij de Sinaï en bleef aanhouden de

hele geschiedenis door, telkens verdiept en tot nog centraler structuur verdicht. In de zondige realiteit nochtans het volk der genade en verkiezing. Men kan dit in andere taal weer-geven door te zeggen, dat de idee, die het Israelitische volk gespannen hield, boven de verwerkelijking van het ogenblik uitging en zelfs de opheffing van het volk als zodanig inhield. Het beeld van de mens, niet dat van de Israeliet, lichtte in het uiteinde aan. Het zelfbewustzijn als uitverkoren volk was een noodzakelijke begeleidende factor, die echter ieder ogenblik kon worden tot een sluier voor de universeler visie van de volmaakte mensheid Gods, waar alles op was gericht.

2. De Hellenistische periode

De periode na het exiel is voor het Joodse volk van de grootste beslissing geweest. Het was de tijd van het Grieks-Romeinse wereldrijk, dat na de overwinningen van Alexander de Grote ook het oosten tot en met Perzië omvatte en dus alle gebieden waar Joden woonden. Ook nadat Cyrus (558 v. C.) en Arthaxerxes (458) aan de Joden in Mesopotamië vergunning hadden gegeven om in Palestina weer een Joodse gemeenschap te stichten, waren er vele, ja het grootste deel, gebleven waar ze waren. De 40.000 zielen die waren teruggekeerd vormden een soort Zionistische élite, die zich rondom Jeruzalem met steun van de Perzische koningen wist te handhaven tegenover de intussen daar gevestigde bevolking, en de kern is geworden van het verdere Palestijnse Jodendom, dat onder de Maccabeën nog een periode van nationale zelfstandigheid heeft gekend (140—63 v. C.), maar tenslotte zijn droom van onafhankelijkheid door Titus (70 n. C.) en Hadrianus (135) definitief heeft zien verstoren. Maar daarmee was het Jodendom als geheel niet dodelijk getroffen, want buiten Palestina was sedert het exiel een veel talrijker Joodse bevolking gevestigd geweest en deze werd door het lot van Jeruzalem maar zijdelings geraakt. Zij waren de verspreide groepen, de diaspora, overal te vinden in het uitgestrekte Hellenistische rijk en in het Romein-

se wereldimperium, dat deze gehele periode heeft beheerst. Ze vormden daarin ook geen geringe macht. Men berekent het getal Joden bij het begin van onze jaartelling op 4 à 4½ miljoen, ongeveer 7 % van de totaalbevolking van het Romeinse rijk. Slechts ½ miljoen er van woonde in Palestina; verder telde men ruim 1 miljoen in Syrië (met Mesopotamië) en 1 miljoen in Egypte. Ze waren voor een deel boeren, maar verder vooral kleine handwerkers en handelaars, geconcentreerd in de steden die knooppunten waren van het verkeer. Zo had Alexandrië een Joodse bevolking van ongeveer 200.000. In het westen waren ze veel minder dicht gezaaid: voor de stad Rome telde men ongeveer 15.000 zielen.

Na Hadrianus bestond er eigenlijk alleen nog diaspora-Jodendom. Jeruzalem was voor Joden verboden gebied, Judea werd vrijwel ontruimd. Alleen in Galilea leefden ze voort, met als centra Tiberias, Sepphoris, Caesarea.

In 212 werden de Joden evenals alle bewoners van het imperium tot Romeinse burgers verklaard. Zelfbestuur en rechtspraak in civiele zaken bleef hun overgelaten. Ze waren dus volkomen gelijkberechtigtd met de anderen en hadden bovendien hun eigen organisatie op religieus-nationale basis.

Buiten het rijksgebied was vooral de Joodse bevolking van Mesopotamië van betekenis, sedert 200 losser van de leidende centra in Palestina. Onder de Seleuciden hadden ze eveneens autonome organisatie als Joodse gemeenschap onder hun „Resch Galuta” met eigen rechtspraak. Hij was den koning verantwoording schuldig voor de belasting en het aandeel der Joden in de militaire dienst. De laatste Parthenkoningen begunstigten het Joodse streven naar eigen ontwikkeling.

De crisis van het exiel waren de Joden dus glansrijk te boven gekomen; men kan zelfs zeggen dat ze daarna een nieuwe bloei hebben bereikt, maar in een geheel andere bestaansvorm dan vroeger. In plaats van als volk Israel in het eigen land met eigen dynastie, vinden we de Joden terug als vaderlandloze natie, door het wijde imperium verspreid,

maar overal niettemin herkenbaar en als Joden afzonderlijk georganiseerd. Alleen een losse band, soms niet meer dan een gevoel van piëteit, verbond velen met het oude stamland. Jeruzalem was een soort Mekka voor hen geworden, waar men heenging ter bedevaart. Zelfs was de stamverwantschap met het oude Israel in vele gevallen afwezig, daar een uitgebreide missionaire werkzaamheid tal van niet-Joden als proselyten aan het Jodendom toevoerde. We staan dus voor een andere formatie, die weliswaar uit het oorspronkelijke volk Israel was voortgekomen, maar op essentiële punten daarvan afweek. Het is een religieus-culturele gemeenschap geworden, die niet zozeer gekenmerkt wordt door verwantschap en geografisch-politieke eenheid als wel door overeenstemming in geloof en moraal, een „kerk”. De religieuze practijk en de daarin levende geest stempelde de mensen tot deelgenoten van die bepaalde bestaansorde. Een scherp geformuleerde belijdenis, een sacramentele inlijving en een stipte observantie vormden de grondslag. Zulke formaties kende het Hellenisme er meerdere; het Parsisme, het Hellenisme zelf, het Christendom, later ook de Islam. Wel waren in deze religieuze gemeenschappen de oorspronkelijke stamvolkeren nog te vinden, maar hun basis was die van een universele humaniteit, zoals juist naar de ideeën van het Hellenisme één wereldcultuur de oude gescheiden volkeren zou opnemen en tot een hogere eenheid samensmelten, waarin ieder naar zijn aard zou bijdragen.

Tijdens en na het exiel heeft het Joodse volk zich dus niet laten opsmelten in de andere volkeren, waartussen het leefde. De herinnering aan het verleden in het eigen land met cultus en levensvorm en het besef van eigen wezen waren te sterk dan dat het kon opgaan in vreemd leven. Een zekere melancholie hing over het volk in ballingschap, getuige zijn psalmliederen uit die tijd (Ps. 137), vermengd met verbeterd woede tegen zijn vijanden die het ontwricht hadden. Naast die melancholie was er echter plaats voor verstandige aanpassing aan milieu en mogelijkheden. Toen de gelegenheid gegeven werd om terug te keren heeft slechts

een kleine geestdriftige groep gebruik daarvan gemaakt. De meerderheid koos de Babylonisch-Perzische wereld met haar grotere levensmogelijkheden boven het beslotener bestaan in het oude stamland en nam de gebrekkige eigen levensvorm als natie op de koop toe. Dat het intussen zijn eigen karakter als afzonderlijke natie allerm minst prijsgaf, tekent de toestand waarin het Joodse volk zich bevond. Het wereldverkeer trok het onweerstaanbaar langs zijn wegen voort en bracht een grote spreiding over de toenmalige cultuurwereld; tegelijk handhaafde het zich in zijn eigenheid. Dit ging terug op het natuurlijke instinct van zelfhandhaving, dat een dergelijk verleden als Israel gekend had vanzelf voortbracht, maar daarenboven werd het afzonderlijke karakter als Joods volk bewust en met opzettelijke middelen versterkt. Het Jodendom tradt uit het exiel tevoorschijn als een nieuwe organisatie, een gemeenschap, die desnoods een eigen land en staat kon ontberen, omdat ze haar wezen op een andere basis had gebouwd. Dit is het opmerkelijke en karakteristieke aan het Jodendom, zoals het zich in deze periode constitueerde, dat het een nieuw soort natie wordt, losser van bodem en staatkundige formatie, en eveneens losser van zijn bepaalde volledige cultus rondom de tempel in Jeruzalem, want de opschorting daarvan had de beginselen van het Joodse bestaan niet kunnen ondermijnen. De nieuwe organisatie was het werk van de schriftgeleerden: het centrum werd de gecodificeerde heilige schrift, de Tora, waarin de grondslagen uit de traditie werden vastgelegd, later aangevuld met de daarop voortgebouwde traditie, zoals die in de Talmud is bewaard. In deze nieuwe concentratie om schrift en traditie werd enerzijds een strakkere levensvorm ingevoerd, maar anderzijds verkreeg het Jodendom daardoor grotere bewegelijkheid. Het werd duidelijk een religieuze gemeenschap, die over de hele wereld verspreid kon leven en minder aantastbaar was voor uiterlijke invloeden. Ook werd het losser van zijn oude stamverwantschap, want leer en moraal kunnen door anderen worden overgenomen. Inderdaad toonde het Jodendom in deze periode door zijn intensieve missionaire werkzaamheid het

bewustzijn, een wereldfunctie te vervullen. De diaspora was dan ook minstens even belangrijk als het Palestijnsche Jodendom en vertegenwoordigde in zekere zin duidelijker en moderner het Joodse karakter. Het vertoont doorlopend die beide trekken van universaliteit en particularisme, die het in zijn wezen moeilijk grijpbaar maken.

Het stond hiermee niet alleen in zijn tijd. Ook de Perzische en de Grieks-Hellenistische levensvisies hadden een achtergrond van eigen aan stamland gebonden nationaal bestaan, dat buiten zijn grenzen trad en door vergeestelijking tot wereldbeschouwing en levensnorm universeel karakter verkreeg. Men kon spreken van de Perzische en de Hellenistische „natie”, maar bedoelde dan een geheel, dat niet zozeer staatkundig viel af te grenzen als wel cultureel. De tijd van de besloten staten was geweest; van de belangrijke ging het geestesbezit over als erfenis aan de hele wereld. Het stempel van haar afkomst bleef zulk een formatie echter dragen en lang niet iedere belijder stond zelf in de vrijheid van het universalisme, dat doorbrak. Nationale trots en angst voor vervloeiing waren de tekenen van het gebrekkige zelfvertrouwen, waarmee men de nieuwe tijd inging en deze beide gevoelens drongen ook in hoofdzaak tot de maatregelen van zelfbescherming, die als tegenhanger dienden.

Bij de Joodse natie waren beide kanten bijzonder sterk uitgesproken. De pretentie het heil voor de gehele wereld te zijn en tegelijk een scherp onderscheiden volk te blijven dreef de Joden tot hun krachtige propaganda en tot hun gelijktijdige afweer naar buiten. Ze leefden zodoende in de ruimste verspreiding en toch ook afgezonderd in hun ghetto. De voornaamste steden hadden Joodse kolonies, die in wijken samenwoonden, maar die door hun materiële en geestelijke ijver zover mogelijk het leven van de bevolking doordrongen. Men kende ze dus wel als aparte groep, maar als een groep die zich liet gelden overal waar de gelegenheid zich maar voordeed. En deze houding in het praktische leven was gefundeerd in de principiële opzet van het Joodse volk als zodanig.

De Perzische periode was slechts kort van duur. Wat Cyrus

en zijn opvolgers bewogen heeft om vergunning aan de Joden te geven naar Jeruzalem te trekken en daar hun stad en tempel weer op te bouwen, is onzeker. Mogelijk sprak hierbij het politieke belang om in het omstreden Palestijnse gebied een toegewijde, immers door privileges verplichte bevolkingsgroep te hebben, mogelijk ook de notie van een zekere geestelijke verwantschap tussen de leer van Zoroaster en van Mozes. De wereldpolitiek van die eeuwen had een neiging tot religieus-ethisch pathos, het besef van roeping tot vernieuwing van de gehele cultuur ging hand in hand met de imperiale expansie. In elk geval is er nauw contact geweest tussen het Jodendom en het Parsisme, getuige de opname van het uitgesproken moment van opstanding en vergelding in het hiernamaals en de engelenleer in het Jodendom, dat op deze punten voordien zeer sober was gebleven. De gedachtenwereld van de apocalyptiek is als geheel trouwens onder Parsistische invloeden gevormd. De dramatiek van het bovenwereldlijk gebeuren in de tegenstelling der geestelijke krachten en hun onderlinge spanning en strijd, als dieper wezen van wat het aardse bestaan vertoont, zoals de leer van Zoroaster dat alles kende, heeft de hele antieke visie beïnvloed en ook het Jodendom heeft zich daaraan niet onttrokken. Deze Perzisch gedrenkte streken zijn ook de bakermat geweest der latere gnostiek. De belangrijkste grootheid in deze wereldperiode is echter het Hellenisme geworden, dat de Perzische macht heeft afgelost en opgenomen. Na Alexander de Grote was het niet meer mogelijk een volmaakt afgesloten leven te leiden, zonder geheel weg te kwijnen. De mededinging was voor alle volken geopend; ieder kon bijdragen wat hij bezat tot de eenheid van de nieuwe mensheid. Deze universele visie was de erfenis van de Griekse geest aan de antieke wereld, het beginsel der humaniteit onder de idee der alomgeldige waarheid. Dit was het meest westerse van de elkaar hier ontmoetende geestessystemen, ook het meest rationele. Daarentegen was het Perzische meer op de aanschouwing gebouwd en het hield het contact tussen natuur en geest op symbolische manier vast. De Joodse visie was de meest strikt reli-

gieuse, op verering van de éne allerhoogste God gericht, met positieve waardering van de verschijnende wereld als zijn schepping, gesteld onder de goddelijke wil tot voleinding. De Joden hadden iets gretigs in hun houding tegenover het leven, een oervitale appreciatie van alle verschijnselen, voortkomende uit hun lust om de dingen om te zetten in bruikbaarheid. De geestelijke competitie met die beide grootmachten was voor het Jodendom een geweldige inspanning, waarvan de terugslag in zijn organisatie en denkwijze te vinden is.

Het Jodendom heeft de strijd aangebonden door die eigenaardige vorm van nationale existentie voort te brengen, die overal thuis kon zijn en toch een fanatiek patriotisme kweekte. Cosmopoliet en tegelijk patriot, dat was de signatuur van de Jood in deze periode. Men behoorde bij een collectivum, dat het best als „geestelijk lichaam” kan worden beschreven, geleid en bezield door zijn God, die inwerkte door een rijk geschakeerde hiërarchie van geestelijke krachten. Eigenlijk was de menselijke gemeenschap niet anders dan het aardse complement van de onzichtbare geestelijke wereld. De natie was „kerk” geworden, manifestatie van de goddelijke volheid in de vormen van het mensenleven, met een tendens naar universele voleinding. De algemene ontwrichting van de vroegere staten en rijken door de expansiepolitiek der Hellenistisch-Romeinse heersers had een crisis in het bewustzijn der mensen tevoorschijn geroepen, die zeer diep ging en door en door religieus van aard was. De gistingen, die hiervan het gevolg waren, maakten die eeuwen tot een uitermate intense en interessante proefneming, welke formaties deze vergeestelijking en universalisering konden verdragen en welke er bij moesten verschrompelen. Het Jodendom heeft deze proef doorstaan, dank zij de restauratie tot gemeente rondom de voorvaderlijke traditie, vastgelegd in de Tora en de daarop voortbouwende Talmud, het werk van de organisatoren van het nieuwe Joodse leven tijdens en na de ballingschap. Zij hebben daarmee het centrum geschapen, waaromheen zich het Joodse volk kon constitueren en ontwikkelen onder alle omstan-

digheden in alle tijden, in volle bewegelijkheid en toch met behoud van eigen karakter en afzonderlijkheid. Zij hebben op deze manier bereikt, dat het verleden doorwerkte, dat de manifestatie van „heilig” leven, die het volk Israel had vertoond, voor het vervolg bewaard bleef en ook onder zich wijzigende omstandigheden kon worden gevonden. Door zijn verleden zo te fixeren, dat het in kanonieke schriftten overdraagbaar werd tot in lengte van geslachten, maar door het tegelijk zo soepel aanpasbaar te houden dat een praktische leefregel er altijd en overal uit te distilleren viel, heeft het Jodendom de tijd doorstaan. Een aaneenschakelend geheugen, scherp redenerend vernuft, plooibare koppigheid, en die combinatie van apocalyptische uiteindelijkheid en gebruikmaking van het ogenblik, die menigmaal verbluffend werkt, al deze dingen tezamen hebben er toe bijgedragen het bepaalde „Joodse” mensentype te kweken. Het moment waarop alles aankwam was de gehoorzaamheid aan de Tora en de traditie, maar niet als aan een drukkende zedewet, waaronder de mens zucht, veelmeer was die Tora de trots van de Jood, het teken van zijn uitverkorenheid boven alle andere volkeren, zijn eerstgeboorterecht. In zoverre hielden de „kinderen Abrahams” een voorkeur temidden van de Joden, die uit heidenvolkeren waren toegetreden; zij hadden de oudste brieven en behielden die tot de voleinding der wereld. Dit is de particularistische trek, die bij het universalisme toch nooit is verdwenen en die een zekere exclusieve hooghartigheid met zich bracht. In verwijderde vorm legden ook de proselyten zulk een exclusieve houding aan de dag, reeds dadelijk na hun overgang, tegenover de heidenblijvende omgeving.

Alles bijeengenomen trad het Jodendom in deze Hellenistische tijden met groot zelfbewustzijn op en voerde het zijn propaganda met vrijmoedigheid. Het profiteerde daarbij van de algemene sympathie voor oriëntaalse religies in Grieks-Romeinse kringen. Maar in wezen lag zijn kracht daarin, dat het door zijn hooggeestelijke godsopvatting en zijn sobere beeldloze cultus voor de tijdgenoten het karakter droeg van filosofie en religie tegelijk te zijn, hetgeen vrij-

wel de hoogste lof was die denkbaar was. En dan bracht het die waarheid niet als puur intellectueel inzicht, maar als levensvorm, belichaamd in een waarneembaar georganiseerde gemeenschap met eigen levensstijl, een sociaal-metaphysische behuizing voor de enkele ziel, en juist daaraan had men in die tijden behoefte. De Hellenistisch-Joodse literatuur, met name Philo, levert van deze geesteshouding de duidelijke bewijzen. Men sprak de taal van zijn omgeving, Aramees in het oosten, Grieks in het midden en westen, verdiepte zich in de cultuur van zijn dagen, maar hield bij alles een innerlijke reserve en verried telkens zijn apologetische aandrifft.

Binnen het Grieks-Romeinse staatsbestel bestonden op die manier een aantal religieus-culturele gemeenschappen, elk gegrond op eigen, soms zeer oude traditie en naar opzet metaphysisch-totalitair. Ze omvingen de mens voor tijd en eeuwigheid, en vormden daardoor een eigenaardig stel van elkaar rakende en snijdende cirkels, gemeenschapskringen met ieder eigen rechten en vormen. Het beginsel van de Hellenistische eenheidscultuur liet daartoe wel ruimte, krachtens de idee van universele samenhang en doordringing. Maar zelfs dan was het hoog gegrepen. Spanningen konden niet uitblijven. Officieel beleed de staat vrijheid van cultus voor alle religies, veronderstellende dat ze uiteindelijk alle onder de leiding van de hoge Griekse geest tot een overkoepelende eenheid van wereldreligie en levensvisie zouden komen. Deze syncretistische opzet gelukte ook vrijwel over de gehele linie, behalve bij het Jodendom. Dit bleef een onverteerbaar brok door zijn weigering ook maar een voetbreed te gaan in de richting van de verering van de goden van het pantheon. Het was bereid te betogen, dat de wijsheid der anderen aan de oude Joodse ontleend was (Plato afhankelijk van Mozes) of er in was vervat, maar van vermenging en wederkerigheid was geen sprake. Dit prikkelde de geest der denkende cultuurgroepen.

Naar hun organisatie waren de Joodse gemeenten een volkomen eigen lichaam binnen het Romeinse rijk. Ze hadden behalve eigen religieuze regeling ook eigen Joods recht met

rechtspraak „kata tous patrious vomous” (overeenkomstig de voorvaderlijke wetten) voor zover de staatsinstanties dit toelieten en dat was zeer ver. Zulke soort nederzettingen kende het Romeinse rijk van verschillende orientale volken, Phoeniciërs, Egyptenaren. Ze verzorgden de gemeenschappelijke belangen, materiële en geestelijke, vooral de cultus. In Alexandrië en Cyrene vormden de Joden zelfstandige politieke lichamen; ook in steden waar ze het burgerrecht hadden behielden ze toch hun aparte organisatie, zodat ze dubbel recht hadden. Zulk een toestand veronderstelt natuurlijk, dat de betrokken staat de Joodse cultus toeliet, wat onder de Ptolemaeën en Seleuciden reeds vanzelfsprekend was en sedert Caesar en Augustus ook in het Romeinse rijk het geval was; het Jodendom was religio licita. Dit ging verder tot recht van eigen vermogensbeheer en rechtspraak over eigen leden. Bovendien werden de Joden op punten, die hun religie raakten, van staatsdiensten vrijgesteld; wat vooral met de sabbat nogal wat met zich bracht. Vandaar vrijstelling van krijgsdienst, van de verplichting om op sabbat voor het gerecht te verschijnen, enz. Deze regelingen uit Caesars tijd zijn later gehandhaafd. Op grond van deze oude rechten bleven de Joden ook vrijgesteld van de keizercultus, korte moeilijkheden onder Caligula daargelaten. De Vespasiaanse oorlog heeft deze rechtstoestand niet aangetast, behoudens het punt van de tempelschatting, die voortaan voor Jupiter Capitolinus moest worden opgebracht. Ernstiger bedreigd werd de Joodse situatie door de verscherpte houding onder Trajanus en Hadrianus door het verbod van besnijdenis, welk verbod echter onder Pius weer werd ingetrokken. Wel bleef overgang belemmerd door het verbod van besnijdenis van niet-Joden. Onder de Christen-keizers bleef de toestand vrijwel dezelfde; de Joden behielden uitoefening van cultus, eigen vermogensbeheer en eigen rechtspraak. Ook de Christenvervolgingen tastten deze rechten niet aan. Wat hun burgerlijke status betreft waren de Joden doorgaans vreemdelingen, maar in een aantal steden hadden ze vol burgerrecht, met name in de steden, die in de Hellenistische tijd nieuw waren gesticht

(Antiochië, Alexandrië, Ephesus, Sarder.). Daar waren ze dan in een dubbele situatie: burger met burgerrechten en tegelijk georganiseerd in hun aparte religieuze gemeente met eigen rechten. Scheiding van religieuze en politieke zaken kende de oudheid echter niet, zodat hier twee totalitaire sferen door elkaar heen liepen. De cultus der eigen goden hoorde tot de staatstaak; maar het beginsel van het cosmopolitische Romeinse wereldrijk bracht tolerantie van andere religies met zich. In grote lijnen kon men de verhoudingen wel regelen, maar in de plaatselijke gemeenten kon men wrijvingen niet altijd mishouden, daar deze de Hellenistisch-Romeinse leefwijze ook op religieus gebied in stand hadden te houden. Haat en conflicten met de Joden braken dan ook telkens los in die steden, waar botsing van politieke en religieuze belangen onvermijdelijk was, dus vooral waar de Joden weigerden de stadsgoden te eren. De hogere overheid moest dan telkens tussenbeide treden om de zaken te sussen. Buitendien hadden vele Joden het Romeins burgerrecht bijv. als nakomelingen der vrijgelaten slaven, libertini. Het Romeinse burgerrecht gaf nog bijzondere voorrechten: men kon alleen onder een Romeins rechter terecht worden, was vrij van onterende straffen (geseling, kruisiging) en had beroep op de keizer. Doorgaans hielden de Joden zich echter aan hun eigen Joodse rechtspositie en vermeden zodoende het conflict. In Egypte bijv. hebben ze niettemin hoge staatsambten bekleed.

Ondanks de momenten van disharmonie hebben de Joden in het Romeinse rijk de kansen gebruikt, die hun voor ontplooiing van hun energie openstonden. Ze verbreidden zich tot in de verre delen van het rijk, kwamen in Spanje en ver naar het oosten, en ontwikkelden in de latere eeuwen een zeer hoge cultuur, die bijvoorbeeld in Spanje aan de top stond van de daar heersende maatschappelijke situatie. Ze zijn dan niet alleen meer handwerkers en kleinburgers, maar doen grote zaken en hechten zich aan de grote steden. Dat zich in deze tijd het Christendom van het Jodendom heeft afgetwijgd, is een gebeurtenis, die in de wereldgeschiedenis van onschatbare betekenis is geworden, en die

ook op het lot en de ontwikkeling van het verdere Jodendom grote invloed heeft gehad.

Het is onmogelijk de zin van deze centrale geestelijke crisis hier in het kort te schetsen. Het belangrijkste is echter, dat de Christelijke kerk een openbaring belijdt, die door geen afstamming of rituele of morele stiptheid is gebonden, en die door de officiële Joodse traditie niet is verstaan, ook al was ze er de vervulling van. Het conflict met de Joodse schriftgeleerden was blijkens de evangeliën onverzoeikbaar, Paulus heeft verstaan, dat met deze afwijzing door het Jodendom het privilege van uitverkorenheid was verspeeld, al kon hij niet anders geloven dan dat in het eind de eenmaal betoonde goddelijke gunst dit volk zou trouw blijven. Hiermee was de geestelijke positie van het Jodendom in de wereldgeschiedenis ontwricht, het had een loot voortgebracht, die de sappen tot zich zou trekken. In beginsel stonden voortaan Joden en heidenen gelijk: „in Christus is noch Jood noch Griek”. Dit universalisme was radicaler dan dat van het Jodendom, dat in zijn messiaanse verwachtingen wel naar die richting tendeerde, maar zijn begrenzungen niet geheel kon doorbreken.

Dat zich deze beslissing in het rijk van de geest nog in Jeruzalem voltrokken heeft, kort voordat het als Joods centrum viel, tekent de tragiek, waarin deze rijpe vrucht aan de mensheid toeviel. Over het Joodse bestaan in Palestina hing al ten tijde van Jezus de schaduw van een einde. Jeruzalem was nog het centrum van de Joodse wereld, maar reeds meer symbolisch. De offercultus, die daar waargenomen werd, gold voor het gehele Jodendom, maar had reeds een even symbolische tegenhanger in de synagogale Tora-cultus. Het is opmerkelijk, dat de Joden nooit behoefte gevoeld hebben het einde van de cultus in Jeruzalem als definitief te constateren en dit einde als een zinvolle afsluiting van een oudere periode te doordenken. Ze hebben dit overgelaten aan de Christelijke theologen, vóór allen Paulus en de schrijver van de brief aan de Hebreërs, die het oude verbond voorgoed afgesloten zagen met de verschijning van Jezus Christus, in wien hetgeen vaag voorbestemd lag in de voorgaande tijd tot volle en

definitieve uitdrukking was gekomen. Ook besnijdenis, sabbat, spijswetten, en de oude vierdagen waren voor hun bewustzijn meteen voorbij en vervangen door een nieuwe orde van cultus en leefwijze, gekenmerkt door de Geest, het Christuspneuma. Een dergelijk afrekenen met het verleden kwam den Joden voor als heiligschennis. Het verleden diende juist met alle middelen gecontinueerd te worden, desnoods als een aan de tijd vreemd element, dat ergernis wekte. „De vrijheid waarmede Christus heeft vrijgemaakt”, die Paulus doorstroomde, was hun ten enenmale onverstaanbaar en een doemwaardige illusie uit overschatting, een verabsolutering van een persoonlijke innerlijke ervaring van deze fanatieke ex-phariseër. Dergelijke grote ingrijpende reformatorische insnijdingen heeft het Jodendom nooit gekend. Wat afstierf stierf geruisloos en liet een zacht heimwee achter, dat zich omzette in des te inniger toekomstverwachting.

De organisatie van het nieuwe Jodendom is een enorme krachtsinspanning geweest van de leidende geesten. De hechtheid van hun nieuwe constitutie heeft bewezen, dat hun beleid in elk geval bijzonder effectief is geweest. Zonder hun actie zou het volk Israel in de volkerenzee zijn ondergedompeld; dan zou het zijn bestaan hebben gehad van zes à zeven eeuwen in Kanaän, begonnen met de energieke Mozaïsche tijd, de tijd van vrijwording en volkwording, en eindigend in de ontbinding door de Babylonische imperiale politiek van massadeportatie en bezetting. Door hun werkzaamheid is het leven van dat oude Israel gecanoniseerd en kern geworden van een nieuwe volksstructuur, een nationale gemeente.

De krachten, die dat bewerkstelligd hebben, waren niet meer de inspiratieve van voorheen, van de oude zieners en geroepen leiders, maar die van het doelbewuste overleg, de opzettelijke organisatie. Men heeft de oude basis bewaard en omljnd, om daarop voort te bouwen, met een zekere voorzichtigheid tegenover nieuwe dingen. Het is verbazingwekkend, hoe taai de Joden sedertdien aan hun oude gebruiken hebben vastgehouden. Hun hele structuur vertoont van die tijd af dat archaïsch karakter, dat met zich heeft gebracht

de observantie van tal van gewoonten en instellingen en vormen, die tot een verleden tijd behoorden, maar die onmisbaar waren in het systeem, dat actueel gold. De drijfveren tot zulk een archaïsche houding lagen in een psychische zône van grote diepte. Men kwam van zijn eerste inzet en opzet niet vrij; de heftigheid van belijdenis en gehoorzaamheid verried een inslag van boven zijn macht grijpen. Het sterke accent op het eigene liet nog doorschemeren dat het de toeëigening gold van iets „vreemds”, maar van iets, dat men niet meer kon missen en waarmee men stond en viel. De heftigheid van gevoelens tegenover Jahwe, van liefde en haat, van gepassioneerde erkenning en verwerping, trekt door de hele Joodse existentie heen. Zulk een gevoelsheftigheid bindt aan het verleden. De uitgeslepen banen van ergernis en verrukking verhinderen vrije oriëntering.

Om de geest te kenschetsen, waaruit de nieuwe Joodse opbouw heeft plaats gehad, dient allereerst gewezen op de nauwkeurigheid, waarmee de oude overlevering werd bewerkt. De volksverhalen en sagen waren in de bonte vorm van hun traditie niet direct duidelijk bruikbaar voor volksopvoeding in een bepaalde richting. De bronnen stamden uit zeer verschillende tijden en kringen. Het grote werk van de schriftgeleerden is geweest eenheid te brengen in die volkstraditie door een zeer omvangrijke redactionele arbeid. Men kon daarbij allereerst voortbouwen op de figuur van Mozes en verbond met die figuur alle wetten en regelingen, die van het Joodse systeem dat men opbouwde de kern vormden. Vandaar dat in de bijbelse geschriften door redactionele hand zo uiteenlopende stof is verwerkt, dat zelfs de meest scherpzinnige bronnenstudie het materiaal niet precies meer kan schiften. Wel tekenen zich hoofdlijnen af, maar duidelijk is vooral de bedoeling van de eindredactie: een afgesloten systeem van openbaring zowel wat cultus als wat moraal betreft, afzondering en omtuining van het Joodse leven temidden van de „volken”, accentuering van het bijzonder karakter van dit uitverkoren volk, in reflectie en observantie.

De samenvatting van het oergebeuren in dat boek, dat de latere neerslag is van Israels traditie uit zijn rijpere tijd, Deuteronomium, die gedragen en tegelijk bewogen herinnering aan de mozaïsche periode, geeft uitdrukking aan de geest, waarin de opbouw werd ondernomen. Overmachtige goddelijke daden, die dit volk losmaakten uit zijn omgeving en op eigen voeten zetten; die goddelijke gunst een greep uit almachtig ondoorgrondelijk behagen; bij het volk, en vooral bij zijn leider, een sidderende verrukking over het lot, dat hem werd toebedeeld; goddelijke ijverzucht over deze verkoren mensenstam, die het niet moest wagen zich aan anderen gelegen te laten liggen; een innig en exclusief verbond, een samentrekken van alle aandacht en genegenheid op elkaar van goddelijke en menselijke partner; zinspelingen op het tragische verloop van deze hooggespannen verhouding door afval en verslapping aan Israels kant en uitingen van toorn en woede met daartegeningaaende bewegingen van erbarmen en ontferming aan Gods kant. De heftigheid van de gemoedsbeweging, waarmee Israel zijn geschiedenis beleefde, als een omgang met een oneindig bewogen en bewegende God, wiens felheid van liefde en haat het menselijke in de schaduw stelt, de ontzetting in de volksziel, die zich vormt onder het voortschrijdende gebeuren, over zulk een bemoeiing van boven, over zulk een daadkrachtige en onweerstaanbare hemel, die onzichtbare wederpartij, die geen ogenblik sluimert of slaapt, ze liggen aan de wortel van de eeuwige nervositeit van dit volk. Het kan niet tot rust komen, zolang deze wereldgeschiedenis zich afwikkelt, want het is zelf de rode draad daardoorheen, het spoor van goddelijke actie en reactie, het vlees waaraan God zijn ken-tekenen stelt. Deuteronomium geeft deze gedachten als „mozaïsch”, d.i. oorspronkelijk Israelitisch, in de opzet en de structuur van het volk als zodanig begrepen. De keerzijde van deze bijzondere toewending Gods is, dat dit volk ook blindelings volgt en vertrouwt. Het heeft op niets anders te letten. Het heeft te luisteren en te gehoorzamen; andere religies zijn verleidingen en de volkeren, die ze belichamen,

staan in het teken van het verderf. Hiervandaan die jaloerse ijver, waarmee God en volk aan elkaar gebonden zijn. In de wereldgeschiedenis is geen tweede voorbeeld te vinden van een volk, dat zo gespannen en dikwijls krampachtig zijn eigen bijzonderheid verdedigt in termen van verkiezing door zijn God, liefdesverklaring die telkens en telkens herhaald wordt en waarbij de geschiedenis, het lot, de tekenen zijn van gunst of verkoeling. Hoe emotioneel zijn deze dingen door Israel beleefd! Omdat het een klein volk was werden de spanningen rondom het besef van verkorenheid groter; een machtig miljoenenvolk heeft in zichzelf ruimten van zijn formaat en natuurlijke basis, waardoor het zijn bestemming ook rustiger en zekerder kan uitwerken. Israel was te klein en te onaanzienlijk om enige zekerheid in zichzelf te hebben. Niet voor niets legden de profeten dan ook de nadruk op het feit, dat het als een klein onaanzienlijk volk door God geroepen was, een absurditeit, maar daarom te meer een onderscheiding, die verrukkelijke bekoring had. Het was zelfs niet eens goed voor Israel om groot en machtig te worden; de volstreckte afhankelijkheid en verering van zijn God zou er schade bij lijden. De intimiteit van deze religieuze verhouding was grotendeels gebaseerd op de gedachte, dat de geliefde in haar schamelheid is gekozen en gewekt, een Assepoester onder de volkeren. Uit niets in het aanzijn geroepen, steeds met verbazing zich als de uitverkorene voelen, geloven op een woord, dat een absurde maar zalige verzekering bevat, dat is eigenlijk de grond van Israels zelfgevoel. En op die grond streefde het in zijn levenspretenties alle andere voorbij. Met de verwante stammen in de omgeving, die ook een zekere nationale bestaansvorm hadden gevonden, zoals Edom en verderweg de Arabieren, leefde het in vijandige spanning, die zich uitte in heftige scherpe en kleinerende bejegening. In zijn traditie bewaarde het herhaalde broedertwisten, waarin het zijn vinnige strijd voerde om het eerstgeboorterecht, dat niet altijd normaal juist aan de Israelitische lijn toekwam. Waar men ook ziet, Israel was steeds in spanning over eigen recht en be-

lofte, over goddelijke gunst en bestemming, en steeds werd alles gezet op de ene kaart van het goddelijk welbehagen. Dit beroep op de bovennatuurlijke bestemming en beschikking was echter nooit een theoretische zaak, die aan de zin voor bespiegeling of wereldbeschouwing voedsel gaf, maar het was de metaphysische kant van de eigen reële strijd om het bestaan in een wereld, die aan dit volk juist een uiterst kleine kans scheen te gunnen. Het heeft daardoor nooit vergeten, en er zijn kinderen van geslacht op geslacht aan herinnerd, dat het met goddelijk geweld in het aanzijn was geroepen; en dat die oorspronkelijke gewelddaad van hogere orde in de voortgang der eeuwen permanentie had gekregen en zonder ophouden van hogerhand werd voortgezet. Op deze manier was dit volksbestaan uit de sfeer van biologische energie opgeheven in die van geestelijke energie. Geloof en vertrouwen waren zijn steunpilaren, dus zedelijk-geestelijke spankracht, het vermogen om te letten op de tekenen des tijds, om te rekenen op een toekomst die in het onzekere ligt, maar door geloof en tucht niettemin een zekere koers krijgt. In zichzelf aan alle kanten kwetsbaar, maar onkwetsbaar in zijn God, die immers aan alle aanranding ontheven is, daar hij in zijn opperhoogheid geen rivalen meer kent. Het verbond met den potentaat der potentaten! Een volk dat om zijns zelfswil iets moet vasthouden, dat boven de menselijke greep ligt, omdat het in de diepten van goddelijke beschikking verborgen ligt. Een aardse kleinheid van vermogen, die wordt opgevangen en dubbel en dwars vergoed in een bovenaardse superioriteit en onaantastbaarheid. Uit zulke wortels is de taaie rusteloze volharding van het Jodendom in het zoeken van zijn plaats onder de zon gevoed.

Sedertdien is het Joodse volk in sterke mate volk van het boek, de canon geworden. En dan niet een boek, dat als een bundel zonder veel samenhang oude overleveringen bewaarde, maar als een theologisch bewerkte grondslag voor nieuwe opbouw van een gemeente van getrouwen. Het lezen, leren, beredeneren, uiteenrafelen en ineenpassen, toepassen, rangschikken naar orde van belangrijkheid, exegetiseren,

kortom al die bewerkingen, die een literaire stof kan ondergaan, werden druk beoefend en gaven aan de Joodse geest iets van dat cerebrale, licht-vernuftige, casuïstische, en zeer scherpzinnige, dat hem kenmerkt. Een systeem van gedachten, leringen en denkverhoudingen, van woorden en begrippen in wisselende, maar intussen steeds gebonden samenhang, legde beslag op de geest van de Joodse gemeenschap, waarvan vrijwel ieder lid een flink stuk theologische vorming meekreeg. Het werd een strijdbare natie, strijdbaar dan in de zin van parate aanval en afweer met argumenten, gedachtenverbindingen, logische constructies, getrainde intelligentie.

Naast de vijf boeken van Mozes, de Pentateuch, die sedert Ezra afgesloten was, verzorgde men de mondelinge traditie, die het modernere leven regelde en op nieuwe situaties inging. Eeuwenlang, tot in de tweede eeuw na Christus, werden de uitspraken der verschillende rabbi's en de hele verhaalstof ter toelichting van de betekenis der heilige teksten gememoriseerd en gereciteerd en aldus overgeleverd, een fantastische geheugenoefening. De Joodse doctores van deze klassieke periode, de Tannaiem, hebben op deze wijze rondom de Pentateuch een zeldzaam rijke overlevering geschapen, die als didactisch materiaal haar stempel op het Jodendom heeft gezet; de Talmud is hieruit gegroeid door de toevoegingen der latere generatie van doctores, de Amoreërs. De grondfiguur: Schrift en Traditie, die ook in de Christelijke kerk haar rol speelde, was hiermee geschapen. Uit deze nadere Traditie, meer nog dan uit de Schrift, die ten slotte ook de Christelijke kerk heeft overgenomen, spreekt het eigenlijke karakter van het Jodendom: de aanvaarding van de hele schepping en het mensenleven met goed en kwaad als uit de hogere hand van de Almachtige met de zedelijk-geestelijke verantwoordelijkheid van het ik-zeggend subject, en de verwachting van de gedurige goddelijke genade in tekenen van het concrete leven; daarbij de binding door het fijne stelsel van voorschriften, die de heiliging van het leven belijnen, en die, als men goed leest, de persoonlijke genialiteit stimuleren. Uit de gegeven grondtekst van de

Schrift wordt met virtuose scherpzinnigheid de opbouw van het hele godgevallige mensenleven gedefinieerd, in ragfijne formules, die van alle kanten doorzichtig gemaakt worden. Hiermee werd de grondslag gelegd voor de „traditionele” opbouw van het Jodendom. De kern namelijk van het hele systeem was de overgeleverde bestaanswijze, het oude Israel, het archaische erfgoed. Het interessante van de verdere geschiedenis is dan eigenlijk de manier waarop dit door de telkens veranderende omstandigheden wordt heengedragen en bij gedeeltelijke aanpassing ongerept wordt bewaard. Er komt een merkwaardig spel met de wisselende tijd; een geven en nemen, maar het hoofdaccent valt steeds weer op het eigene, dat niet wordt prijsgegeven, maar in nieuwe termen met de oude klem wordt bevestigd.

Zo spraken de Joden van de eeuwen na de ballingschap hoe langer hoe minder Hebreeuws; de grote massa sprak Ara-mees, dat de lingua franca werd van het hele nabije oosten, terwijl de Hellenistische cultuur het Grieks verbreidde over de meer westelijke streken. Naarmate echter het Hebreeuws verdween als omgangstaal, klom het in aanzien als heilige taal der schriften en schriftgeleerden. Het Joodse volk werd bij uitstek het „Hebreeuwse” volk; het werd een ere-naam, een trots, een voorrangstitel (te vergelijken met de manier waarop de Duitsers van het Derde Rijk zich bij voorkeur „Germanen” of zelfs „Ariërs” noemden). Afkomst werd een bewust gezochte en gevindiceerde steun voor het zelfgevoel. Een dergelijke neiging is steeds teken van behoefte aan houvast van een gemeenschap, die zich bedreigd voelt door het gevaar van ontmanteling en verlies der collectieve persoonlijkheid. De opzettelijke maatregelen sluiten aan bij latente gevoelens van veiligheid in de bedding van het originele verleden. Ze worden een geweldig apparaat van zelfhandhaving, van omlijning van het collectieve „ik”, van afgrenzing. Daar hoort dan als natuurlijke tegenkant bij een zekere argwanende oplettendheid naar buiten, een houding van op zijn *qui vive* zijn, met de bijbehorende overgevoelighed voor aanranding of miskennis. Natuurlijk kleedt zich dit alles in het gewaad van superioriteit, maar het blijkt een

superioriteit te zijn, die voor aantasting vatbaar is, niet de vanzelfsprekende primaire van een vitale overmaat aan kracht en belofte. Men beroept zich ergens op, om eigen zijn en doen te rechtvaardigen en te steunen, de impulsen zijn niet vrij van secundair overleg en van organisatorische berekening. Vandaar ook dat het moment van opvoeding zo zwaar weegt. De massa moet worden gevormd en in die bepaalde vorm gehouden. Aan ieder wordt die denkmethode en die leefwijze bijgebracht, die bij dit volk past en die de volgende generaties tot waardige dragers van de overgeërfde goederen kan maken. Het Joodse systeem kent zulk een geestelijke training, die des te meer nodig was, naarmate de band met het oude stamland en de natuurlijke bodem voor een samenhangend continu volksleven lossen werd. De Joodse wijken in de verschillende steden van het Grieks-Romeinse rijk vormden religieus-nationale kolonies met eigen levensstijl, die met zorg werd in stand gehouden. Zo ontwikkelde zich een heel aparte bestaansvorm voor de Joden, die van een grote spreiding onder de verschillende volkeren met behoud van eigen nationale leefwijze. De kern van het Joodse volksleven viel niet samen met de kern van het volk, waaronder de Joden verkeerden. Het verschil was bewust geaccentueerd. De uiterlijke sociale en zelfs politieke samenleving van Joden en niet-Joden ging zoveel mogelijk ongestoord haar gang, maar dat er wrijvingspunten waren valt niet te lochenen.

Nog in een andere richting heeft zich in de tijd na het exiel de Joodse geest ontwikkeld, speciaal in de Mesopotamische diaspora: de apocalyptiek. Ze sloot aan bij de historische visie, die vanouds Israël eigen was geweest, en die in de wereldcrisis van de eeuwen der ballingschap het grote gebeuren in zich had opgenomen. In deze literatuur gaven de schrijvers in symbolische inkleding hun doorschouwende visie op de verschijnselen van de tijd, ze onthulden het wezenlijke gebeuren in en achter de feitelijke voorvallen. Het ging om de ontknoping, de goddelijke leiding, meermalen de theodicee, rechtvaardiging van het goddelijk wereldbeleid door dieper inzicht en uiteindelijke zin, en steeds ook om de

plaats van het uitverkoren volk in het grote drama. In deze apocalyptiek is de schuwheid voor de onzichtbare wereld van engelen en geesten overwonnen; de geestelijke ruimte is rijk geschakeerd; het aardse leven is tenslotte slechts de zichtbare openbaring van wat in het rijk des geestes zich afspeelt.

In deze zelfde streken ontstond in de achtste eeuw het boek Jezira, het boek waarop later de Kabbalistische theosophie is gebouwd, een gnostische visie, waarin het beginsel van emanatie verbonden was met dat van schepping uit openbaringswil, niet zonder overeenkomst met de Alexandrijnse speculaties van Philo.

De trimof van het bovengeschetste Joodse (Christelijk-Islamitische) beginsel van opname in het bovennatuurlijk goddelijk heilsplan naar de traditie vanuit Abraham, is de enorme betekenis geweest van dit tweede tijdperk. Tegen de grote rivaal, het Hellenisme, de onder Griekse vaan verenigde essentie van alle antieke religies, de syncretistische „heidense” cultuskerk, die maar al te graag ook het Jodendom en het daaruit groeiende Christendom had opgenomen en geabsorbeerd, heeft het zich taai gehouden en onder de felste vervolgingen weerstand geboden, het merkwaardigste verschijnsel op geesteshistorisch gebied in die eeuwen. De strijd was ondergronds ook zeer hevig en bitter, getuige nog de late desperate poging van Julianus Apostata om het syncretistische universalisme te doen zegevieren. Het (Christelijke) particularisme won het pleit.

De strijd ging om de meest fundamentele vragen. Een bovennatuurlijk sacramentalisme was aan al deze religies gemeen. Wedergeboorte was het beginsel, zowel in de mysteriën als in de Joods-Christelijke kerkgemeenschappen. Het was overal een eren en zoeken van het goddelijk „pneuma”, dat de mens boven de natuurlijke orde van fysisch-psychisch zijn verheft en hem inlijft in het geestelijk „lichaam”, dat eeuwig is. Daarbij werd echter het proces der vernieuwing in het Hellenisme opgevat als een cosmisches proces van hogere geestelijke orde, waarbij wereldschepping en wereldvernieuwing zich voltrekken door paring, deling, aantrekking

en afstoting, gisting, zuiging, verbinding en ontleding van een hele hiërarchie van krachten, die hun oorsprong en wezen hebben in het hoogste geestelijke zijn, de volstreckte eenheid en rust, en die door de ongelukkige verbinding met de materie in een onafgebroken spanning en trekking worden gehouden. Het was de obsessie van die eeuwen, dat men aan de driftige, telende, barende, bloeiende en stervende, verrukkende en bedriegelijke materie gebonden was: dat was de last van onontkomelijke noodzakelijkheid, die de geslachten elkaar overleverden als een slechte erfenis en waaruit de ziel krachtens de resten van haar goede herinnering aan voortijdelijke existentie wegverlangde, tot vrijheid, tot pneumatische spontaneiteit, tot goddelijke eeuwige oorspronkelijkheid. Die weerzin in het lichamelijke bestaan, dat toch moest worden gekend en zelfs genoten, en dat wonderlijke geestverlangen, karakteriseren die eeuwen en hebben o.a. het aanzijn gegeven aan dat onvatbaar grillige en flonkerende verschijnsel van de gnostiek.

Tegenover dit dualisme heeft het Joodse principe de volstreckte eenheid in de positieve wil tot deze schepping onwrikbaar volgehouden en zijn vreugde aan de materie niet verlochend. Het heilig-bovennatuurlijke wezen Gods was boven alle ongerijmdheden verheven en troonde in almacht en wijsheid en barmhartigheid boven het werk zijner handen. De verregaande vrijheid, waarin hij de mens als zijn gedelegeerde op aarde liet, drukte juist uit hoe hij het mens-zijn bedoelde: als een partnerschap, een verbond, weliswaar op eenzijdig Goddelijk initiatief rustend en steeds rekschap en verantwoording eisend, maar op de basis van erkenning, wil en handeling, gehoorzaamheid en liefde. Hoe ingrijpend deze hoge visie was toonde het Jodendom goed te beseffen door met hand en tand vast te houden aan het particuliere karakter van dit verbond en door zich in de grond te blijven verbazen over de onnatuurlijke gunst, waarin de uitverkorene zich mag verheugen. Maar door deze gesteldheid was de Joodse mens aan het cosmisch proces ontheven en in een partnersituatie met zijn goddelijke initiator geplaatst, die de problemen van het goede leven vóór alles

concentreerde op de juiste wilsverhouding tot God; de schepping in al haar volheid bleef hem toevertrouwd. Een zekere maximale tendens dreef hen om uit de schepping te halen wat er maar in zat, om daardoor uit de geschapen wereld de schepper te doen „verheerlijken”. Deze tendens wierp zijn licht ook op de kleine schepper, de mens, die zich in het werk van zijn handen gaarne verlustigt en op zijn manier een hogere bestemming aan de dingen doorvoert. Men moet bij de Joden niets zoeken van dat afzijdse, beschouwelijke rusten in de gegeven situatie of zelfs het wegverlangen uit de veelheid en weelderigheid van het natuurlijke leven. Zij voelen zich geprikkeld door de verschijnselen om er iets hogers en aan het menselijk en goddelijk doel dienstbaars van te maken. Vandaar dat rusteloze zoeken naar gelegenheden en kansen, dat uitbuiten van de stof, dat kennen en beheersen van de praktische methoden, onbelast door gevoelens van angst of huivering tegenover de stof als zodanig. Deze vrijheid is een innerlijk verworven vrijheid, en dankt haar bloei aan de uitsluitende verering van de almachtige scheppende God van hemel en aarde, bij wie alle initiatief en alle voleinding ligt en die de mens heeft gesteld tot zijn beeldrager op aarde. De innerlijke spanning van de Joodse ziel om trouw te blijven aan deze erkenning correspondeert met zijn uiterlijke onvermoeidheid in het doorwonen van de aarde. Hij houdt niet stil om offers te brengen aan andere of mindere goden; die zijn voor hem ontlusterd en hoogstens als bijkomstige grootheden te behandelen. Er wordt geen energie aan verspild en ook geen heil van verwacht. Vandaar die opmerkelijke hooghartigheid in het Joodse wezen, die geen persoonlijk eergevoel is, maar een natuur geworden zin voor de hoogste mogelijkheid. Zolang de Jood daarop gericht blijft, is hij vrij, onbindbaar, hoopvol, volhardend in een eeuwig jonge verwachting. Hier ligt de betekenis van zijn bondgenootschap met zijn God Jahwe, de Almachtige. De rijkdom, de belofte, ja de mogelijkheid van zijn hele bestaan hangt er aan. Hij denatureert zodra hij het loslaat. Zo is de min of meer krampachtige trouw aan dit bondgenootschap, die in de Joodse obser-

vantie gelegen is, zijn manier om eigen vrijheid van wezen te bewaren en de volheid van de schepping als aangeboden en toegewezen te gebruiken.

Deze overwegingen zijn noodzakelijk om de Joodse situatie in de eeuwen rondom het begin onzer jaartelling te begrijpen. De straffe organisatie van de Joodse gemeenschap, als consensus op de grondslag van belijdenis en leefregel, diende er toe om het erfgoed van de positieve levenshouding onverkort te bewaren en aan de Joodse mens in de eerste plaats, maar daarbij aansluitend aan de mens in het algemeen, de ware vrijheid te verzekeren, zijn levensgebruik te wettigen, in afwachting van de uiteindelijke openbaring der „kinderen Gods”. De Joden voelden zich aangewezen om te waken bij die hoge bestemming van al het bestaande, dat het ter verheerlijking Gods in zalige transfiguratie zou openbloeien in het laatste der dagen. Wachters bij de belofte over de hele schepping, in een wereld die moeite had om de spanningen tussen goed en kwaad, licht en donker, geest en stof, eenheid en veelheid, bestendigheid en wisseling, te verdragen, daartoe geroepen te zijn krachtens de voorvaderlijke traditie, dat gaf aan de Joden van die tijd het zelfbewustzijn en de ijver om hun erfgoed voor niets ter wereld in te ruilen. Het was een koppigheid, die de keerzijde was van een bijna overmatige verantwoordelijkheid voor de voortzetting dier heilige traditie.

3. De Middeleeuwen

Dat het Christendom heersende godsdienst werd is op de situatie van de Joden van grote invloed geweest. Wettelijk veranderde er onder Constantijn en zijn opvolgers niet direct iets aan hun positie; het Jodendom bleef religio licita, de Joodse cultus bleef beschermd. Maar langzamerhand werd door de besluiten der kerkelijke concilies een praktische scheiding tussen Christenen en Joden in de hand gewerkt. Er kwamen uitzonderingswetten, die de Joden tot burgers tweede klasse stempelden, later door de wetsverzamelingen van Theodosius II en Justinianus voor het gehele

rijk van gelding geworden. „Ereposities behoren ze in de staat niet te genieten; hun lot zij die mindere stand, waarin zij hun zielen wensen te bewaren”, schreef Justinianus. Onbekeerlijkheid werd in de gekerstende wereld meer en meer een grond voor terugzetting en declassering, sterker nog dan in de Hellenistische wereld, omdat het Christendom in zichzelf de vervulling van het Jodendom meende te zijn.

Daar waar de Christelijke cultuur haar gesloten karakter het sterkst heeft ontwikkeld, in het door Rome geleide katholicisme van het middeleeuwse Europa, was de bestaansgrond voor de Joden ook het wankelst. Het is merkwaardig dat de jonge Germaanse volkeren, die na de volksverhuizing hun nieuwe rijken in Europa stichtten, tegenover de Joden, die ze als Romeinse burgers overal aantroffen, tamelijk mild stonden, zolang ze zelf tot de Ariaanse confessie behoorden, maar onverdraagzamer werden na hun overgang tot het Rooms-katholieke Christendom. Het is niet onmogelijk dat dit laatste met de Rooms-katholieke Christusopvatting, met de verering van Christus als de vleesgeworden goddelijke substantie, samenhangt. Deze opvatting zag in het Jodendom een gevaarlijker tegenstander dan de Ariaanse mentaliteit, die in Christus eerde de mens, die drager was van het goddelijk wezen. De Rooms-katholieke kerk had voor Athanasius gekozen en daarmee tevens een grondslag verkregen voor haar beeldende devotie, die zij tegen fanatieke tegenstand in had moeten doorzetten; bij haar expansie over de nieuwe Europese volkeren ontmoette zij toen nog eens weer die afkeer van het (Semitische) oosten voor de cultus ener godmenselijke substantie, die in de Christologische strijd van de vierde en vijfde eeuw reeds was gebleken, en waaraan zij minder dan ooit voet kon geven, naarmate het sacrament des altaars de realiteit der godmenselijke substantie tot centrum van het ganse symbolisch-realistische levensbesef der middeleeuwse mensheid maakte. De Joden incorporeerden het oude verzet tegen deze ontwikkeling met hun fanatieke verdediging van het volstrekt bovenwereldlijke wezen Gods, die hoogstens een incidentele inwoning in een schepsel erkennen kon op

nten van bijzondere openbaring, maar geen rustpunt
rezenlijk éénzijn.

le zelfde redenen vond het Jodendom, nadat de felle
lschap van Mohammed, vanwege hun weigering hem te
nen, was voorbijgegaan, in de Islamitische wereld
elatief gunstige sfeer. Het waren, naast Joodse, ook
hysitisch-Christelijke elementen uit de Syrische lan-
eweest, die tot de vorming van de Islam hadden bijge-
n. In het uiterste oosten, Perzië, brachten de Arabische
eringen in de zevende eeuw verlichting voor de Joden,
der de Sassaniden van de doorvoering van de leer van
ustra in het hele openbare leven ernstig te lijden had-
shad; maar ook in het uiterste westen, Spanje, waar de
eren in de achtste eeuw doordrongen. Men behandelde
len volgens de beginselen, door Omar opgesteld: vrije
ening van godsdienst, mits ze zich onthielden van sma-
e uitingen tegenover de profeet en de Islam en de
ang tot de Islam niet hinderden. Verder moesten ze
ar zijn aan hun kleding en was het hun verboden paar-
e berijden. Volwaardige burgers waren ze dus niet,
er zat geen wrok of ressentiment in de bejegening. In
otamië verkregen ze rechten van eigen organisatie
ërgaande autonomie onder de „Resch Galuta” (exiel-
en de schoolhoofden van Sura en Pumbeditha, die in-
estuur, onderwijs, rechtspraak en algemene religieuze
ezag genoten door de gehele Joodse wereld. In Spanje
n de Joden vooral onder de eerste kalifen van Cor-
n de tiende en elfde eeuw veel vrijheid en zelfs aan-
Hun filosofische werkzaamheid heeft de kennis
: Grieksche wijsbegeerte, vooral van Aristoteles, in de
stiek in hoge mate helpen bevorderen. Stellig heeft
naast aloude verwantschap en gemeenschappelijke
nat een zekere overeenkomst van denkrichting mee-
kt, die verhinderde dat een brede kloof van vreemd-
e Joden in de Arabische samenleving isoleerde.

s was het gesteld in Christelijk Europa. Het corpus
anum was geheel op westers-Romeinse leest geschoeid
geerde sterk afwijzend op het talmudisch gefixeerde

Jodendom. De Joden waren hier inderdaad vreemdelingen, zowel wat afkomst als wat geest betreft, en wel vreemdelingen, die, dwars door de landsgrenzen en de gemeenschap der kleinere territoriën heen, overal als zodanig werden gevoeld, een samenhangende volkseenheid, niet geworteld in de dorpen en steden waar ze woonden, bijwonend, afgezonderd. Uitdrukking van die toestand was het feit dat de Joden aan de plaatselijke rechtsregels waren onttrokken en onmiddellijk onder het hoogste staatsgezag stonden, een toestand die door Karel de Grote was in het leven geroepen. Soms, vooral in het begin, leverde deze uitzonderingspositie voordelen op, vrijdom van belasting, e.d., maar op den duur werkte het de willekeur in de hand, daar het absolutisme van de vorst de Joden kon gebruiken en misbruiken naar zijn wil. De algemene basis voor de behandeling der Joden was voor het gebied der Christelijke kerk aangegeven door Gregorius I omstreeks 600: de enige vorm, waaronder ze volledig burgerrecht konden verkrijgen, was bekering tot het Christelijk geloof, maar deze mocht niet met geweld worden afgedwongen, alleen door overreding en het vooruitzicht van materiële voordelen worden bevorderd. Blevén ze Jood, dan waarborgde de paus hun geloofsvrijheid en zekerheid van leven, eigendom en recht, zoals de „schutsbrieven” der latere pausen aantonen. Het opperste kerkelijke en wereldlijke gezag beide namen dus de Joden rechtstreeks onder hun hoede, met de gevolgen van dien: relatieve zekerheid en onzekerheid. In elk geval was hun positie duidelijk die van een uitzonderingsvolk, in een ghetto bijeenwonend, een eigenaardige formatie zonder parallel, uiterlijk kenbaar, maar innerlijk onbekend en zelfs mysterieus, daar van hun onderlinge gebruiken, hun cultus en moraal slechts weinig doordrong tot de buitenwereld.

Die uitzonderingspositie heeft ook hun plaats in het economische leven bepaald. Wat practische intelligentie betreft en kennis van de mogelijkheden, die het cultuurleven biedt, waren ze eerder de meerderen dan de minderen van hun middeleeuwse tijdgenoten. Zij hadden een eeuwenlange ervaring achter zich van antiek cultuurleven en waren in dat

opzicht inderdaad ouder dan de opkomende Germaanse volkeren. Door neiging en door dwang der omstandigheden kwamen ze hoe langer hoe meer terecht in de modernere beroepen, met name de geldhandel, waarop een kerkelijk odium rustte, en waarmee het publiek meestal een noodzakelijke maar verwenste relatie onderhield.

Deze tijd tegen grotere economische vaardigheid en bewegelijkheid en het potentieel steeds aanwezige geloofsfanatisme van de symbolisch-realistisch voelende middeleeuwse mens leidden op ogenblikken tot de meest gruwelijke uitbarstingen van antisemitisme. Vooral sedert de twaalfde eeuw werd de volksstemming uiterst prikkelbaar, de tijd waarin de kruistochten het irrationele enthousiasme der massa wekten. Er behoefde nauwelijks een duidelijke aanleiding te zijn; beschuldigingen van rituele moord, hostieschennis, bronnenvergiftiging in tijden van pest, vonden altijd open oren. In Duitsland en Spanje, de landen met de talrijkste Joodse bevolking, leidde dit in de veertiende en vijftiende eeuw tot de heftigste vervolgingen en tot de rand van vernietiging. Uit Duitsland weken de Joden uit naar het oosten, naar Polen („Askenasim“), uit Spanje naar Turkije en Italië („Sephardim“) of voor zover ze Portugees waren vooral naar Noordwest-Europa.

Het is een van de merkwaardigste verschijnselen van die middeleeuwse periode, dat de kruistochten en de antisemitische uitbarstingen in elkaar grepen.

Wat is de diepere drijfveer geweest tot de kruistochten? Zoals in het begin der negentiende eeuw in Europa een zeker enthousiasme bestond voor de vrijheidsoorlog der Grieken tegen de Turken, door welk enthousiasme Byron naar Griekenland werd gedreven, waar hij in de strijd voor Griekenland sneuvelde, en door welk enthousiasme eveneens Hölderlin gedreven werd in zijn Hyperion het beeld te tekenen van de held, die voor de hoogste idee strijdend de Grieken te hulp snelt, zo hebben de middeleeuwen vuur gevat voor de bevrijding van Palestina van de Mohammedanen. Griekenland was het symbool van de schoonheid, de harmonische mensheid, het be vleugelde genie: Palestina was het symbool

van de openbaring der godmenselijke eenheid, Christus, in wie de Godheid lichamelijk woonde. Het eerste kenmerkte de eeuw van het idealisme na de verlichting, het tweede de middeleeuwse mystieke hang naar de godmenselijke substantie. Beide ontroerende uitingen van het verlangen naar de volmaakte mens, in hoge conceptie, onburgerlijk, en beide pogingen om door persoonlijke deelname aan de vrijheidsoorlogen, die daar werden gevoerd, de idee tot doorbraak te helpen. De levende ideeën concretiseerden zich in de twee landen, die samen de hoofdgedachten leverden voor de opbouw van de Europese cultuur, Israel en Griekenland. En het is typerend, dat de middeleeuwen voor de eerste der beide ideeën warm liepen, en de nieuwere tijd voor de laatste.

De kruistochten waren echter in de grove werkelijkheid allesbehalve een ideële onderneming. Onder de vulgaire verschijnselen, waarmee ze gepaard gingen, behoorde ook het oplaaiend antisemitisme bij de massa, die door de kruisprediking in elementaire opwinding was geraakt. Het was alsof men meende direct ter plaatse al te kunnen beginnen met ongelovigen te kastijden voor de schennis van de heilige werkelijkheid. En dan waren de Joden immers niet slechts ongelovigen, maar ze waren de nakomelingen van de hoofdschuldigen in het Christusdrama, de moordenaars van de Zoon Gods, en de eerste vervolgers der apostolische gemeenten. Ze waren de gevloekte tegenpartij van het corpus christianum, de weigerachtigen om te geloven, de verharden in de heilige geschiedenis, die sinds de komst van Christus in de wereld zich afwikkelde.

In de duidelijke beeldentaal zagen de mensen deze situatie voor zich in de gothische kerken: in de kathedraal van Bamberg stond het beeld van de gesluerde synagoge als tegenhanger van de kerk, en onder het voetstuk was een beeldje van een duivel, die een Jood het oog uitboort. Blind en verblind door satanische machten! Men moet de existentiële angsten, waarin de middeleeuwse mens bevangen was, verstaan om te begrijpen hoe hij door de Joodse verschijning werd aangedaan. Deze Jodenangst hoort in dezelfde cate-

gorie als de heksen- en ketterangst, die de inquisitie tot haar fanatieke zuiveringsactie heeft gedreven. Het is de idee van een metaphysische strijd tussen de beide machten, de goddelijke heilzame werking en de satanische verbeterheid tegen dat heil, die in elk middeleeuws bewustzijn, hoe primitief of verlicht ook, een rol speelde; en die strijd werd uitgevochten op deze aarde aan de schepselen van vlees en bloed. Daar, in de gelovigen en in de verharden, in de belijders van de Christus en van de Antichrist, manifesteerde zich de hoge spanning der geesten.

Naar de diepste beginselen van mens-beschouwing was er in de middeleeuwen wel een zekere eenheid. Het gehele tijdperk werd beheerst door het beginsel van de bovennatuurlijk vernieuwde mens. Zowel Christendom als Jodendom en Islam waren hierin één van visie en alle drie kenden ook het sacrament als toegang tot de nieuwe orde van leven. De doop was de parallel van de besnijdenis. Jodendom en Islam hadden de besnijdenis gemeen, de meer primitieve vorm van het vernieuwingssacrament, terwijl de doop een meer vergeestelijkt symbolisme bevat. Maar alle drie komen ze daarin overeen, dat de samenleving wordt gekenmerkt niet door het natuurlijke gegeven van het menszijn, maar door een op het natuurlijke geënte nieuwe staat des levens. Deze nieuwe staat des levens bestaat in een bijzondere relatie tot God, en de God waar het hier om gaat is de God van Abraham, geëerd in zijn aloude openbaring, waarvan de traditie met de uiterste zorg werd bewaard en levend gehouden. Dus hier kwam een historisch moment tot gelding, iets dat niet met het natuurlijke leven gegeven was, maar op een bepaalde en bijzondere inwerking van het verleden berustte. In zoverre was deze middeleeuwse levensorde een triumpf van het Joodse beginsel; alleen tragisch dat het Jodendom zelf er doorgaans wrange vruchten van plukte. Elk van de drie wereldgodsdiensten heeft in die eeuwen op zijn eigen manier en in eigen afgeslotenheid datzelfde beginsel van overgang tot geheiligd leven gehuldigd en gekoesterd en ontwikkeld; de mens was niet af zolang hij in zijn na-

tuurlijke staat verkeerde. Het fanatisme, waarmee alle drie hun idee hoog hielden en propageerden, is een teken hoe hier de geest zich moest spannen om zich door te zetten tegen de weerstanden van de natuur. Ze zijn ook alle drie gekenmerkt door het moment van gehoorzaamheid aan een in wezen onbegrepen en nimmer te doorgronden goddelijk beleid, aan de goddelijke wil tot hoger leven voor zijn creatuur. Daartoe dient ook bij alle drie het apparaat van kerk om het goddelijk heilsplan door te voeren.

De gespannen verhouding, waarin deze drie tegenover elkaar stonden, kwam dan ook allereerst voort uit rivaliteit van levensbeginsel, op de grondslag van diepgaande verwantschap. Jeruzalem was voor alle drie een heilige plaats, voor Jodendom en Christendom het centrum, de heilige oorsprong; voor de Islam een heilige plaats, geëerd naast Mekka. Van de drie was het Jodendom het minst gelukkig gesitueerd. Het moest bij Christendom of Islam omuldiging en opname bedelen en deze beide machten, die elk een eigen cultuur hebben gesticht, die over eeuwen en landen uitgestrekt is geweest, hebben hun gezamenlijke moederbeweging met een zekere reserve bejegend. De wereld was opgedeeld en voor een aparte Joodse cultuurvorm was geen geografische ruimte. Dat het Jodendom toch een nationaal bestaan heeft kunnen handhaven, komt doordat het zich in de voorafgaande periode reeds tot een landloze verspreide natie had ontwikkeld en in zijn gemeenschapsvormen van het probleem van geografische ruimte onafhankelijk was. Het kon inwonen bij anderen, mits enkele minimale mogelijkheden gegund bleven.

De gesloten cultuur, zowel van Christendom als van Islam, bracht met zich, dat men slechts volwaardig daaraan kon deelnemen, wanneer men geestelijk ingelijfd was. Anders bleef een zekere vreemdheid iemand brandmerken en stond hij buiten het eigenlijke organisme, met de sociaal-economische consequenties vandie. Godsdienst was in het minst geen private aangelegenheid, maar de openbare zorg van elke overheid. Zo konden Joden alleen inburgeren, wanneer ze tot het Christendom overgingen en zich lieten dopen;

bleven ze echter Jood, dan waren ze ook tevens tweede klasse burgers.

Het Christelijk karakter van het gehele Europese leven kwam namelijk te duidelijk in het openbare bestaan tot uiting; de zondagviering, de feest- en vastendagen, de kerkgang met het gebruik der sacramenten, kortom het hele cultische en rituële leven, dat op de maatschappij zijn stempel drukte, was van ongetwijfeld Christelijk gehalte en wie er niet aan meedeed viel onmiddellijk op. Hij was een zwart schaap in de kooi. De Jood die zijn sabbat hield, zijn eigen feest- en vastendagen op andere tijden naar een eigen kalender, zijn eigen synagoge bezocht en daar aan vreemde heilige handelingen deelnam, zijn zonen niet liet dopen maar besnijden, spijswetten in acht nam die men niet verstond, die Jood was een vreemdeling met een geheimzinnige onbegrepen sfeer om zich heen, met een andere ziel dan de gewone middeleeuwse mens. De beschuldigingen van hostieschennis, rituële moord, verraden die mengeling van ergernis en achterdocht bij een tamelijk simpele bevolking tegenover een groep mensen, die men niet doorziet en waarvan men alleen weet, dat ze het eigen bestaan principieel veroordelen. Men voelde zich in zijn heiligste goederen, zijn kleinood, aangetast door hun Christuslochening. Vooral de realistische symboliek van de middeleeuwen, met die teugelloze verbeelding van het heilige, die Huizinga beschreven heeft, kon het niet laten in de Jood het symbool te zien van de geestelijke vijand, de boze, de schenker van het goddelijke op aarde, de duistere tegenhanger van de mens die gelooft. Voorchristelijk gebleven uit hardnekkigheid en onwil om de genade over zich te laten komen! Op die onzichtbare scheidsmuur stuitte de Joden in alle landen, ook al was de toestand niet in alle dezelfde. Hun leven kwam niet aan de buitenlucht, ze werden nooit „gelucht” en hadden weinig uitwisseling met hun omgeving. Een eigenaardig sociologisch geval, dat de innerlijke samenhang en exclusieve eenheid van het leven van een gemeenschap demonstreert, die georganiseerd is om het eigen centrum van cultus en ritus en daarbuiten slechts met tegenzin de hoognodig

practisch maatschappelijke relatie onderhoudt met „anderen”. Deze laatste relaties krijgen dan vanzelf enigszins het karakter van profijt in zaken, zonder nadere organische opname in het algemene bestaan.

De interne ontwikkeling van het Jodendom in deze eeuwen kenmerkte zich door grote scherpzinnigheid in het uitwerken en toepassen van de voorschriften der Tora voor de wisselende omstandigheden. De formele begaafdheid van de Joden en hun zin voor onderscheidingen brachten hen tot de meest minutieuze nauwkeurigheid. Alles werd hierbij bepaald door de behoefte om het Joodse leven binnen eigen muren stipt wetsgetrouw te doen voortgaan en aan de traditie geen afbreuk te doen.

Daarnaast heeft zich het Joodse geestesleven beziggehouden met twee onderwerpen, die in oorsprong meer buiten de eigen traditie lagen. Het eerste is de Griekse filosofie. Speciaal in Spanje hebben de Joodse denkers door hun aanraking met de Arabische literatuur kennis gemaakt met de volledige vertalingen van Aristoteles en ze hebben deze in de verdere Europese wereld doorgegeven.

Het tweede onderwerp is de gnostische speculatie. In de dertiende eeuw heeft Isaäk de Blinde de leer der Kabbala gefundeerd en deze is door zijn leerlingen uitgewerkt tot de ingewikkelde systemen van de Sohar, het hoogtepunt van de Joodse theosophie. Hierbij werd voortgebouwd op het boek Jezira uit de achtste eeuw, dat de Alexandrijnse gedachte voortzette en het beginsel van emanatie verbond met dat van schepping uit openbaringswil. De kabbalistische „sephiroth” corresponderen enigszins met de „dunameis” van Philo, tussenwezens tussen de verborgen volstrekt geestelijke éne God en de cosmos in zijn veelvormigheid. De Sohar heeft de vorm van een theosophische commentaar op de Pentateuch, in losse samenhang.

Deze beide richtingen zijn nogal uiteenlopend en min of meer elkaars tegendeel. Ze verraden beide een hoge graad van intellectualiteit, het een in de richting van abstractie en formele beheersing van de stof, het ander in die van mysti-

sche bespiegeling. Opmerkelijk blijft bij al deze geestesarbeid de zorg om het moment der transcendentie Gods te handhaven, ook wanneer men immanentie-ideeën opneemt. Hierin blijkt door alles heen de typische Joodse denkwijze, die zich nooit verlochent, en die tot een tweede natuur geworden is.

De periode van burgerlijke rechteloosheid, die het Jodendom in de middeleeuwse cultuur heeft moeten doormaken, is door Simon Dubnow gekarakteriseerd als „vrijheid in de slavernij” (Mein Leben, 1937, S. 89), waaronder hij verstond de nationale autonomie, die het Jodendom zelfs in die ongunstige situatie heeft weten te bewaren en zelfs te ontwikkelen. Dat deze nationale autonomie toentijds de levensvorm van ghetto moest aannemen is historisch begrijpelijk. Ook wel dieper dan historisch alleen, want dat de kolonies van Joden in de middeleeuwse steden zulk een scherp gemarkeerde physiognomie hebben ontwikkeld, scherper dan ooit enige kolonie van vreemdelingen in een land, waar ze buiten de gewone wetten gesteld waren, heeft aangenomen, ligt in de Joodse karaktergesteldheid gefundeerd, die ons in deze studie reeds meer heeft beziggehouden. Toch heeft de middeleeuwse situatie het moment van afzondering temidden van het cultuurleven in het Jodendom ongemeen versterkt. Het is alsof het tot een zekere wereldvreemdheid werd gedwongen, die op die manier volstrekt niet in het wezen van het Jodendom zelf lag. De mentaliteit van het ghetto is voor de buitenstaander niet invoelbaar; ze bezit een intensiteit van intellectuele en morele spanning en daarenboven van gevoelsspanning, die in geen andere formatie wordt teruggevonden. Het geslacht, dat daar opgroeide, had een nerveuse constitutie, die alle functies tot een uiterste opvoerde. Wellicht zijn ook daardoor de begaafdheden van het Joodse volk zo onverzwakt bewaard gebleven, geoefend aan de hartstochtelijke beleving van een overrijke traditie binnen besloten kring. Want naarmate de buitenwereld hen brandmerkte hebben de Joden van deze periode een innerlijke onaantastbaarheid ontwikkeld, die

nog eeuwen zou doorwerken, ook nadat de muren van het ghetto gevallen waren.

4. De moderne emancipatie

Met het doorbreken van de nieuwe tijd is ook voor het Jodendom een geheel nieuwe ontwikkeling begonnen.

Met de Verlichting begon een andere opvatting van de mens als zodanig door te dringen, die het middeleeuwse systeem langzamerhand oploste. Het leidende beginsel was de idee van de natuurlijke mens, die niets anders behoeft te zijn dan wat hij natuurlijkerwijze op de wereld meebrengt. De mens, die juist dan het beste is, wanneer hij dicht bij de natuur blijft en zich niet door dressuur laat vervreemden van zichzelf en zijn medemensen. Ieder mens heeft als zodanig rechten, krachtens het simpele feit van zijn geboorte, en staat in beginsel geheel gelijk met ieder ander. Geen bovennatuurlijke orde mag die natuurorde verstoren; discriminatie of bevoorrechting om welke reden ook vervalst. Noch sociale, noch nationale, noch religieuze scheidslijnen mogen de mensen verdelen in rechthebbenden en rechtlozen. Een criterium, dat boven de natuur uitgaat, brengt noodzakelijk onrecht met zich mee. Wanneer een samenleving dergelijke grondbeginselen gaat erkennen, begint er een andere wind te waaien. Elke groep en elk individu, die in onderliggende positie verkeert, verdrukt wordt of, zoals de Joden, geduld maar verfoeid, komt in een totaal ander licht te staan en krijgt kansen, die hij nog nooit heeft gehad. De idee van vrijheid en recht op leven voor ieder maakt in principe een eind aan zulke verhoudingen.

De eerste vormen van die idee waren tamelijk primitief en naïef; de onschuld en de schone opbloei van de aan zijn natuurlijke ontwikkeling overgelaten mens waren eigenlijk meer dromen dan werkelijkheid. Het principe als geheel heeft na die eerste doorbraak menige verandering ondergaan, die bewijst dat telkens correcties werden aangebracht uit de praktijk van het leven, uit verdieping van visie en uit groter spankracht van geest. Maar dat hier een grond-

laag van de „natuur” ontdekt was kon niet meer worden weggewerkt en heeft sindsdien in allerlei vormen doorge-
werkt, zowel theoretisch als practisch.

Het revolutionerende van dit principe lag daarin, dat het emancipatie met zich bracht van allen, die achtergesteld waren. Dat deed zich gevoelen op het hele sociale terrein. De middeleeuwse samenleving had door haar streng dogmatisch karakter een zekere spanning in haar structuur, die de nadruk legde op vorming en omvorming van de mensen en op de mate waarin iemand deel had aan het centrale heil, dat beleden en genoten werd. Hier heerste dus het principe van opbouw en geleding. De waardering der verschillende mensen ging met die geleding hand in hand. Aan die hele systematische orde werd door de grondgedachte der Verlichting de bodem ontnomen. De mens in zijn natuurlijke gegevenheid stond bij niemand achter en kon zich vrij ontplooien. Het systeem van de Christelijke samenleving was daarmee gebroken en voor de Joden stonden in beginsel de wegen open, zo goed als voor ieder ander.

De grote emancipatie-beweging, die daarmee is ingeluid, is nog steeds niet afgelopen. Het is ook voor de Joden een nieuwe kans geweest, die pas langzamerhand en in stukjes en beetjes is gerealiseerd. De resten van de middeleeuwse opvattingen zijn nog niet uitgestorven en het nieuwe beginsel heeft steeds opnieuw allerlei correcties en wijzigingen moeten ondergaan.

Maar de muren van het ghetto werden langzaamaan geslecht. En het is verwonderlijk zo vitaal de Joden op deze nieuwe mogelijkheden zijn ingegaan. Het was alsof de eeuwenlange afzondering de krachten had opgezameld en de faculteiten had geoefend. En het bleek, dat de meest moderne functies in de samenleving den Joden niet moeilijk vielen; in plaats van een groep, die achterlijk was gebleven door de lange afsluiting, betoonden de Joden zich beweeglijk, met een uitstekend aanpassingsvermogen en grote ondernemingszin. Gaandeweg werden ze mensen, die zich onopgemerkt of tenminste ongedwongen tussen de andere

bewogen en hun deel aan de publieke zaak begonnen bij te dragen.

Het eigenaardige in deze nieuwe situatie was echter, dat de Joden hun vrijheid dankten aan een principe, dat zijzelf niet erkenden, of tenminste niet zonder een zekere restrictie erkenden. Het lag niet in de Joodse opzet om alle mensen over één kam te scheren en te nivelleren. Evenmin als in het Hellenistische tijdperk, de vorige grote kans voor de Joden om zich in het grote geheel der mensheid te laten opgaan, konden ze nu afstand doen van de particularistische trek, die wezenlijk tot hun structuur als Jodendom behoorde. Natuurlijke rechten zijn niet de basis, waarop het Joodse volksprincipe is gebouwd; het steunt op bovennatuurlijke rechten, die niet aan ieder toekomen. De idee der uitverkiezing stond daaraan in de weg. Ze hebben dit bovennatuurlijk openbaringsprincipe ook niet laten varen, tenminste niet als geheel, als Jodendom. Wel hebben vele Joden deze nieuwe gedachtenwereld in zich opgenomen en evenals vroeger door de Griekse filosofie zich nu door de filosofie der Verlichting laten beïnvloeden. Lessing had zo zijn goede vriend in Moses Mendelssohn, die hem als model diende bij de conceptie van „Nathan der Weise”. Maar juist in deze Moses Mendelssohn kan men zien, hoe moeilijk het een Jood viel om zonder reserve uit die nieuwe bron te putten. De idee der natuurlijke religie vond bij hem toch een tegenwicht in een bovennatuurlijk openbaringsprincipe, waardoor eerst de positieve religies verklaarbaar werden.

Hoe vreemd het ook zijn moge, het Jodendom stond op dit punt in wezen dicht bij het officiële Christendom, het traditionele Christendom, dan bij de opkomende natuurlijke religie en natuurlijke mensbeschouwing. Weliswaar voer deze voorlopig nog onder Christelijke vlag, maar het Christendom, dat hierin beleden werd, was meer het Grieks georiënteerde dan het Joods georiënteerde.

Inderdaad was de nauwe band tussen Christendom en Jodendom, die in de middeleeuwen zo vol antithetische spanning was geweest, niet meer zo duidelijk in de nieuwe tijd, omdat men er aan ging twijfelen of het humanistische begin-

sel niet betere uitzichten opende op vernieuwing van de samenleving. Beide overgeleverde godsdiensten gingen verbleken in hun particularistisch stempel en verloren daarmee aan typisch gehalte. De nivellering naar het peil van de algemene natuurlijke religie, eerst vooral rationeel opgevat, later meer en meer irrationeel, hief de moeilijkheden op, doordat ze de positieve religies relativeerde. Ze werden meer en meer als overwonnen standpunten gevoeld, die de twisten van vroegere perioden op hun geweten hadden, maar nu geen kwaad meer behoefden te doen.

Zowel Christendom als Jodendom hebben zich tegen deze nivellering door een krachtige zelfbezinning verzet, een zelfbezinning, die tot enorme geestelijke inspanning heeft aangespoord en waaraan voor een groot deel de veel diepere historische en fenomenologische kennis van beide is te danken, die sedert de negentiende eeuw is verzameld. Ook het godsdienstpsychologisch onderzoek is er door op hoog niveau gebracht. Overal voelt men die vraagstelling doorklinken, naar de verhouding van algemeen natuurlijk gezichtspunt en bijzondere openbaring. Het zijn zowel Christendom als Jodendom, die daaraan klem verlenen. In zoverre is het niet verwonderlijk, dat een bepaalde heftige actie tegen alle bijzondere bovennatuurlijke openbaring, zoals het nationaal-socialisme is, zich in wezen even fel keert tegen het Christendom als tegen het Jodendom. De poging om een Christendom te kweken, dat zijn bovennatuurlijk principe prijsgeeft, stuit steeds af op de punten, die het met het Jodendom gemeen heeft. En dan bleek het Jodendom deze gedachtenwereld veel meer als nationaal moment in zijn vlees en bloed te dragen, zodat het moeilijker was te verdampen. Vandaar de vernietigingscampagne tegen het Jodendom eerst, om daarna uit verstandige strategie het „geestelijker” front van de Christelijke kerken op te blazen.

De emancipatie heeft op deze manier na een eerste nivellering een vernieuwde tekening gebracht in de verschijning van de Jood in de moderne wereld. Dit proces van bezinning op de betekenis van deze verschijning in de wereldgeschiedenis is midden in zijn voortgang. En daarnaast gaat

dat andere proces voort, van de bezinning op het principe van menselijk recht als zodanig, dat met de Verlichting inzette.

Het hing van plaatselijke omstandigheden af, in hoeverre de Joden zich een gewone deelname konden verwerven aan het openbare leven in maatschappij en cultuur. In Duitsland lieten vele Joden zich in de achttiende en negentiende eeuw dopen, omdat een doopbewijs gold als entreebiljet in het cultuurmilieu, met mogelijkheden van ambtelijke en militaire betrekkingen; maar dit was slechts een doorgangsfase. Duitsland droeg blijkbaar nog vrij sterk het stempel van een gesloten Christelijke samenleving, met lange nawerking van het middeleeuwse corpus christianum; wie wilde meertellen moest zich bij de kerk melden. Maar in de grond betekenden zulke overgangen in die omstandigheden veel minder een geestelijke bekering — de werkelijk ernstige geestelijke gevallen niet te na gesproken — als wel een stap uit het gedeclasseerde Joodse milieu naar het open vrije sociale bestaan. Het was natuurlijk wel een bewijs, dat de religieuze factor bezig was zijn gewicht te verliezen; de secularisatie van het cultuurleven kondigde zich aan onder de vorm van „religieuze” beslissingen van verminderd gehalte. Daarnaast bleven echter tallozen trouw aan hun Joodse traditie en kozen de vorm van aanpassing zover als dat ging, maar met inachtneming van de overgeleverde leefwijze. Het onderscheid met de niet-Joodse omgeving bleef dus vrij duidelijk bestaan. Het ghetto was aan het verdwijnen, maar een samenhang als Joodse kolonie bleef in allerlei vormen voortgaan.

Het langst zijn min of meer middeleeuwse toestanden bestendig in de oostelijke staten van Europa, waar de emancipatie ook het minst doordrong. Polen heeft zijn miljoenen Joden als aparte, onderling nauw samenlevende bevolkingsgroepen het langst bewaard. Hier zijn de oude levensnormen ook het langst in stand gebleven. In deze oostelijke landen bleef ook de atmosfeer geladen, doordat de vreemdheid van deze groep in het gewone leven van de massa het duidelijkst werd gevoeld. De primitieve wetten van actie en reactie

werkten daar met die domme kracht, die de hefboom is geweest tot de progroms, die tot in de twintigste eeuw voortduurden, niet zelden gestimuleerd door officiële instanties, die afleidingsbanen zochten voor de ontevredenheid onder de massa. Uit deze streken is dan ook de trek begonnen naar het westen, om betere woonplaats te vinden in landen, waar het principe van vrijheid meer in het openbare leven was opgenomen, het allermeeest naar Amerika. Zo zien we een geleidelijke verschuiving optreden, ter ontlasting van de eng opeenwonende Joden van oost-Europa, een zoeken van gelegenheden, dikwijls onder de armzaligste omstandigheden.

De kaart van het wereld-Jodendom is er aanmerkelijk door veranderd. Hier volgen enkele gegevens over zijn verschijningsvorm van thans. We staan voor het feit dat in 1940 ongeveer 15 miljoen Joden ergens in de wereld leefden, dus na 25 eeuwen diaspora. De statistiek van het American Jewish Year Book, vol. 28, 1926, geeft aan een totaal van ruim 14 miljoen Joden (geciteerd door Baeck in zijn artikel „Judentum” in Religion in Geschichte und Gegenwart), als volgt verdeeld:

Verenigde Staten	5.600.000 (5,4 % der bevolking).
Polen	2.854.000 (10,5 %).
Rusland (Europ.)	2.662.139 (2,34 %).
Roemenië	900.000 (5,5 %).
Duitsland	564.379 (0,9 %).
Hongarije	473.310 (6 %).
Tschechoslowakije	354.432 (2,7 %).
Oostenrijk	350.000 (5,4 %).
Groot-Brittannië	297.000 (0,7 %).
Marokko	250.000 (3,5 %).
Argentinië	200.000 (2 %).
Turkije	190.000 (1,4 %).
Frankrijk (Europ.)	165.000 (0,4 %).
Litauen	155.125 (7,15 %).
Nederland	150.000 (2,2 %).

Canada	126.196 (1,4 ‰).
Griekenland	125.000 (2,2 ‰).
Palestina	110.000 (14 ‰).
Letland	95.675 (5,18 ‰).
Irak	87.488 (3,1 ‰).
Zuid-Afrika	62.103 (0,9 ‰).
Servië	64.159 (0,53 ‰).
Egypte	59.581 (0,5 ‰).
Italië (Europ.)	50.000 (0,125 ‰).
België	44.000 (0,56 ‰).
Perzië	40.000 (0,4 ‰).

Deze cijfers zijn voor een deel geschat, maar geven een behoorlijk overzicht over de verdeling van de Joden over de wereld. Er blijkt duidelijk uit, dat de grote concentraties van Joden te vinden waren in Amerika, Polen en Rusland, waarbij nog Roemenië te tellen is. Deze vier landen leverden samen 10 miljoen Joden op, ruim twee derden van het Joodse totaal. Neemt men de landen van oost-centraal-Europa tezamen, dan komt men tot 8½ miljoen, de grootste helft van het totaal. Dit is in overeenstemming met de historisch gegroeide verspreiding, die begonnen is in het nabije oosten en vandaaruit de loop van de grote verkeerswegen gevolgd heeft; deze voerden in het Romeinse rijk naar Europa. Uit het grote aantal Joden in de Verenigde Staten blijkt, dat in de latere eeuwen de trek naar het westen is ingezet om nieuwe bestaansmogelijkheden te zoeken. De ophoping in oost-Europa dreef hen verder. Deze ophopingen waren eigenlijk alle in een baan, die ten oosten van Duitsland liep, de grootste dichtheid had in Polen en west-Rusland met de randstaten Litauen en Letland, en meer naar het zuiden omvatte Roemenië en Oostenrijk-Hongarije. In deze streken kon men spreken van Joodse massa's, die in steden en dorpen dicht opeen leefden. De oude levensvorm van het ghetto was hier bewaard, daterend van de middel-eeuwen. Hier had het Jood-zijn ook psychisch-geestelijk de meest intense dichtheid en handhaafde het zich in een hechte traditie, die van ouder op kind werd geleerd en geoefend.

Men ziet het beeld van een naar de oostrand geduwde massa, ongewenst in midden- en west-Europa en verdrongen naar gebieden die toegankelijk waren. Buiten Europa bevatten alleen de Verenigde Staten van Noord-Amerika een belangrijk, en dan zeer belangrijk, Jodendom.

Bij het historisch overzicht is al uitgekomen, dat de Joden de gang van de wereldcultuur gevolgd hebben. Hun terrein was eerst het Babylonisch-Egyptische geheel van de oude voor-Aziatische cultuur. Daarna werd het de meer naar het westen en met name naar Europa verlegde cultuur van het Hellenistisch-Romeinse rijk, met een zeer belangrijke oostelijke helft met Perzië en het Aramese gebied. Toen dit rijk ten onder ging hebben de Joden hun belangrijkste geschiedenis niet gehad in de Arabische wereld, maar in de Christelijke cultuur van Europa, ondanks het feit dat ze er veel ernstiger conflicten beleefden. En ten slotte na de Aufklärung is de trek naar het westen weer aan de dag getreden, nu hoofdzakelijk naar Amerika.

Van de officieel opgegeven 14 miljoen Joden woonden er in 1926 slechts $\frac{1}{2}$ miljoen in Voor-Azië (Egypte en Perzië inbegrepen), $\frac{1}{4}$ miljoen in Marokko, dus aan de rand van Europa, en de rest in Europa of Amerika (in het Amerikaanse halfmond in totaal 4 miljoen). Het zijn dus steeds de toonaangevende cultuurlanden, waar de Joden gevestigd zijn.

Ziet men nauwkeuriger toe dan blijkt zelfs dat ze in de centra samengedrongen zijn, in de grote industrie centra en verkeerscentra. Wat Nederland betreft is dat al heel duidelijk. Van de 120.000 Joden, die volgens de aanmelding van 1941 minstens drie Joodse grootouders hadden, woonden er 80.000 in Amsterdam, zodat ze daar 10 % der bevolking uitmaakten tegen in heel Nederland $1\frac{1}{2}$ %. Noord- en Zuid-Holland samen telden zelfs 112.000 Joden, dus bijna het totaal.

Deze observatie vraagt om verklaring. Ten dele is die verklaring gegeven in de voorafgaande bladzijden. Een volk, dat zozeer afhankelijk is van het lot en zich zo licht verplaatsbaar moet houden, kan niet anders dan de voortgaan-

de beweging in het wereldcultuurleven volgen. Overal waar een gaatje open komt glipt het binnen en, daar de gelegenheid voor diepere vestiging en worteling zo dubieus is, blijft het in de beweeglijke cultuurzône zweven. Het wordt gedreven om zich nuttig te maken voor het volk, waartussen het min of meer bij toeval woont, en is dus op tamelijk snel effect en baat ingesteld. Bovendien is het aangewezen op die kundigheden en vaardigheden, die overal toegepast kunnen worden en dwars door alle grenzen heen van belang zijn. De Joden zijn daardoor vanzelf ook geworden bemiddelaars van cultuurgoederen, die gemakkelijk overgedragen kunnen worden van het ene land naar het andere. Het specifiek Joodse moment lag eigenlijk in het beheersen van de meest universele cultuurtechniek. In locale provinciale verhoudingen steekt de Jood altijd af als een mens met wijder levensbesef. Het psychische gewicht van de bindingen door bodem en oude tradities, die elke lang gevestigde plaatselijke gemeenschap meetorst, kent hij niet. Zijn tradities hebben zich reeds eeuwen geleden losgemaakt van de oude bodem en hij is er zelf lichter en opener bij geworden, opener tenminste voor die bepaalde overdraagbare levenswaarden. Hij weet dat het in zeker opzicht altijd anders kan en dikwijls effectiever. Hij kan daardoor soms piëteitloos zijn, wat niet uitsluit dat hij lange tijden door kan gaan de piëteit tegenover het overgeleverd eigene te bewaren.

Niettemin is deze verklaring uit de omstandigheden onvoldoende om het geobserveerde verschijnsel te duiden. Het blijft merkwaardig, dat de Joden een dergelijke affiniteit tot het telkens moderne cultuurleven hebben aan de dag gelegd. Zij worden er niet alleen toe gedreven, maar ook heen gezogen. Ook waar gelegenheid zou zijn tot rustiger vestiging ziet men vele Joden onrustig worden, tot ze weer in de grotere werveling zijn opgenomen. Er is een nerveuse dispositie tot exploitatie van de gelegenheid en uitwisseling. De veel gesignaleerde geldzucht van de Joden is in wezen iets anders; er zijn wel Shylocks, maar over het algemeen geven Joden ook heel gemakkelijk geld uit, zowel om behoorlijke zaken te doen als voor hoger en lager genot en

niet minder voor liefdadigheid. Het is niet het geld als zodanig dat ze boeit, maar het geld als uitdrukking van bereikbare goederen, van productie en consumptie, van de moderne ondernemingszin. Het bezit op zichzelf brengt de Jood niet in die nerveuse spanning, maar de oneindige kans die er in gesymboliseerd is. Daarom is hij niet alleen de noodgedwongen stedeling, de cultuuragent tegen wil en dank, maar hij leeft er in, geniet er van, groeit er bij.

De Joodse vitaliteit vertoont een tendens in deze richting. Na eeuwenlang van de kansen op deelname grotendeels verstoken geweest te zijn, veerde het Jodendom op zodra de tijd veranderde en hun gelegenheid kwam. Hier ligt een merkwaardige taaheid van streven, die nog uit andere bronnen gevoed wordt dan alleen uit de noodzaak der omstandigheden. Men wil in die richting! Hun levensdrift staat onder die wet; ze kunnen het niet laten, ook al zou als door een wonder het zwerven ophouden en de stabiliteit intreden. Er is een uiterst typisch Joods „voorwaarts”.

De wijde verspreiding, de uitmiddelpuntigheid is een uiterst bezwaarlijke bestaanswijze, hoewel gezegd moet worden, dat de Joden er veel van weten te maken. Om het goed te beoordelen en te verstaan moet een lange reeks van omstandigheden in rekening worden gebracht. Het is het gevolg van een moeilijke, veelal tragische geschiedenis, waarin de Joden zich zelden naar eigen verkiezing hebben kunnen bewegen en doorgaans werden geduwd, gejaagd, tot zwerven veroordeeld, omdat ze geen eigen bodem hadden om te wonen. Het exiel, dat in de zevende eeuw voor Christus begon, is vrijwel een permanente bestaansvorm geworden, met een gedeeltelijke onderbreking van Joods leven in Palestina van de terugkeer onder Cyrus in 538 v. C. tot de definitieve afbraak in 135 n. C. onder Hadrianus. Ze moesten een heenkomen zoeken en zijn nergens uiteindelijk veilig geweest. De toestand was ook in 1940 niet gestabiliseerd. Er was een voortdurende emigratie van Joden uit de dichtbevolkte Joodse centra in oost-centraal-Europa naar het westen, met name naar Amerika. Het wijst op de onafgebroken druk, die op de betrokken Joodse volksdelen stond, druk

van economische, deels ook van politieke aard. Het getuigt van de begeerte naar een iets grotere levensvrijheid en levensveiligheid.

Daar dit reeds eeuwen lang had aangehouden, is het geen wonder, dat voor de Joden de vraag naar voorkeur voor een of ander land of volk om zich te hechten altijd schuil gaat achter de elementairder vraag naar levensmogelijkheid in het algemeen. Waar het goed is, daar is vaderland. Als vestiging altijd met voorlopigheid bedreigd is, dan wordt de hele wereld niet anders dan een wisselende kans, elke plaats een tijdelijk onderdak, elk volk wankel vriend en een mogelijke vijand. Alleen waar door de consolidatie der verhoudingen het verblijf der Joden geleidelijk verder vastgroeit in het volksleven, zoals in Nederland, daar ontwikkelt zich normale burgerzin en verdwijnt de cosmopolitische onrust. Maar dan toch nog maar voor dat kleine gedeelte van de Jodenheid, dat in dat bepaalde land woont; hun band met de rest houdt aan de rand de onrust wakker. Het lot van Joden van andere nationaliteit kan dan plotseling het eigen rustige bestaan verstoren en in morele conflicten drijven van solidariteit of zelfbeveiliging. De gereserveerde houding van vele Nederlandse Joden tegenover de toevloed van emigranten uit het oosten was van zulk een conflictsituatie een symptoom. Als het om het leven gaat is het moeilijk de solidariteit te bewaren. De verspreide delen der Jodenheid kennen elkaar nauwelijks. Ze hebben zich verregaand aangepast aan plaats en omstandigheden, aan taal, zeden en gewoonten. De Joodse cultuur wordt bewaard en ontwikkeld in verspreide kringen, die toch ook weer door de geest van de omringende niet-Joodse cultuur zijn beïnvloed. Leefwijze, klimaat, denkwereld zetten hun stempel op de verschillende Joodse groepen; ze hebben vaak de grootste moeite elkaar, taalkundig en geestelijk, te verstaan.

Geen wonder dat een zeker opportunisme de opvoeding en opleiding in sommige Joodse kringen beheerst. Elke Jood is een gedwongen potentiële wereldburger. Onwillekeurig ontwikkelt hij dus die qualiteiten, die overal en altijd nuttig zijn en eigenlijk onvervreemdbaar. Hij wordt getrokken naar

verplaatsbare beroepen. Hij is geneigd psychisch enigzins boven zijn bodem te zweven en tegelijk het leven te plukken zoals hij er bij kan. De Joden leven de plaatselijke problemen van hun gastvolk mee, noodgedwongen of van harte, al naardat ze werkelijk gevestigd zijn of niet. Tegelijk houden ze een half oog op de wereldproblemen, die immers te zijner tijd voor hen van betekenis kunnen worden en het zeker voor hun stamgenoten elders zijn.

Voor zulk een volk is iedere primitieve volksmuur weggevallen. Ze zijn er niet door beveiligd, maar ook niet door beperkt. Hun volksprobleem is het wereldprobleem. Ze zien overal direct mensen, geen dorps- of stadgenoten, en zelfs geen volksgenoten. Ze werken met de atlas en kennen de voorwaarden voor het bestaan in allerlei landen. De mens als zodanig, in zijn strijd om het bestaan, met de noodzaak om zijn werktuigen te ontwerpen en te maken en aan te passen aan wisselende omstandigheden, die mens als universeel verschijnsel staat hem eigenlijk steeds voor de geest, of hij het zich realiseert of niet. Hij is daardoor geprepareerd voor vragen van wereldeconomie en wereldpolitiek.

De indruk, die men van de Joodse bevolking in Nederland krijgt is, dat zij een normaal bestanddeel vormt van de totale bevolking en reeds lang is ingeburgerd. Ze breidde zich niet uit, integendeel; waarschijnlijk hangt dit samen met het dubbele feit, dat ze zich zo overmatig tot grotestadsbevolking heeft gestempeld en daarmee de tol betaalt van het grotestadsleven in het hele westen: een verminderde vruchtbaarheid; en het tweede feit, dat hiertegenover in Nederland niet staat een geregelde toevoer uit de oost-Joodse centra, die zeer rijk zijn aan progenituur, zoals dat bijv. in Duitsland het geval was. De Joden ontwikkelen arbeidslust en energie en vervullen zodoende een gewone functie in het economische leven; men kan hierbij wel aantekenen, dat hun groot aantal kleine neringdoenden bewijst hoe ze individueel aan hun vrijheid gehecht zijn en dat ze niet de tendens vertonen de massa van afgestompten te versterken.

Deze stand van zaken hangt natuurlijk ten nauwste samen

met de aard en de ontwikkeling van het Nederlandse volk in de laatste eeuwen. Dat het zoveel Joden heeft opgenomen en ook werkelijk geabsorbeerd, dat het geen noemenswaardige conflicten of storingen van deze politiek heeft onderhouden, getuigt van een consolidatie in sociaal-politieke zin, die te denken geeft. De onrust in de Joodse kwestie is hier in Nederland ook pas gekomen, toen de buitenlandse situatie haar invloed deed gevoelen. Niet zonder ongerustheid hebben dan ook de Nederlandse Joden de gang van zaken gevolgd en zich verweerd tegen een vereenzelviging van het Nederlands en buitenlands Joods belang. Tegenover de alles verterende nood van de Duitse slachtoffers moesten zulke overwegingen wel zwijgen, maar zodra de abnormale catastrophale toestand voorbij is, eisen ze hun recht op. Inderdaad mag men niet alle landen over één kam scheren en aan ieder een Joods probleem opdringen, omdat er bepaalde landen zijn, die er geen raad mee weten. Er was een gunstige kant aan de nationale differentiatie van het Jodendom en deze zal onmiddellijk weer moeten terugkeren na deze oorlog. De nationaal-socialistische vergroving van het Joodse vraagstuk tot een uniform wereldprobleem dient weer plaats te maken voor rijpere visie, waarbij elk land naar zijn aard de gegeven situatie verwerkt.

In hoeverre is de Nederlandse situatie typisch voor de Joodse situatie als geheel? De verschillen zijn vrij sterk. Men kan zeggen, dat de verhoudingen in Nederland bijzonder gunstig waren: het getal Joden niet groot genoeg om een probleem te creëren; wel te onderscheiden als Joden, maar in hoofdzaak religieus; dank zij de beginselen van burgerlijke gelijkgerechtigdheid normaal opgenomen; een historische naturalisatie van geleidelijke aard. Sympathieën en antipathieën bleven binnen de perken van een nuchter begrip van samenleving. Als geheel was de Nederlandse volksstructuur boven de beklemming van antisemitisme verheven. Voorkomende ongewenste toestanden konden langs redelijke wegen worden aangepakt. Voor verheving van het volkssentiment in antithetische richting was geen grond. Dergelijke ontwikkelingen zouden op den duur ook elders

denkbaar zijn geweest. Bij de verklaring van de kracht, waarmee de Joden zich een plaats trachten te veroveren, moet men niet vergeten, dat de openstelling van het moderne cultuurleven bij de Joden, die zolang eeuwen als onvolwaardige burgers in hun afgeslotenheid hadden gezeten, een ongekennde ervaring van psychische energie tevoorschijn riep. Toen de ghetto's zich openden bleek pas recht, hoe vitaal deze volksgroepen waren gebleven en hoe ze aansporingen nauwelijks nodig hadden om die vrije wereld in te gaan en er hun geluk te beproeven. Een bonte stroom van geesten is uit die ghetto's in het daglicht van het openbare leven getreden. De grote zakenman, die de meest moderne methoden toepast en een bijna avontuurlijke intelligentie ontwikkelt; aan wie een bepaalde religieuze achtergrond al spoedig weinig meer te bemerken is, omdat hij opgaat in het realisme van het zakenleven in internationale stijl. Of de nerveuse bankier, de bewegelijke handelsagent, de kleine neringdoende, de straatventer, soms stipt orthodox-traditioneel in zijn godsdienstig leven, en commercieel volmaakt op de hoogte van zijn tijd. De sociale werkster met het lichtbewogen hart en het glasheldere verstand, en innige trouw aan het voorvaderlijke geloof. De gestudeerde man of vrouw van hoge intellectueleiteit en even hoge opvattingen van wetenschappelijke en maatschappelijke moraal. De kantoorbediende, de diamantbewerker, de artist, de journalist. De rijke schakeling van mogelijkheden, die de moderne zich snel evoluerende maatschappij opleverde, is door de Joden als geheel gezien en gebruikt. Beperkende bepalingen sloten hier en daar een weg af en leidden de stroom in de richting van enigszins gespecialiseerde beroepen. Maar de hoofdten-dens was deelname, aanvaarding van de kansen.

De religieus-sociale mentaliteit van het ghetto werkte natuurlijk nog lang door. De besloten sfeer van een geheel eigen en met intense discipline verzorgde enclave binnen het grotere geheel, de discriminatie, die zo duidelijk was ingescherpt, en dan vooral de onbreekbare trots op afkomst en bijzondere bestemming, dat alles ging met de Joden mee op hun tocht in de vrijheid.

Ze hielden voeling met elkaar en zochten elkaar op, ook nu er geen dwingende bepalingen meer waren, die ze bijeen dreven. Het enthousiasme en de geestesspanning in het gedenken en onderhouden van de traditionele levensorde, de biologische en psychische familiezin, onderhielden het contact. En een nieuwe vorm van opvoeding en inleiding in de eigen levensvorm werd ontwikkeld, juist er op berekend om in een vreemde omgeving zichzelf als volk niet kwijt te raken.

Want de uiterlijke gelegenheden om aan het leven deel te nemen mochten dan verruimd zijn, de aansluiting aan de moderne cultuur als geestesmacht, als levensopvatting, was een geheel eigen probleem. Voor zover de technische vooruitgang alleen in het geding was, en de practische beheersing en verfijning van allerlei methoden kon worden geoefend, was er geen bezwaar. Maar de geest van de tijd, de wezenlijke grondbeginselen van het westers-Europese leven, ontmoetten bij het gros der Joden een zeer sterke terughouding. Hun aloude verwachtingen, zo zorgvuldig bewaard en gekoesterd door al de eeuwen heen, liepen toch niet uit op die samenleving, die ze in Europa en Amerika vonden! Het oude uitzien naar het goddelijk wonder, dat het leven volmaakt zou transfigureren, werd niet bevredigd door wat ze zagen. De belofte, die hun van overlang was toevertrouwd, bleef hun kostbaar erfgoed; en de stipte rituele en ethische voorschriften, die bedoeld waren om dat erfgoed onverzwakt te bewaren door alle tijden heen, mochten dus ook niet verslappen.

Natuurlijk waren er de problemen van meerdere of mindere aanpassing aan de culturele ontwikkeling, van verschil tussen de meer liberale en de streng orthodoxe richting. Terwijl de laatste zich toeleigde op een zo getrouw mogelijk aanhouden van de traditionele levensvormen, zonder zich al te ver te verdiepen in de innerlijke ontwikkeling van de mensheid om hen heen, hebben de liberale Joden het geestesleven van hun tijd als een eigen geschiedenis meebeleefd en er uit eigen overgeleverde waarden aan bijgedragen. Volledige assimilatie, dat is dus het opgeven van de eigen

cultuur, taal, godsdienst, leefwijze, traditie, heeft slechts op kleine schaal plaats gehad. Evenmin als in het vroegere tijdperk, dat voor een dergelijke assimilatie gunstige voorwaarden schiep, het Hellenistische, is het een verschijnsel van betekenis geworden. Het moderne Jodendom heeft zijn eigen karakter niet prijsgegeven. De overtuiging, of in vele gevallen het instinct, van een eigenwaarde, die niet mocht worden uitgewist, hield het Joodse volk als geheel ook in die verleidelijke situatie als nationale individualiteit intact. Bloedmenging bleef beperkt. Zelfs in Nederland, het land waar de Joodse bevolking zo volwaardig was opgenomen en al zoveel eeuwen met de overige volksgroepen in open maatschappelijk verband leefde, waren er in 1941 nog geen 15.000 afstammelingen van twee Joodse grootouders en twee niet-Joodse, naast een vrijwel onvermengd Joodse bevolking van in totaal 120.000.

Wel bestonden en bestaan er grote gevaren van langzame assimilatie. De culturele ervaring van het Jodendom in de laatste eeuw, speciaal in Duitsland, is echter het duidelijke symptoom van de zich taai doorzettende identiteit. Nauwelijks is de emancipatie goed en wel doorgedrongen, of de Joden treden met zelfvertrouwen in de wereld op, die nu open ligt en waarin ze met dezelfde vrijheid kunnen opkomen voor wat hun wezenlijk is als ieder ander. En dan blijkt het Joodse wezen in zijn volle collectiviteit, vanaf de oorspronkelijke bestaanswijze tot in de allernieuwste geschiedenis, het hoofd op te steken. Niets is verouderd of afgesleten. Niets is in de grond prijsgegeven. Het enige is, dat men zijn eigen verleden en zijn eigen traditie niet genoeg kent en beleeft. Zelfs treedt het Jodendom op met vernieuwde propaganda, met missionaire ijver. Het stelt zijn eigen beproefde cultuurideeën en levensvisie tegenover die van het westen en acht ze in genen dele minderwaardig, ja eerder het tegendeel. Het neemt het Oude Testament weer uit handen van de Christelijke kerk, die het geannexeerd had, en behandelt het in eigen geest, met eigen exegese en vooral met continuïteit als exegetiserend lichaam. Dus niet als een heilig boek alleen, maar als constituerend moment van een

heilige gemeenschap, waarbij boek en volk onafscheidelijk zijn. Maar verder leeft de belangstelling in de Talmud op, die bundel geschriften, die zolang als de verzameling van duisterheden en bedenkelijkheden had gegolden. De Joodse renaissance bewoog zich enerzijds in de richting van hernieuwing van de Joodse orthodoxie, anderzijds in die van toepassing der Joodse levensvisie op de moderne levensproblemen. Dit laatste met duidelijk apologetische en apostolische tendens: het Jodendom had vraagstellingen en oplossingen in petto, die bevrijdend en bevruchtend konden werken op de zichzelf verstrikkende moderne geest. Uit deze hoek stamt het woord van Dr Baeck, de opperrabbin van Berlijn, dat het Jodendom zekerder is van zichzelf dan een eeuw geleden. Uit deze hoek stamt ook het zelfvertrouwen, waarmee Joden op allerlei gebied hun Joodse gedachten, inzichten en maximen inschakelen in het denken en handelen van de moderne wereld. Daaraan heeft waarschijnlijk zelfs de massale vernietiging door het nationaal-socialisme geen afbreuk gedaan. De overlevenden zullen met niet minder, maar eerder met meer zelfvertrouwen voor Joodse zaken, materiële en geestelijke, opkomen als vóór de oorlog. Onder die apocalyptische vlagen hebben ze zich gebogen, maar ze zijn niet gebroken.

Naast de open infiltratie van Joodse en niet-Joodse wereld in deze emancipatie-periode is er een ander belangrijk verschijnsel in de Joodse geschiedenis: het Zionisme. Een ontroerende conceptie!

In zijn oorsprong is het Zionisme nauw verbonden met de nood der midden-Europese Joden in de chronische bedreiging van de zijde der omringende wereld, de noodzaak om een uitweg te vinden, een plek waar ze in rust zouden kunnen leven op eigen initiatief en voor eigen verantwoording. Herzl, de enthousiaste propagator, is een figuur, die in zijn persoonlijke levensgeschiedenis een illustratie is van de bewegreden tot deze nieuwe actie.

Eindelijk een eigen levensvorm, een gelegenheid om naar eigen diepste wezen cultuurvormen voort te brengen, die recht zouden doen aan het principe van existentie, dat in

het Joodse volk de eeuwen door was bewaard. De visie, die hierachter lag, was die van een volk, dat zich niet heeft verloren, maar dat snakt naar een hervinden van zichzelf.

Het grote verlangen om bevrijd te worden van de spookachtigheid, waartoe het was veroordeeld door eeuwig gast te moeten zijn, in het groot te leven als emigrant, uit zijn koffer, geduld maar niet gevestigd, afhankelijk van het tijdelijk en betrekkelijk willekeurig goedgevoelen van anderen en vroeg of laat bestemd om weer de staf op te nemen en verder te zoeken naar een even onzeker tijdelijk tehuis. En dat terwijl men getoond had vermogens te bezitten om zijn eigenheid te bewaren onder omstandigheden, die voor verreweg de meeste andere volkeren fataal zouden zijn geweest. Welk een eeuwenoude spanningen schenen hier tot ontspanning te kunnen komen! De nerveuse kramp, die in het ghettoleven altijd te bespeuren was, omdat de angst er als een onzichtbare muur omheen stond, scheen te kunnen wijken! Het is begrijpelijk, dat, toen eenmaal de mogelijkheid tot eigen nationaal bestaan was opgeroepen, de verwachting langzaam maar onweerstaanbaar groeide.

Dat het geen rationele oplossing was van een emigratieprobleem, dat ook louter rationeel gesteld was, blijkt uit de reactie van de massa's der oost-Joden, die met overweldigende meerderheid elk ander territorium afwezen en alleen Palestina wilden, hoewel ze juist in die jaren in de zwaarste druk van vervolging leefden. Het was geen ogenblikkelijke verlichting van ellende die men zocht, maar vervulling van mogelijkheden die waren blijven leven, dank zij onnoemelijke zorg en volharding, als een latente vruchtbaarheid, uit oorspronkelijke bestemming. Zodra een oorspronkelijke bestemming in iemand wakker wordt of, na wakker geweest te zijn, herleeft is er een energiebron aangeboord, die door geen kunstmiddelen te stelpen is. Hetzelfde geldt van een collectivum. Het volle pathos, waarmee de Joodse existentie altijd en overal geladen is, werd vaardig over de naar eigenheid snakkende, innerlijk en uiterlijk dicht samengepakte Joodse groepen. Ruimte! maar niet zomaar ruimte — de oude zieleruimte, de geestelijke bestaansvrijheid uit his-

torische continuïteit en dus het oude land! Een andere leuze had geen kracht. Met dergelijke psychische realiteiten van ongehoorde spanning en druk moet men rekenen om het enthousiasme van de Zionisten te verstaan. Er zijn er natuurlijk ook bij, die deze dingen alleen peripherisch beleven en die een ietwat platte argumentatie gebruiken, ten dele omdat ze menen dat de buitenwereld daar in het algemeen meer toegankelijk voor is, ten dele omdat hun eigen ziele diepte de eigenlijke collectieve diepten van de Joodse ziel maar bij verre benadering vermoedt. Dat zijn dikwijls degenen die in de practische propaganda naar voren komen en het peil der internationale discussie nog eens met een paar domme lasten neerdrukken. Maar evenmin als men de cultuurcrisis van onze eeuw moet afmeten naar de vulgaire beweringen over vertrapte rechten of revolutie, mag men de Joodse zaak karakteriseren naar haar vulgaire rand.

Het Zionisme is het streven van het Joodse volk om uit de mentaliteit van het ghetto uit te breken en tot nieuwe vrije cultuurvorming te komen. Het sluit aan bij het ghetto in zoverre als het de traditionele lijn vasthoudt en geen compromis wil aangaan met de buiten-Joodse wereld. Het is de consequentie van de afwijzing van de assimilatie. Het staat echter voor het vraagstuk hoe de oneindig fijne verwikkeling van het Joodse leven met de moderne wereldcultuur in dit eigen streven te verwerken. In dit opzicht is het zelf een door en door moderne beweging; de spits van het moderne west-Europese en Amerikaanse cultuurleven dringt in het Zionisme Palestina binnen. Men zal dikwijls nu pas tot de ontdekking komen hoeveel van wat als typisch Joods wordt beschouwd toch een product is geweest van innerlijke assimilatie. De ontdekking van het eigen-Joodse is in zekere zin pas begonnen en kan in Palestina een sterke opbloei beleven.

Herzl leefde in Weenen, tussen oost en west in. De echte oost-Joden hebben het heilige vuur in de beweging gebracht; het is hun enthousiasme geweest, dat vlam heeft gevat en de oude dromen van een Joods nationale glorie levend bleek te hebben gehouden. Onder deze oost-Joden kwam dan

ook de controverse tot uiting tussen de beide idealen, die van oudsher het bestaan van het Joodse volk hadden begeleid, en die tegenover elkaar staan als centrifugale en centripetale idee. De eerste idee is die van de wereldroeping, die in een universele existentie als geestelijke natie wordt gerealiseerd, overal in de wereld inwonend, cosmopolitisch, op het oneindige doel van een nieuwe mensheid gericht, waartoe het Jodendom de uitverkoren voorbereider en kiem dient te zijn. Daarin vindt het zijn bestemming en de vervulling van de oude beloften. Uiteindelijk het nieuwe mens-zijn als de bekroning van het Joodse mens-zijn.

Degenen, die deze idee in zich omdroegen, hadden uit de eeuwenlange diaspora de weg naar binnen leren gaan en zich als natie verheven boven de belangen van een territoriaal afgegrensd en staatkundig georganiseerd volksleven. De profetische geest was in hen levend gebleven. Juist de nieuwe emancipatie van dit laatste tijdperk had gelegenheid gegeven om aan de alom opbloeiende gedachten van een universele menselijke samenleving door de specifiek Joodse traditie en beginselen richting en fundament te geven. Een ongehoord missie-bewustzijn doorgloeide de Joodse kringen, die de vergeestelijking van het oerbegint af hadden beoefend als de hoogste zin van hun nationale roeping en verkiezing. Deze Joodse vergeestelijking nam nooit de vormen aan, die uit de Christelijke tradities bekend zijn en die neerkwam op een half of geheel verloochenen van de aarde en een heenwending naar generzijdse onstoffelijke existentie. Het bleef aan de aarde trouw met de koppigheid die het door en door dezerzijds gerichte Joodse wezen bindt aan de wereld van hier. Maar het bleek dan ook spankracht te bezitten van een wijde, zoals geen enkele andere natie als zodanig, als natie, had vertoond. De idee der humaniteit sloeg in Joodse kringen bijzonder diep aan. Het opdiepen van de eigenlijk Joodse wezenstrekken uit geschiedenis en cultuuruitingen, die het Joodse leven had voortgebracht, was een van de allerbelangrijkste en boeiendste werkzaamheden juist van de laatste decennien. De corypheeën van deze arbeid waren op de

moderne wereldcultuur gericht, ze hielden contact met het buiten-Joodse leven en hun resultaten droegen het stempel van een zelfbewuste trots en van nauwverholten superioriteitsgevoel. Van het Jodendom kon de moderne mensheid nog iets leren! De vergelijkende godsdienststudie heeft tal van uiterst merkwaardige vondsten gedaan, die de wortels van de Joodse visie en haar uitingen in een nieuw licht hebben gesteld. Minder dan ooit was het Jodendom afgedaan. Daartegenover stond de tweede idee, de centripetale, die zulk een universele tendens in het Jodendom eigenlijk al als een infiltratie van uitheemse gedachten en dus als een verkapte assimilatie beschouwde. Hier overheerst het nationale principe als zodanig, het Joods-nationale, dat in deze compacte afgesloten vorm in zekere zin het oertype is van alle nationalismen. De ghetto-periode heeft als een sluis gewerkt voor de oude nationale sentimenten en alleen doorgelaten wat zich duidelijk en grimmig afgrensde tegen al het vreemde van buiten. Voor deze visie is de aandacht geconcentreerd op het eigen bestaan als Joodse natie; de mensheid daarbuiten speelt een secundaire rol. Missionaire werkzaamheid is hier min of meer misplaatst; wie vanuit een ander volk wil toetreden kan dat doen en wordt dan door het Jodendom geassimileerd. Een brug naar buiten vormt hij verder niet. Deze zelfde idee leeft in de kringen van de minder religieus getinte Zionisten als een nationalisme, dat inderdaad bedenkelijk veel lijkt op het nationalisme van welke andere volksaard ook. Het is dan de geseculariseerde editie van de vroegere religieuze conceptie en even fanatiek en geboorneerd. De verklaring kan enigszins liggen in de noodzaak om voor de dakloze Joodse massa's in midden-Europa eindelijk een veilig eigen tehuis te creëren, zodat uit een practische noodsituatie de collectief egocentrische gevoelens zijn geactiveerd, zij het dan ook zonder de vroegere religieuze geest. Waar de ring van nationalismen ons langzamerhand aan alle kanten insluit is het geen zegen dat de Joden er nog een schakel bij gaan vormen. Zowel religieus gezien als seculier verzwaart het Joodse nationalisme

de tegenwoordige wereldproblematiek eerder dan dat het een verlichting zou kunnen brengen.

Is dit nationalisme echter misschien slechts een ephemeer verschijnsel? Zullen de andere geestelijke perspectieven daarachter ruimer en dieper opengaan op den duur?

III. KARAKTERSCHETS

We staan nu voor de moeilijke taak om in een korte schets het Joodse wezen enigszins te karakteriseren. Het spreekt vanzelf, dat dit niet anders dan een ruwe schets kan zijn, niet alleen om de beschikbare ruimte, maar vooral om de buitengewoon rijke materie. Dit laatste bezwaar maakt de onderneming bijna hachelijk. Als ik het toch waag, dan is het alleen in het besef, dat voor een gezondmaking van de verhoudingen tussen Joden en niet-Joden de eerlijke poging om elkaar te begrijpen onontbeerlijk is. En dan is het nodig om een beeld te ontwerpen, ook al moet dan aan dat beeld telkens weer gecorrigeerd worden.

Het eerste, dat opgemerkt moet worden, is dat de Joodse verschijning een buitengewoon historische diepte vertoont. De trekken van dat gezicht, zelfs vrijwel van elk individueel Joods gezicht, zijn een uitdrukking van langdurig en bewogen leven. Hoewel het Joodse volk, wat vitaliteit aangaat, over steeds verse reserves beschikt, is het wat karakterdiepte betreft een oud volk; het naieve en onervarene van een jonge verschijning, die pas komt kijken, is hier al eeuwen en eeuwen geleden weggevaagd. Een oude, wijze, veelbeproefde en wijdturende blik staat in die ogen, die kennelijk veel hebben gezien en veel hebben geleerd.

Als volk heeft het Jodendom een physiognomie, waarin geschiedenis staat geschreven, herinneringen van dieper dan intellectuele aard, sporen van vroeger bestaan en naderkende indrukken. Veel is hun bijgebleven en veel houdt hen innerlijk bezig. Het verleden heeft op hun bestaanswijze grote invloed.

En behalve dat het verleden zijn stempel op de onwillekeurige verschijning van de Jood gedrukt heeft, wordt het bovendien door het Joodse volk als collectivum bewust vastgehouden, opzettelijk herinnerd en aan de opgroeiende jeugd ingeprent, zodat er een zekere spanning van bewustzijn ontstaat, die meewerkt om de vroegere belevingen wakker te houden en er toe bijdraagt, dat de Jood als verschijning een onpeilbare ouderdom suggereert.

Deze trek is voor de psychologie van de Jood zeer belangrijk. In elke individuele Jood leeft en reageert een historisch collectivum van merkwaardige continuïteit. Opvallend archaïsche vormen hebben hier stand gehouden; een bepaald gefixeerd ritueel, dat nog aansluit aan het primitieve cultuurstadium, doet zich gelden. Doorgaans zijn deze archaïsche vormen niet meer onmiddellijk sprekend en vraagt de Jood ook zelf niet naar hun zin. Maar ze zijn er en begeleiden hem. Besnijdenis en spijswetten zijn zulke meegedragen gewoonten van oeroude tijden. Deze traditie is zo sterk in het Joodse wezen opgenomen, dat men de behoefte niet eens gevoelt er zich in innerlijke distantie rekenschap van te geven; het problematische wordt niet gevoeld, of niet als innerlijk conflict beleefd.

Deze onwillekeurige ouderdom als nationaal geheel stelt de Joden vanzelf al enigzins apart in de samenleving van de volkeren. De innerlijke gelijktijdigheid met de omgeving ontbreekt. Zoals de Joodse jongens en meisjes als oorspronkelijke oosterlingen een vroegere puberteit beleven dan de westerse jeugd, zo zijn de Joden wereldhistorisch rijper dan het westen. Ze zijn daardoor niet zo pril en niet zo broos als anderen. Het zijn overlevenden van ongemeen wisselende tijden, waarin vrijwel geen ervaring hun is gespaard. Dat geeft een zekere constantheid, onverstoorbaarheid aan hun wezen temidden van de overstelpendste gebeurtenissen. Het werkt ook op de „jongere” omgeving vaak irriterend. De eerste schrik is er al uit. Wie heeft niet met verbazing en pijn opgemerkt, hoe zelfs jonge Joodse kinderen zich hervonden onder de ergste bejegening? alsof ineens de oude gerijpte mens in dat kind opstond!

Daarbij is het opmerkelijke, dat die geschiedenis zowel van buiten als van binnen diep is ingeschreven in dit volk. Het lijdt veel en heeft onnoemelijk veel geleden, zowel aan zijn omgeving als aan zijn God. Welk een uiterst gevoelige huid! en welk een gevoelige ziel!

Het algemene voorkomen van een Jood verraadt een nerveuse constitutie. De erfenis van eeuwenlange gejaagdheid en geplaagdheid schuilt daarin. Elk ogenblik kon er een slag vallen, van elke kant dreigde onraad. En daartegenin die zeldzame elasticiteit van energie, dat onuitroeibare belust zijn op het leven en juist op eigen leven, in de vrijheid van de levensdrang en van de scheppingsvreugde. Het is niet uitsluitend de passieve geschiedenis, het ondergane leed, dat het Joodse karakter die trek van veelbeproefdheid verleent, maar niet minder de actieve geschiedenis, het eigen élan, de spontane aanspraak, de woelige onderneming, de onrust in niet-gebruiken van kansen. En daardoorheen de drift naar verhoging van het levenspeil, ook uiterlijk, maar vooral innerlijk, geen gevoel laten versterven en elke gedachte of impuls gelegenheid geven. Hoe weinig strak en doods is dit Joodse wezen, zelfs in vermoeide en afgeleefde mensen! Hoe levend is alles, hoe paraat om te voorschijn te treden en volwakker beleefd te worden! hoe licht bespeelbaar is dit psychisch klavier, onmiddellijk aangesproken door de minste aanraking! Oud en rijk van beleving, met een melancholieke ondertoon, die de ervaring van de eeuwen meedraagt.

Wanneer we aan het begrip oud zouden verbinden de gedachte aan verwelking, dan zouden we ten opzichte van de Joden een ernstige vergissing begaan. Wel hebben ze voor hun deel de tol moeten betalen aan de moderne grote stad in de vorm van een teruggang der geboorten, zodat de gezeten Joodse bevolking in Nederland bijvoorbeeld een omgekeerde bevolkingspyramide vertoont met relatief zwak bezette jeugd tegenover een talrijke ouderdom, en wel bestaat er een bepaalde Joodse decadentie met de verschijnselen van geestelijke verkalking en onvermogen tot verdere aanpassing; maar ten eerste hebben de Joodse bevolkings-

reserves in het oosten van Europa tot voor de oorlog hun levenspotentie onverzwakt bewaard en de afbrokkeling bijvoorbeeld in Berlijn door geregelde nieuwe toevoer kunnen opvangen, en verder blijkt over het algemeen het vermogen om zich in nieuwe omstandigheden aan te passen en uit niets een nieuwe existentie te kunnen opbouwen, zowel onder Joodse jeugd als onder ouderen, verwonderlijk groot. Een uitstervingsproces valt niet te constateren; zelfs is het de vraag of niet het tegenwoordige Jodendom, na verlies van een derde van zijn aantal, met verhoogde energie zal weten aan te pakken om de gelederen aan te vullen en de culturele prestaties op peil te houden. Het ligt in elk geval wel in de lijn van zijn geschiedenis en in de aard van zijn vermogen om slagen te incasseren zonder ooit verslagen te worden. Zelfs temidden van de hevigste nationaal-socialistische vervolgingen konden zij met een zekere meewarigheid die Duitse overmoed belachen, die meende een volk van zulk een diepe historische worsteling, zulk een taaie aardebewoner, te kunnen uitroeien. Tegenover die hoogheid van wezen kwam inderdaad de barbarij der anderen wel heel grillig uit.

Deze trek moet dunkt mij in rekening worden gebracht bij alles wat men van de Joden waarneemt. Wie het vergeet loopt gevaar bepaalde symptomen verkeerd te duiden. Steeds moet men die spanning van levensverjonging in een oud wezen in het oog houden.

Daarnaast geldt een tweede merkwaardigheid: het culturele niveau waarop het Joodse volk zich de vele eeuwen door bewogen heeft en dat als in zijn bloed en geest heeft post gevat. De meest krasse pauper van Joodse afkomst draagt de sporen van iemand, die niet pas begint, maar die op een bepaalde manier boven de situatie staat. Hij is geen natuurproduct, maar een geestesproduct met een graad van differentiatie, die men niet overal aantreft. Men merkt aan hem dat zijn collectivum, waarvan hij dan een bescheiden of gederailleerd deel moge zijn, reeds sedert lang is ontwaakt geweest, en dat de klaarheid van beheersing der levensgegevens en der innerlijke distantie als een oud be-

zit in hem doorwerkt. De individualiteit is bij hem reeds erfgoed, terwijl anderen nog bezig zijn daartoe te komen of het in onbegrip en valse hoon vertrappen, nog voordat ze het hebben belichaamd.

Niet voor niets hebben de Joden reeds zo lang geschreven, hun boeken verzorgd, ingeprent, dialectisch behandeld. Het vermogen om zich uit te drukken is niet van gisteren geleerd, maar verraadt oefening in gedachtenvorming en waardering van het woord; zelfs de diepgelegen ironie en de humor zijn in het Jodendom bezit van de volksmassa, als een natuurlijke leutigheid met zelfironie doorspeeld. Terwijl ze hun liefde voor de natuur en het hele natuurlijke leven nooit hebben verloren, hebben ze een lichte tred door het leven aangewend, die op geestelijke vaardigheid van vele geslachten teruggaat. Het is ook zeldzaam zo onmiddellijk als Joden in het algemeen op elk niveau een gesprek kunnen voeren, met jan en alleman een eindweegs meewandelen in zijn pas, met een bewegelijkheid van inleving en een handigheid om gedachten op te vangen nog voor ze helemaal uitgesproken zijn. Bij de werkelijk op hoog niveau verkerenden maakt deze eigenschap de conversatie tot een waar genot; geen wonder dat bijvoorbeeld von Kleist in Berlijn anderhalve eeuw geleden met intens genot verkeerde in de kringen der Berlijnse Joden, waar een verfijning van cultuur heerste, die daarbuiten niet dadelijk te vinden was. En bij de Joden van lager niveau heerst in de plaats van de verfijning die vrijmoedige vertrouwdheid met alle mogelijke denkbeelden en dat gemak van inleving in de meest gevarieerde situaties, waardoor ze een gebruiksroutine ten aanzien van het leven aan de dag leggen, die weinig minder dan verbluffend is. Cultuur hoeft ook inderdaad niet altijd verheffend te zijn om toch als cultuur, en wel zeer oude belegen en doorwerkte cultuur, eigendom van een menigte te zijn, die in samenhang en structuur de kunstgrepen om te bestaan heeft geleerd. Elke gedachtengang die is afgelopen heeft een baan uitgeslepen in het bewustzijn en een vaardigheid nagelaten in het overleg. Het Joodse culturele bewustzijn bevat zulk een uitgebreid verkeersnet van geestes-

wegen, dat de opgroeiende jongen eerst al zijn vermogens nodig heeft om de overgeleverde mogelijkheden te leren kennen, zoals ze liggen verwerkt in de Joodse literatuur en traditie, om dan eindelijk toegerust met de training der vadersen zijn eigen weg te vervolgen. De collectieve psychologie staat hier nog voor een breed veld van onderzoek, hoe ook buiten de bewuste overdracht van gewoonten het historisch-collectieve moment zich doet gelden.

Het zou belangwekkend zijn na te gaan in hoeverre het Joodse wezen zijn culturele niveau mede heeft te danken aan het feit, dat de Joden gedurende hun eeuwenlange verkeer tussen zulke uiteenlopende culturen als de voor-Aziatisch antieke, de Hellenistische, de middeleeuwse Christelijke en de moderne, een veelzijdigheid hebben opgedaan, die geen enkel ander volk ter wereld in een dergelijke gesloten traditie heeft verworven en bewaard.

Voor elk stadium op zichzelf is de invloed onmiskenbaar; maar het is niet uit te sluiten, dat het huidige Joodse karakter van die belevingen een zekere neerslag vertoont, die als psychisch substraat er toe meewerkt om de Joodse mentaliteit van dit ogenblik te compliceren.

In elk geval is de historische naïeviteit aan dit volk ont-nomen. Ze zijn door de wol geverfd. Ze hebben het primitieve Semitische leven achter zich, maar nog zo, dat tal van resten zijn bewaard gebleven. Wie dus bijvoorbeeld over de betekenis van de magie een studie maken wil, kan daartoe bij de Joden materiaal vinden, dat zowel de magische inslag in het primitieve als in het moderne leven vertoont. En juist die verschillen tussen de niveaus, waarop de gegevens ons brengen, zijn zo uitermate belangrijk voor een genuanceerd onderzoek. De kracht van een formule, niet alleen de kracht van bewering, maar vooral van bezwering, blijkt niet uit een enkele dwarsdoorsnede van een gewoonte alleen, maar vereist ter nadere verklaring ook de verticale samenhang met vroegere perioden; de spreuk Kol Nidre, die bij de viering van de Grote Verzoendag gebruikt wordt om de ge-loften van het komende jaar in het licht der verzoening te stellen, is daar een duidelijk bewijs van. Dit gebruik toont

een volk, dat sterk was in het afleggen van geloften en er de binding zo machtig van voelde, dat het niet zonder bevrijdende tegenmaatregel het nieuwe jaar durfde in te gaan. De resten van magisch levensgevoel, die hierin blijken, hebben ook over moderne Joden zulk een macht, dat het meemaken van deze dienst hen door grote diepten van religieuze beleving voert.

Ze hebben naast het primitieve leven echter ook het universalisme van de Hellenistische wereld beleefd, waarin figuren als Philo van Alexandrië de ontmoeting met de Griekse geest hebben gezocht. Het wereldverkeer van die dagen, met de gelegenheid om als oosterse religieuze natie de cultuur van de keizertijd te kennen en te beïnvloeden, heeft aan de Joden innerlijke omvang gegeven, een wereldblik, die weer terugkeert in de belangstelling voor de atlas en voor een mogelijke of zelfs wordende eenheidscultuur in moderne tijden. Hun eigen bijzonder karakter als aparte Joodse natie bleef voor en na van kracht. Ook die spanning dus, tussen universeel en particularistisch wereldbeeld, die tot de nerveuse constitutie van het moderne Jodendom bijdraagt, heeft historisch relief.

Dat de middeleeuwse ghetto-mentaliteit diepe sporen in de Joodse ziel heeft gegroefd is overduidelijk. Uit die eeuwen kennen ze de vijandigheid van een religieus gefundeerd systeem, dat echter wat rijping van cultuur betreft nog in zijn puberteit stond. De ongelijktijdigheid van hun eigen verschijning met de omgevende samenleving is toen diep in het bewustzijn van de Joden doorgedrongen. De zelfhandhaving met allerlei middelen, zowel fysiek als geestelijk, was dagelijkse zorg, maar dit gebeurde niet zonder een gevoel van superioriteit. Zeker, van de Christen der middeleeuwen uit gezien was de Jood een achtergebleven ziel, die zich tegen de volheid van goddelijke openbaring verhardde; maar van de Jood uit gezien was de Christen een „gooi”, een niet-Jood, die enkele gegevens uit de Joodse traditie gebruikte om er een nieuwe afgoderij mee te bedrijven, en die overigens nog pas begon aan het platteland te ontgroeien. Het fanatisme van de inquisitie en de ketterjacht was wel

in staat de Joden voorzichtig te maken, maar niet hen te imponeren. Hun eigen positie als gedulde, maar onvolwaardige groep in de samenleving deed hen menige ervaring rijker worden, die naar binnen in versteviging van de onderlinge band en de traditionele levensbasis en naar buiten in voorzichtig aftasten van de situatie naar nieuwe kansen doorwerkte. Onder de druk van die smadelijke afzondering is de intensiteit van het Joodse karakter toegenomen; alles zit er dicht opeen, de gevoelens van wantrouwen en haat en die van hoop en uitzicht, de angstvallige wetsgetrouwheid en de vrije extase over de goddelijke gunst die hun licht was, de enge benepenheid der verhoudingen waarin men zich moest schikken en de onuitputtelijke diepte en wijdheid van het innerlijk bezit, de ijzeren keten der omstandigheden en de permanente verwachting van het wonder. De compactheid, waarin deze momenten, die uit de oude traditie zijn meegekomen, in het Joodse karakter opeen liggen, zo vast door elkaar gestrengeld dat niemand ze ontrafelen kan of hij verstoort het hele wezen, moet stellig grotendeels aan die middeleeuwse beleving te danken zijn. Een kern van ongerijmde vrijheid in een schaal van ongerijmde onvrijheid. Maar daardoor ook onvrij in de critische bewerking van eigen bestaansvormen.

Dat ten slotte de laatste periode van de emancipatie op het Joodse wezen een stempel gezet heeft, dat men bij de beoordeling van elke individuele Jood in rekening moet brengen, behoeft geen betoog. Er zijn al enige eeuwen overheen gegaan sedert het ghetto zich begon te openen; maar de verbazing over wat daarbuiten in de vrije wereld te genieten en te verwerven valt is bij de Joden nog lang niet voorbij. De ongelijksoortigheid in het lot der verschillende Joodse kringen is ook bijzonder groot. Terwijl er zijn, die reeds vele generaties lang de vruchten van de moderne cultuur hebben genoten en onder de eerste gegadigden hoorden, wellicht al sporen van decadentie in hun jongere gelederen vertonen, is voor anderen de muur pas gevallen en lokt de buitenwereld hen door de bres met onweerstaanbare kracht naar al die dingen, die vroeger verboden waren. Als geheel ge-

nomen is het Joodse volk nog bezig de emancipatie te verwerken, temeer daar de omringende wereld telkens allerlei beletselen in de weg legde.

Dat geldt over de hele linie, zowel in de materiele uitbuiting van de moderne productie- en genotmiddelen als in de denkwijzen en beschouwingen, de geestelijke revolutie, die door de westerse wereld gaat. De inleving daarin en dan de confrontatie met de eigen overgeleverde waarden was pas op gang. Welk een bekoring en welk een avontuur! Was het wonder dat menige Jood naar extremen doorsloeg, of dat het proces tallozen ontwortelde? Sceptis en cynisme waren dadelijk bij de hand om iemand, die nooit geleerd had in vrije meningsuiting en open verkeer met de botsende levensmachten eigen bodem te vinden, uit het lood te slaan en in de armen van een afgrondige zinloosheid te drijven. Uit de oude gezagsklem zo plotseling in de onbeperkte vrijheid van geest en van drift gebracht te zijn heeft over menig hoofd de catastrofe opgeroepen. De moderne Jood was in zijn ontworteling een aangrijpend voorbeeld van de problematiek van de moderne mens in het algemeen. Aan die rand van neurose en wanhoop zijn slachtoffers gevallen, die met een schrikwekkende duidelijkheid laten zien hoezeer de Jood het cultuurprobleem van zijn tijd aan eigen ziel ondergaat. De een begaf het, de ander werkte zich door tot hij een houding van cynische onaantastbaarheid had verworven, een derde ging op constructieve momenten van die moderne cultuur in en liet ze uit eigen Joodse traditie bevruchten, weer anderen verstijfden in conservatisme. Maar in elk van die houdingen spreekt de veelstemmige wereld van onze tijd door het Joodse medium.

De Joodse karakteristiek, die dit cultureel moment niet in rekening brengt, blijft beneden het Joodse peil. De observaties mogen overigens juist zijn, ze krijgen niet de juiste ligging; de diepte van geestesleven, die er onder staat, is van invloed op de betekenis der symptomen aan de oppervlakte.

In alle beschouwingen over het Joodse karakter wordt gewezen op het nerveuse temperament, dat aan de Joden over het algemeen eigen is.

Wij spraken reeds over die grote gevoeligheid, die spreekt uit de Joodse physiognomie, en die er op wijst, dat de buitenwereld bijzonder sterk op hen inwerkt. Zelden is er een volk geweest, dat zo met zijn opperhuid onmiddellijk reageerde op alles wat van buiten tot hem komt. De zintuigen zijn in staat van voortdurende waakzaamheid en bezigheid en door die sensuele gevoeligheid heen spreekt de psychische. Zelfs het meest intellectuele werk wordt met hoge emotionaliteit gedaan. Bewegelijk, diligent, wakker en direct reagibel, is de Jood ook voorbeschikt om de verschillende gebeurlijkheden en invloeden van het leven alle vrij sterk te ondergaan; hij kan weinig eenvoudig buiten zich zetten en er zich niets van aantrekken. De extraversie van zijn natuur brengt dat met zich mee. De Jood is over het algemeen licht geroerd en bewogen.

Dat dit samenhangt met de bedreigde positie, waarin het Joodse volk eeuwen achtereen heeft verkeerd, zodat hier een gevoel van oppassen, op zijn qui vive zijn, en een onmiddellijk op het minste of geringste reageren uit langdurige waakzaamheid verklaard zou moeten worden, is zeer goed mogelijk. Toch zal ook de oorspronkelijke Semitische aard wel een woordje meespreken, waarin het temperament eveneens grote emotionaliteit vertoont. Want een dergelijke geschiedenis zou ook een zekere afstomping ten gevolge kunnen hebben met verminderde contactgevoeligheid naar buiten en een doffe berusting naar binnen. Dit is bij de Joden allerm minst het geval geweest. Hoeveel hun ook is aangedaan en hoe onafgebroken de bedreiging ook op hen loert, de reagibiliteit blijft over het geheel intact en zelfs in spanning. Het is ongetwijfeld een uiterst gespannen psyche, die we bij de Joden vinden, en van een spanning, die dadelijk aan de buitenkant te merken is en ook aan de buitenkant zit. De verschijningswereld boeit de Jood uitermate; dat is altijd zo geweest en zal waarschijnlijk altijd zo blijven. Van

nature gaat zijn aandacht daarheen uit, hij is er in thuis, het maakt hem actief en prikkelt zijn initiatief.

De mimiek van het Joodse gezicht is ongewoon levendig en wijst er op, dat er een voortdurend rapport bestaat met de verschijningswereld buiten hem. De indrukken worden scherp geregistreerd en onmiddellijk weergegeven. De gevoelsspiegel werkt snel.

Een dergelijke emotionele trekt loopt ook door het Joodse denken, dat op fijne en fijnste nuances is ingesteld en met een zeker genot wordt toegepast op problemen, die een vlugge en gemakkelijk reagerende geest vereisen. Eigenlijk wordt dat het geval met alle problemen, die Joden in handen nemen. Want de emotionaliteit zit niet in het probleem als zodanig, maar in de Joodse aanpak en verwerking. Zijn intelligentie heeft die trek van snel schietend vernuft, bewogen interesse, en alzijdige waakzaamheid.

Van het Joodse handelen kan hetzelfde gezegd worden. Of het voorzichtig is of fors doortastend, steeds voelt de handelende intens mee met de beweging die hij maakt en blijft hij opletten of een kleine wijziging van koers of tempo of aanpassing het beoogde resultaat beter zou kunnen dienen. De emotionaliteit van het Joodse wezen heeft echter nog verdere betekenis. Het is een verhoogd beleven van de invloeden, die op de mens afkomen en van de situatie waarin de mens zelf temidden daarvan verkeert. Want de vraag van de persoonlijke existentie is er doorgaans mee verbonden en de waakzaamheid der zinnen, hun lichte aanspreekbaarheid, is eigenlijk tegelijkertijd een waakzaamheid van de individuele persoonlijkheid temidden van de inwerkingen die hij in het leven ondergaat.

De Joodse mens is licht bewogen, het is waar, maar tegelijk zeer op zijn hoede. Zelfs met de uitbundigheid verbindt hij een zekere terughouding. Zijn nervositeit komt niet alleen voort uit zijn lichte gevoeligheid voor indrukken, maar veelmeer uit de spanning, die de hogere psychische instantie, het „ik”, in het geheel van de levensvorm brengt. De Jood is de mens, die niet wil meegenomen worden door de dingen, die hij ontmoet, ook al raken ze hem op een levende manier,

maar die er boven wil blijven staan en de dingen, die hij ondergaat, toch weer onderwerpt aan zijn hogere bestemming. Hij wordt gedreven om zich vrij te maken van hetgeen hij beleeft en het kritisch te schiften en dat wat zich verhogen laat met des te intenser vreugde te genieten, maar het andere van zich af te zetten.

De emotionaliteit, die in het Joodse karakter ligt, is die van de persoonlijkheidskern, die geen enkele faculteit afzweert, maar door creatieve beheersing het levensniveau verhoogt. Dit innerlijke proces brengt de spanningen mee, die in elke terughouding op positieve gronden gelegen is. Een negatieve houding tegenover de wereld en haar verschijnselen komt nooit tot zulke open waakzaamheid, die het contact voortdurend onderhoudt maar als meester van de situatie. Want deze bestemming is het, die aan het Joodse volk is ingeplant; het is ook de grond van zijn prikkelbaarheid. Want zolang de mens niet in volmaaktheid op nieuwe kinderlijke wijze de schepping geniet, zolang blijft hij hangen in een spanning tussen het „gij moogt” en „gij moet”, welke beide bepalingen in het „gij zult” zijn vervat.

De Joodse ziel zou men zelfs kunnen omschrijven als de spanning tussen die twee bepalingen. De wereld is goddelijk royaal gegeven, maar ter wille van de zuiverheid staat er een waarschuwing bij het gebruik. En de grond van die waarschuwing blijft voor de Joodse mens transcendent. Vandaar dat de tegenslagen, die hij in de buitenwereld ondervindt, en het leed, dat hij te dragen krijgt, hem opmerkzaam maken op die hogere instantie, die zich daarin aandient; hij vraagt verder dan het ogenblikkelijk ongeluk. Het lot, dat hij draagt, hoe verbijsterend ook, bergt op een of andere wijze belofte in zich, toeneiging, verkiezing, en daarop te blijven letten houdt zijn ziel in een vreemde spanning, die als nervositeit in het beleven van elke dag voelbaar wordt.

De dingen, waarnaar ik hier tast, liggen aan de rand van de psychologie en raken aan de theologie. Maar ik geloof dat die beide gebieden elkaar onophoudelijk raken, zonder dan echter in elkaar op te gaan. Door die nerveuse waakzaamheid zijn de Joden er in geslaagd om al de eeuwen door en

in alle landen toch Joden te blijven, het eigen collectieve „ik” te behouden, omdat daarachter een soms bewust gehandhaafde, soms ternauwernood vermoede trouw aan het metaphysische beginsel stak, waarop ze waren gefundeerd en waarin hun zin en bestemming lag.

Wat achter die emotionele beleving steekt is dus in laatste instantie de permanente gevoeligheid voor hogere bestemming en de zorg om toch niets te doen of te laten, dat deze in gevaar kon brengen. De existentiële angst om zichzelf te verliezen, nadat dit „zelf” in de traditie zo van boven af was bepaald. Men zou bijna zeggen, dat voor een dergelijke existentie de onbezorgde rust nooit kan zijn weggelegd, dan alleen in eschatologisch perspectief en in een incidenteel wonder van goedheid.

Het Joodse temperament brengt een zeker pathos met zich mee. Zelden zal iets minder opgemerkt voorbijgaan dan het verdient en doorgaans zullen de accenten tamelijk sterk worden aangebracht.

Dit pathos uit zich in het zelfgevoel van het Joodse volk, dat van zijn eerste ontstaan af tot nu toe heeft volgehouden, dat het iets zeer bijzonders is en dat tegen elke kleinering of veronachtzaming heftig reageert. Dit pathos verhindert de bescheiden teruggetrokken levensvorm en verleent aan de aanspraken een aplomb, dat alle andere overwegingen een ogenblik het zwijgen oplegt. Dan bestaat er ook niets anders ter wereld, dan alleen de vraag hoe de Joodse zaak wordt gediend. In dat pathos schuilt een rest van naief egocentrisch gevoelsleven, waardoor ook kinderen kunnen dwingen om uitsluitend aandacht aan hen te besteden, maar daardoorheen bevat het een element van zeer rijpe visie of misschien vooral intuïtie voor wat bovenal ter zake doet. Ook in kleine dingen beleeft de Jood de vraag van zijn of niet-zijn. Heil en onheil krijgen een zeer volle maat. Het genot is intens en de angst is intens en de vloeken zijn heftig en de zegen is machtig. God is oneindig groot, de distantie is niet te meten, maar zijn liefde en erbarmen zijn het niet minder en de goddelijke toorn doet in verterende woede

het aardrijk sidderen, maar zijn gunst overtreft elk verlangen.

Dit pathos heeft in de Joodse ziel verband met een onuitsprekelijke ontzetting over hetgeen zich tussen hemel en aarde afspeelt. Wie daar geen notie van heeft is een philister (Philistijn), een kleine burgerman, die alles meet naar zijn eigen capaciteit, zowel zijn schrik als zijn waardigheid en verlangen. Dit Joodse pathos voert buiten de gegeven schepping en belijdt daarboven een verborgen Schepper. Het ondoorgrondelijke wereldbeleid wordt alleen door kleine mensen bijgesneden tot het hun past, maar in dit opzicht heeft de Joodse ziel ruimte van verbazing, van protest, van opstandigheid, maar dan daarbovenuit nog weer van zwijgende ontzetting en stamelende aanbidding. Dit pathos begeleidt de idee van de heilige Wetgever en Rechter, van de wonderdoende God, en ook die van de verkiezende Liefhebber van zijn volk, die in een exclusieve intimiteit treedt, waarin het jawoord met jaloerse ijver wordt behoed. De bliksem van dat goddelijke „Ik” is in de Joodse ziel ingeslagen en heeft er blijvend het besef van het eigen menselijke „ik” ingeschroeid. Die beide ongelijksoortige partners laten elkaar niet meer los. In deze vorm van absoluutheid is de relatie vastgelegd en daarmee ook het levensbesef van het Joodse volk. Zolang het zijn God heeft heeft het zichzelf, en zodra het aan zichzelf gaat twifelen richt het zich op in zijn God. Mocht die absolute God zijn transcendentie inboeten, dan zou een wereldangst zich van de Joodse ziel meester maken, want een diepere wortel dan in die particuliere verkiezende verborgenheid kan zij zich niet denken. Vlak buiten het pathos van dit zelfbezit in God ligt het pathos van angst voor vervloeiing in het Al, dat in zichzelf geen speciale bedoeling kent.

Is zo de pathetische levensbeaming, die de Joden kenmerkt, van een diepe ernst, en in de meest eigen grondslagen van het Joodse leven gefundeerd, ze wordt tegelijkertijd opgevangen in een zekere nuchterheid, die evenzeer typerend is. Het is de nuchterheid van een volk, dat reeds lang heeft geleerd te geven en te nemen, niet alles op één kaart te zet-

ten en altijd nog iets achter de hand te houden. Het is merkwaardig, dat men bij de meest pathetische uitingen van Joodse kant tegelijk het gevoel krijgt, dat ze hun pathos bewust doseren en regelen, met een scherp oog op het naaste doel dat ze willen bereiken. Er is een grote reserve in de Joodse mentaliteit, en juist die maakt dat ze nooit in één ogenblik vernietigd zijn. Het is wel er op of er onder, maar het moment krijgt op hetzelfde ogenblik de maat van de eeuwigheid en wordt daardoor elastisch. Dit beheeren van de tijd onder permanente inwerking van de eeuwigheid, zowel naar haar klemmende als naar haar verruimende werking, is een charisma van de Joodse geest. Er is eigenlijk een voortdurende contrôle; vandaar het ongelooflijke incasseringsvermogen en het onmiddellijk opveren na de ernstigste catastrofhe. En het zeldzame vermogen om tot het laatste moment verstandig te handelen, alsof de toekomst open stond en voorbereid moest worden.

De Joodse geest heeft inderdaad een dergelijke distantie aangebracht, dat elke primitieve binding aan een situatie of een vorm is opgeheven; het kostbare levensbezit van de Joodse mens is verplaatsbaar, zoals zijn tabernakel het al was in de woestijn en zoals de Tora-rol het is. Zo ook kan hij als geheel overal leven; is er gelegenheid om de traditionele vormen in acht te nemen, dan is het goed, maar ontbreekt die gelegenheid dan trekt hij zich op een reserve terug, die onaantastbaar is. De nomade is in zekere zin nooit in hem gestorven; maar hij leeft voort als laatste vrijheid, niet als begeerde levensvorm, want deze laatste heeft voor de Jood veel meer het karakter van gevestigde, intensief vruchtbare bewoning en bewerking.

Dergelijke tegenstellingen in temperament vindt men alleen bij een volk, dat oud is en vitaal en wereldwijs tegelijk. Ze zijn sentimenteel, maar de sentimentaliteit van niet-Joden komt hun kinderachtig voor. Ze zijn in hopeloze situatie, maar de radeloosheid van anderen verachten ze. Ze zijn egocentrisch, maar niet op die burgerlijke manier als de rest. Er is telkens iets anders dan het gewone, omdat zowel

de gevoelskant als de rationele kant het transcenderende moment in zich dragen.

Uit deze gezichtshoek worden tal van gedragingen verklaarbaar, die op het eerste gezicht vreemd aandoen. De Jood kan familiair zijn met alles waar hij toch tegen opziet, vooral niet het minst in zijn grapjes over godsdienstige dingen. Hij kan zeer tegemoetkomend en overbeleefd zijn, zonder zich ooit werkelijk aan iemand toe te vertrouwen. Hij belijdt de eschatologische ontsluiting en ontknoping en volmaking, maar richt zich praktisch zo in, dat het maximum in dit leven bereikt wordt. Hij heeft een sterke vatbaarheid voor indrukken en zal ze eerder verheugen dan dempen, maar hij geeft zich nooit uit in de eerste aandoening en kent de lange nawerking, het lange gedenken, het eindeloze aanhouden van wat er eenmaal was om er te gelegener tijd gebruik van te maken. Ze zijn beweeglijk en hebben een zekere bezigheidsdrang met drukke gebaren en wisselende belangstelling, en tegelijk zijn ze op gemak gesteld en kunnen ze het zich uitermate behagelijk maken. Ze hebben een groot en warm hart en sluiten vele zorgen bij hun liefde en vriendschap in, het is niet spoedig teveel; daarnaast kunnen ze hard zijn tegen ieder, die hun kern te na komt.

Al deze dingen komen in de meest verschillende vormen voor en steeds moet bedacht worden, dat ik hier over het collectivum spreek, waarvan de trekken alleen door samenvatting zijn te vinden. Wanneer ze in iemand van hoge innerlijke distinctie voorkomen, dan treedt een verhoging van het hele menselijke peil in, dat dan ook weer alleen bij Joodse compactheid en levensvaardigheid mogelijk is.

De krachtige vitaliteit, die het Joodse volk eigen is, geeft aan de drijfveren over de hele linie een duidelijk stuwvermogen. Ondanks zijn ouderdom heeft het Jodendom aan neiging en wil niets ingeboet en het zet de nodige klem bij aan zijn streven. Waarschijnlijk is het voor allen een zekere verrassing geweest te merken, dat de Joden allerm minst als die geslagen en mismoedige groep uit de oorlog tevoorschijn zijn gekomen, die men verwacht had. Het medelijden, dat

in alle kringen groot was, heeft onder die verrassende ontdekking een stootje gekregen en is hier en daar omgeslagen in het gevoel, dat de Joden heel goed voor zichzelf weten op te komen en dat veel effectiever doen dan anderen. De waarheid is, dat inderdaad de volharding en het élan onder de Joden ook na deze gruwelijke slachtingen zo vitaal zijn gebleken, dat men niet anders kan dan hun energie bewonderen en eventueel benijden.

Het is hetzelfde volk nog steeds, dat zich als vroeger door de neteligste situaties heeft heengewerkt en zijn onderdrukkers overleeft. Biologische en geestelijke krachten werken hier samen, niet zozeer regenererend als wel voortgenererend in de beproefde formatie. In hoeverre het Jodendom zich een totaal nieuwe gedaante zal weten te geven en uit de grote oerconceptie de verschillende stromingen binnen zijn grenzen weer in een nieuwe doelgerichte „natie” zal kunen herscheppen moet de tijd leren. Het vermogen tot aanpassing aan gewijzigde omstandigheden is in elk geval aanwezig. De drijfveren, die het Joodse volk voortstuwen, hebben het karakter van het hier en nu realiseren van de ingeplante idee. Men hoeft aan Joden nooit toe te roepen, dat ze de aarde trouw moeten blijven. Ze doen dat van nature en krachtens traditie. Een beschouwing, die de stof van deze schepping in discrediet brengt, vindt dadelijk de Joden tegenover zich als pleitvoerders van de aarde en haar volheid. Ze hebben voor zulke wereldvijandige theorieën een zeldzaam fijne neus, teken hoe sterk de zin is voor de stof van dit leven, zoals het hier en nu gegeven is, en kostbaar blijft. Wel hebben Joden hun dromen, maar het zijn geen wegverlangende onaardse dromen; het zijn dromen van verheerlijking van het hier gegevene, van transfiguratie en bekroning, van messiaanse glorie en gaafheid. In alle toonaarden van hoog tot laag, tot in het vulgaire toe, is deze aarde-liefde bij Joden te vinden; wie hen verstaan wil moet het generzijds niet als een ontkoming uit de banden van het dezerzijds opvatten, maar als een bekroning in de uiteindelijke volheid van scheppingsgenialiteit. Vergeestelijking wekt bij Joden altijd een zekere argwaan; ze blijven trouw aan de

eerste beginselen van deze schepping, naar eigen besef in tegenstelling met hoofdmotieven in het Christendom, die het generzijds accentueren. Door alle lijden heen is die liefde tot het leven in zijn concrete vormen, die vreugde aan het bestaan en die onlust tegenover de dood, in stand gebleven.

Deze concentratie van aandacht op het reële bestaan en gehechtheid aan het hier en nu hebben in het Jodendom een diepe grond. In het fundamentele religieuze proces, dat aan het Joodse volk het aanzijn heeft gegeven, heeft die samen-trekking plaats gehad. De vermenging van goddelijke en menselijke wezens, van aardse en hemelse dingen, van leven en dood, die in de buiten-Israelitische wereld voorkwam, werd in Israel vervangen door een scherpe scheiding en onderscheiding, waarbij slechts twee brandpunten van belangstelling overbleven, God in zijn ontoegankelijk licht en de mens op deze concrete aarde, de mens als zaakgelastigde Gods, die er van te maken had wat hij maar kon. Daarmee was al het streven op het juiste gebruik van de aardse mogelijkheden gericht, zo dat het God eren en verheerlijken zou, en die motivering werd onophoudelijk verdiept en gezuiverd. Men kan spreken van een heilig-nuchter realisme. De vrijmoedigheid, waarmee de mens alle dingen gebruiken kon, was alleen gebonden aan religieuze voorschriften, die een ondubbelzinnige omlijning gaven aan wat geoorloofd was. Ongeoorloofd was eigenlijk alleen hetgeen het heilig-nuchtere overschreed.

Tegen deze achtergrond komen de voornaamste drijfveren, die de Joden kennen, duidelijk uit. De zin voor traditie vertoont de sterke behoefte aan continuïteit, aan een gemeenschap dus ook, die het levensproject, dat hen als Joden kenmerkt, kan in stand houden. Hun familiezin en de drang om het volksgeheel intact te houden getuigen van hetzelfde. Hierin mogen evenzeer nog primitievere drijfveren doorwerken, van de collectiviteit die min of meer doel is in zichzelf, en de patriarchale eenheid niet los kan laten; daarbovenop zijn andere, meer rationele motieven gekomen, waardoor de gemeenschap niet alleen op bloedverwant-

schap berust; en bovendien is de drang tot vorming van een „geestelijk lichaam” versterkt, dat door belijdenis, ritus en moraal de leden tot een hecht geheel aaneenbindt. Natuurlijke drift en rationele doelstelling werken hier hand in hand, zoals dat bij de Joden menigmaal het geval is. De scherpe bejegening van afvalligen duidt er op, dat men juist die moreel-geestelijke trouw aan een natuurlijke gemeenschap doorslaggevend vindt.

In het Joodse beginsel van uitsluitende gebondenheid aan zijn goddelijke partner ligt opgesloten de drang naar vrijheid ten aanzien van alles wat op aarde die vrijheid zou kunnen knotten. Alle dingen zijn uit de daemonie losgemaakt en daarmee uit de gevoelsbindingen, die de mens verlammen of knechten. De affiniteit tot de democratische gedachte is hierin gegrond. De Joodse ethiek heeft als geheel een sterke inslag van verantwoordelijkheid voor de toestand waarin de medemens verkeert, en dus voor de verhoudingen, die een bepaalde ongewenste toestand bestendigen of kunnen verbeteren. De ander is op zijn plaats hetzelfde wat ik ben op mijn plaats en hij doet de rechten gelden, die aan de mens als zodanig toekomen. De drijfveren achter de Joodse ethiek der naastenliefde en der sociale gerechtigheid zijn het aspect voor de mens als zodanig, de partner van de Allerhoogste en de afschuw om die mens, in wie dan ook, gedenatureerd te zien. Als hoogste idee, die haar aandrijvende kracht doet gevoelen, kent het Jodendom die hogere vorm van leven als heilige gemeenschap, die in de oudtestamentische verwachting van het „rijk Gods”, de „malkoet Jahwe”, ligt opgesloten.

Men wijst verder op de sensuele trek van de Joodse mens, zijn zucht naar genot, naar verfijning in kleding en inrichting, zijn snoeplust en andere tekenen van genotzucht; op zijn sterk zinnelijke erotiek. Ongetwijfeld heeft de Jood die gretigheid in het zintuigelijk beleven van de buitenwereld, die bij een dergelijke levenslust past. Hij is niet de mens voor ascese; wanneer die in het Joodse leven voorkomt, is het meer uit tijdelijke concentratie op een bepaalde taak, uit discipline ter verkrijging van een verhoogde intensiteit

van spanning op één doel, dan uit principiële of constitutionele afkeer van zingenot. Op dit punt vindt men bij de Joden ook geen huichelachtigheid, want ze komen er rond voor uit en missen de eigenlijke achting voor de meer ascetische levensopvatting. Men kan wellicht zeggen, dat juist de sterke tucht, die van de Joodse moraal uitgaat, samenhangt met die natuurlijke sensualiteit.

Wat ook in het bijzonder bij Joden wordt opgemerkt is hun commerciële zin. Inderdaad is hier niet eenvoudig geldzucht in het spel, want de Joden geven hun geld ook heel gemakkelijk uit en zijn mild in hun philanthropie; de drijfveren achter de zucht om geld te verdienen zijn veelmeer te zoeken in de richting van het verwerven van al die middelen, die de mens in staat stellen maximaal profijt te trekken van de gegeven kansen. De drift om de gelegenheden te gebruiken en door beheersing de producerende vermogens, die in de natuur der dingen liggen, in werking te stellen, is hun zeker eigen en drijft onder omstandigheden, als die de moderne wereld biedt, tot intensivering en rationalisering van alle denkbare methoden. Men kan er zeker van zijn dat Joden in het algemeen in de modernisering der productie-methoden vooraan zullen staan.

Wat de vermogens van het Joodse volk betreft lijdt het geen twijfel of het bezit grote cultuurbegaafdheid. Alleen al de lange geschiedenis, die het onder de wisselende grote culturen doorlopen heeft, is daar om het te bewijzen. Het is nergens achtergebleven omdat het niet meekon, hoogstens op enkele punten omdat het geen kans kreeg. En zijn eigen interne traditie heeft een culturele volheid, die zeer bijzonder is. Gezien de opzet van dit volk behoeft ons dat niet te verbazen. Het heeft altijd geleefd uit een van de sterkste cultuurimpulsen, die denkbaar zijn: verbondspartner zijn van den goddelijken schepper aller dingen. Het had daardoor weliswaar zijn centrum niet in de culturele waarden als zodanig, maar in de instantie, die alles te boven ging; niettemin bracht dit met zich een praktische en theoretische dienstbaarmaking van de gegeven schepping aan hoger

doel. Een rusteloze geestelijke werkzaamheid was daarmee ingezet, die op elk peil en in elk milieu doorging en die gebruik maakte van in de schepping zelf gelegen mogelijkheden.

Dat de Joodse geest tegenover elke culturele grootheid weer kritisch stond en nooit volledig met enig resultaat genoeg nam, bracht natuurlijk onrust, maar tevens vooruitgang. Vandaar dat cultuurcritiek ook steeds met voorliefde door Joden wordt geoefend en dat hun betekenis juist mee in deze kritische functie gelegen is. Maar nooit wordt hun oordeel negatief zonder meer, want ze hebben een transcendent houvast.

Het verwerken van deze eigen grondbeginselen vergt van de intelligentie een bijzondere prestatie. Het vermogen om de transcendente factor in zijn denken op te nemen heeft de Joodse geest door alle tijden heen geoefend en tot in de jongste tijd bewezen. Daartoe is bijzondere spanning van geest vereist, die het bereikte telkens weer kan opheffen om tot nieuwe onderzoekingen over te gaan, en ook daarvan het relatieve als het ware van te voren in de rekening opneemt. Het transcenderen van ieder bereikt niveau van denken is bij de Joden een vertrouwde zaak.

Uit de oefening door lange traditie is de Joodse intelligentie geschoold tot wat ze nu is. Joden hebben een vlugge opvatting, een snel direct begrip voor de mogelijkheden in een bepaalde situatie gelegen, lichte vaardigheid in het hanteren van de nodige begrippen, zin voor essentiële punten die van belang kunnen zijn, mogelijkheid van wisseling van standpunt. Het heeft weinig zin in allerlei nuances te gaan uitmeten hoever de begaafdheid van Joden in het algemeen strekt op de verschillende gebieden van de moderne cultuur. Behalve het willekeurige in zulk een vastleggen van toch altijd incidentele resultaten, is het voorbarige hier een bezwaar, want de invloeden van het toevallige milieu hebben op de ontplooiing der vermogens onberekenbaar diep ingewerkt. Men zou een uitgebreid materiaal moeten bezitten om te onderzoeken wat het Joodse taalgebruik ons leert over de woordkunst of wat de spreiding over de verschil-

lende beroepen ons te zeggen heeft; de beschikbare gegevens zitten vol lacunes. Waarschijnlijk hangt de ontwikkeling der vermogens sterker dan die van de drijfveren of het temperament samen met de kansen, die historisch geboden zijn, en zullen we alleen met zekerheid kunnen vaststellen, dat het Joodse volk door zijn grote spreiding en door de zeer ongewisse kansen iets incidenteels heeft gehouden in de ontwikkeling van zijn gaven, maar dat het latente reserves heeft, die telkens worden ingezet waar de gelegenheid en de noodzaak zich voordoet. Dat Joden geen goede boeren zouden zijn kan men niet volhouden; wel dat ze als boeren moderne boeren zullen zijn, zie Palestina! En wat ook mag worden gesteld is, dat de structuur van het Joodse wezen met zich brengt, dat geen capaciteit wordt verwaarloosd.

Aan het eind van deze vluchtige karakterschets keren we nog eenmaal terug tot de vraag, hoe het gekomen is dat juist de Joden een duistere symboolfunctie zijn gaan vervullen. Ze zijn gevoeld als een mensengroep, die haar wortels in andere grond had, dan waaruit men leefde. Dat was zowel biologisch-natuurlijk het geval als ook geestelijk-religieus. Maar deze vreemdelingen namen deel aan het gezamenlijke leven, niet als tijdelijke gasten, maar als vast bestanddeel van de samenleving. Men kon ze dus innerlijk niet van zich afzetten, evenmin als men dat kan met een permanente gast in zijn huis. De natuurlijke vrijmoedigheid van de Jood werd door deze existentiële aanspraak op een plaats nog versterkt. Hij was er, hij nestelde zich zo goed hij kon. Des te meer voelden de anderen dat hun eigen levensorganisatie werd doorkruist door een andere. Het is in elk besloten milieu moeilijk om te verkeren met mensen, die van uit een ander centrum leven, wier metaphysisch oriënteringspunt in het leven een ander is. Hoe meer de wereld „mijn” wereld is, des te meer irriteert mij de mens, die haar uit mijn voegen rukt en zich op zijn manier toeëigent. Deze „vreemdheid” nu gaat bij de Joden zeer ver, omdat ze

een zeer eigen opvatting van hemel en aarde hebben en goddelijke en menselijke dingen anders beleven.

Wanneer zich dan, gelijk dat bij de Joden het geval is, een zelfgevoel doet gelden van uitzonderlijke intensiteit en de innerlijke distantie niet zonder nauwverholten superioriteitsbesef wordt gehandhaafd, dan liggen er stoffen gereed, die verbittering, wrok en haat kunnen kweken.

En in de wereld van Christelijke traditie verscherpt zich deze hele situatie door de twist over de kern der openbaring, een broedertwist naar de geest, een innerlijke splijting van het geestelijk lichaam.

Op een niet geheel zuivere manier heeft het moderne antisemitisme daarbij aangesloten, want het leeft niet meer uit Christelijke traditie. Alleen het moment van vreemdheid werkt door, van ressentiment tegen een inwonend vreemd element, nu echter verhevigd door de hartstochtelijke levensbeaming, die aan Jood en niet-Jood eigen is en de Jood stempelt tot de concurrent, de vijand bij uitnemendheid, de ander, die het ik verijdt waar hij kan.

Wordt het op deze manier enigszins begrijpelijk, hoe de Jood tot zijn functie van donkere tegenpartij in het collectieve symbolisme komen kon, het is duidelijk, dat dit symbolisme tegelijk de zuivere visie op de werkelijke Jood vertroebelt. Hier ligt nog een overrijk materiaal voor onderzoek en observatie, dat aan de kennis van de gevarieerde menselijke werkelijkheid kostbare inzichten kan toevoegen.

IV. ENKELE THEOLOGISCHE BESCHOUWINGEN

Minder dan ooit kan men bij een behandeling van het Joodse volk met een beschrijving van de verschijning volstaan. Het dringt tot een diepere beschouwing; men kan niet laten te vragen hoe dat alles in de grond is gelegen en wat de diepste wortelen zijn van die uitzonderlijke manier van bestaan.

Het doorvragen in die richting wordt in het geval van het Joodse volk door het object zelf bevorderd, want het heeft steeds intens over zichzelf nagedacht. Onze documenten getuigen van een doorlopende reflexie over eigen bestaan en bestaansgrond, een trek in het Joodse bewustzijn, die tot op de huidige dag is gebleven. Niets wordt eenvoudigweg genomen voor hetgeen het is. Altijd wordt gevraagd naar de oorzaak, de oorsprong, de bedoeling, de zin. En het allermeest ten opzichte van het eigen zijn als volk in de wereld, tussen de anderen, in de geschiedenis.

Deze bewerking van het eigen bestaansprobleem is bij de Joden van oudsher meer theologisch geweest dan filosofisch. Uitgangspunt en veronderstelling is steeds de specifieke goddelijke openbaring, die aan het Israelitische volksbestaan het aanzijn heeft gegeven, en die nooit volledig voorwerp van menselijk onderzoek en begrip worden kan. De laatste verklaring van het eigen zijn is bij de Joden dan ook steeds het mysterie van het goddelijk welbehagen. Er is geen algemeen gezichtspunt, waaronder dit op zijn beurt zou kunnen worden begrepen. Het Joodse volk beschouwt zichzelf als uitzonderlijk gegeven; achter dat „positieve”

moment dringt geen vragen door. En daarmee heeft het Joodse volk zich eigenlijk tot theologisch probleem verklaard en buiten de algemeen filosofische vraagstelling gehouden.

Dit gezichtspunt is in principe door de Christelijke kerk overgenomen. Vandaar dat het Joodse vraagstuk binnen de Christelijke gedachtenwereld vrijwel nooit filosofisch, maar dadelijk theologisch karakter aanneemt. Men heeft de grootste moeite om het Joodse volk ook maar enige tijd lang als verschijning tussen andere volkeren te zien en de vergelijking op alle punten rustig zover door te voeren als maar mogelijk blijkt. Het staat van het begin af apart en daardoor min of meer ongenaakbaar voor redelijke analyse. De Christelijke kerk verdedigt daarin tegelijk haar eigen on-aantastbaarheid voor redelijke verklaringspogingen. Alle „intelligere” beweegt zich binnen het „credere”, waarvan in principe geen rekenschap kan worden gegeven.

Juist deze theologische zelfbeschouwing maakt, dat de buitenwereld het Jodendom als een probleem voelt, dat moeilijk is te benaderen. Voor zover het Christendom juist om verschil van „credo” van het Jodendom afwijkt, staat ook het Christendom tegenover de Joden als tegenover een ongenaakbaar gegeven. Elke theologische zelfbeschouwing sluit zich af voor begrip van buiten, ook wanneer dat „buiten” relatief dichtbij ligt.

Toch kan een meer algemene theologische vraagstelling niet uitblijven. Het gaat hier om een concrete historische verschijning, die sociaal-politiek optreedt en in het algemene culturele leven meedoet. Wie kaatst moet de bal verwachten. We hebben geen afgelegene besloten secte voor ons, die zich in de eenzame stilte wijdt aan zelfvolmaking en heiliging, maar een wereldveroverende schare van uitgelezen bezielenden, die zich door niets laten stuiten, ook al vertoont de realiteit van elke dag van die innerlijke drift slechts de woelige rusteloze buitenkant. Bovendien pretendeert de Joodse bestaanswijze niet alleen bedoeld te zijn voor een afzonderlijk groepje mensen, maar de algemeen menselijke bestemming in zich te dragen en dus in laatste

instantie universele betekenis te hebben. Dat maakt alle vragen wakker, ook onder het meest algemene gezichtspunt; alles moet vergeleken en in onderling verband beschouwd. Dit stelt aan de theologie bijzondere eisen.

In de theologische beschouwing, die aan het Jodendom recht doet, zitten vrijwel alle factoren van het leven verwerkt. Een puur abstracte behandeling als van een idee kan hier de zaak zelf niet raken. Ook al zou men het Jodendom willen beschouwen als een religie, die tussen de andere confessies van onze tijd een plaats inneemt, dan zou men niet voldoende tot de zaak komen. Deze gedachte ligt enigszins voor de hand, omdat het Jodendom als kerkgenootschap staat ingeschreven en vooral in Nederland zich in hoofdzaak door religieuze tradities onderscheidt, maar overigens aan het leven van de gemeenschap normaal deelneemt. Naast de verschillende Christelijke feestdagen staan in onze kalenders de Israelitische feestdagen vermeld. Bij de volkstellingen kan men zich als Joods doen kennen door te verklaren, dat men de Israelitische godsdienst belijdt. Het principe, waarnaar in ons land de Joden geteld werden, was ook dat van inschrijving in de registers van een Israelitisch kerkgenootschap.

Deze indeling in de rij der confessies is ten opzichte van het Jodendom echter maar ten dele juist. Ze miskent het nationale element in de formatie van het Jodendom, ook het moderne. Ondanks het feit, dat men uit niet-Joodse kringen kan toetreden tot de Israelitische kerkgemeenschap, is er toch een zeker verband tussen afkomst en religie. Voor ons modern bewustzijn is dat een vreemde zaak; wij kennen een dergelijke nauwe band tussen natie en confessie eigenlijk niet meer. De verschillende nationale kerken zijn toch door historie en in grotere groeperingen met kerken in andere landen verbonden en hebben zelden of nooit aanvechtingen om hun nationale bestaan in hun confessie op te nemen. Het antisemitisme is ook geen gewone tegenzin in een bepaalde religieuze beschouwing of leefwijze, maar reageert op nog heel andere momenten. In de middeleeuwen moge de religieuze antithese de positie van het Jodendom geheel en al

hebben bepaald, dat was omdat de Christelijke confessie haar totalitair karakter over alle levensgebieden uitstreckte en dus ook de Joodse confessie als totaliteit veel scherper deed uitkomen. De internationale Christelijke kerk stond hier tegenover de nationale Joodse kerkgemeenschap.

Wanneer we dus het Jodendom willen verstaan dienen we een diepere beschouwingwijze toe te passen dan die bij de strijd om religieuze overtuigingen naar moderne opvatting blijft staan. Niet alleen dat sympathie en antipathie door diepere factoren worden bepaald, maar ook theologisch begrip voor deze merkwaardige verschijning op het wereldtoneel moet dieper graven dan de theologie gewoon is te doen, en meer in zijn onderzoek betrekken. Want evenmin als hier een eenvoudige religieuze tegenstelling aan de orde is, is hier een eenvoudige nationale tegenstelling voelbaar. Beide momenten doordringen elkaar en maken de zaak gecompliceerd.

Achter deze „natie” duikt een ander begrip op, het „ras”, dat inderdaad in het Joodse volk leeft en met name in Europa, waar het Semitische ras als uitheems gevoeld wordt, meewerkt om dat gevoel van bevreemding tevoorschijn te roepen, dat over het geheel genomen niet-Joden bevangt bij ontmoeting met Joden. Het is echter wel duidelijk, dat hier niet een puur biologische reactie in het spel is, die dan immers tegenover vertegenwoordigers van allerlei vreemde rassen, en zeker ook van het Semitische ras, zou moeten blijken. Het zijn specifiek de Joden, tegen wie zich die gevoeligheid richt.

Ter nadere verklaring dient men dan de sociologische opvatting er in te betrekken, die er op wijst, dat de Joden in Europa sinds jaar en dag een zo bijzondere sociale positie hebben ingenomen, dat men hen doorgaans als een vreemde sociale groep heeft gevoeld, die krachtens oeroud verleden en ook krachtens sociale oefening een uitzonderlijke plaats onder de verschillende volkeren, waartussen zij leefden, bleven innemen. Hun „ongelijkzijdigheid” in cultureel opzicht hield hen onderscheiden en superieur, met als gevolg zeer kwetsbaar in tijden van spanning en conflict.

Deze beschouwingwijzen hebben belangrijke delen waar-

heid in zich, en het dient gezegd, dat de theologie zich over het algemeen nog weinig bevredigend met de problemen, die hier oprijzen, heeft ingelaten. Een theologische waardering van de anthropologische en sociologische factoren in de geschiedenis heeft hier nog veel te verwerken.

Het bovengenoemde samengaan van nationale en religieuze elementen in het Joodse volk kan op zichzelf ook nog niet het gewenste licht verschaffen. Want dergelijke nauwe verbinding van natie en religie was in de antieke wereld normaal en volstrekt niet alleen aan Israel eigen. De Joden zijn in onze moderne wereld wel het sprekendste getuigenis daarvan, omdat ze die oude traditionele vormen het langst hebben bewaard. Het Joodse volk voert in zich zelf het oudste verleden mee van alle ons vertrouwde volkeren. Vandaar dat vroegere formaties aan dit volk het duidelijkst zijn af te lezen. Maar tussen die oude volkeren geplaatst, en vergeleken met andere volkeren, die dezelfde nationaal-religieuze opzet vertonen (China of Japan bijv.) blijft Israel van een specifieke structuur.

Het Joodse volk is uitdrukking geworden van een „God“, die verre boven dit nationale substraat uitging. Jahwe was de nationale god van Israel en toch ook niet. Een universele tendens is van het begin af onmiskenbaar; de verkiezing van Abraham had reeds betekenis voor de gehele mensheid. Een verborgen beleid was reeds in die eerste formaties werkzaam met een doel, dat een eindeloos historisch verschiet opende. Jahwe hoorde dus niet in de rij der gewone nationale goden, maar hij stak daarboven uit en werd hoe langer hoe meer de souvereine goddelijke macht boven alle. Hij kreeg een unieke plaats, niet omdat men theoretisch tot monotheistische inzichten was gekomen, maar omdat de gewone analogieën hiervoor ontbraken. De vereenvoudiging van het godsbegrip, die in de lijn van het Jahwisme heeft plaats gevonden, was niet bereikt langs de weg van intellectuele abstractie uit een veelheid tot een hogere eenheid. Het was geen beweging van de veelvormigheid der bovenmenselijke machten naar een geestelijke verstillings van idee; maar de Israelitische godsopvatting droeg het karak-

ter van fanatieke belijdenis van de Overmachtige, die exclusieve aanspraken deed gelden krachtens zijn transcendentie. Het was een dynamische vereenvoudiging en geen logische. Jahwe werd een categorie op zichzelf. En daarmee werd ook zijn „volk” een categorie op zichzelf.

Dit proces was in zekere zin een vergeestelijking, want het trok de over een veelheid van verschijnselen zich verspreidende religieuze aandacht van het polytheïsme samen op die éne goddelijke instantie, die door haar manifestaties een critische opmerkzaamheid wekte en tegelijk met het gevoel ook de wil en het bewustzijn spande. Deze vergeestelijking voltrok zich dan ook niet langs de weg van hoger inzicht, maar langs die van geconcentreerde opmerkzaamheid, beleid in het aanpassen aan de goddelijke doelstellingen, en verhoogde daadkracht door discipline en geestdrift. Israels God was de God van het absolute Initiatief en de verbijsterende Potentie, en in dat alles de eerste en laatste Wijsheid, het Beleid.

Het meer primitieve karakter van goddelijke macht, die zich manifesteert, is in dit godsbegrip eigenlijk steeds bewaard gebleven. Ook bij de voortgaande cultuurontwikkeling is het niet prijsgegeven. Hij bleef de levende God, de loutere Actie, de Schepper, de „Heer”, de Koning; de Almacht met alle bewogenheid, die ligt opgesloten in liefde, erbarmen, toorn, wraak, geduld, zorg, mildheid, verontrusting, vreugde, vertedering. Ook bij de hoogste vergeestelijking is hij gebleven het „verterend vuur”, zoals hij het was bij de Sinaï, de Beschikker van het lot, de verkiezende Majesteit, sprekend uit de magie van het woord, dat doodt en levend maakt, nooit uit de koele waarheid, maar uit de brandende of vertroostende waarheid.

Dat deze „God” bij Israel op de plaats zat waar bij andere volkeren de nationale goden zaten, was op zichzelf al een vreemdheid, die ook door Israel zelf niet zonder innerlijke spanning werd verdragen. Maar het was duidelijk dat zijn maat die was van de wereld en niet die van één volk, ja ook hemel en aarde konden hem niet bevatten. De transcendentie ten opzichte van al het bestaande was een wezenstrek

in Jahwe. En deze Doelsteller koesterde voornemens met betrekking tot dit volk Israel, die de hele mensheid omvatten. Men kan het wezen van het Joodse volk niet verstaan zonder er op te letten, dat het naar een bepaald uiteindelijk doel heenleeft. En dit doel bevat een herstel en bekroning van het paradijsideaal, dat van de oudste tijden met de mensheid mee is gegaan. Oertijd en eindtijd reiken elkaar in dit volk de hand en spannen het tussen zich in. De bestemming, die in Israel werd beleefd, zou de voltooiing zijn van het oorspronkelijke mensenbeeld. Bij de Joden is de wereldgeschiedenis als geheel een verloop tussen paradijsvolmaaktheid en uiteindelijke verlossingsvolmaaktheid. Van de oorspronkelijke goede mens via de gevallen tobbede mens naar de nieuwe volmaakte mens. En dan is in de mens de wereld als geheel genomen, de schepping als goddelijke onderneming, waarin niets is uitgezonderd.

Het is de spanning van het messianisme, die een tip oplicht van de sluier, die over het voortduren van dit volk hangt. Een onafgewerkte ontwikkelingsgang houdt iemand vast; hij kan niet opgeven of vergeten wat hij niet heeft afgemaakt. Er zijn voorbeelden, dat iemand in leven bleef totdat een bepaalde zaak was beëindigd of een bepaalde ontmoeting had plaats gehad. Een dergelijk iets ligt ook in het voortbestaan van het Joodse volk. Het bewustzijn, dat aan hem van oeroude tijden door goddelijke bestemming een centrale rol is toebedeeld in de ontwikkeling der mensheid naar haar uiteindelijk doel, en dat deze ontwikkelingsgang nog niet is afgesloten, geeft aan dit volk een verborgen bestaansgrond. Generatie na generatie put kracht uit die grond door voeling te houden met de collectieve grootheid, Israel, de eeuwen door. Geeft de Joodse mens deze grond op, laat hij los, dan gaapt ook voor hem een afgrond, die dieper en leger is dan voor anderen. Hij geeft daarmee de zin op van zijn leven, en geeft daarmee eigenlijk veel meer op dan zichzelf.

Deze intieme relatie tot de hogere bestemming van de mensheid als geheel moet men in rekening brengen, als men de levenswil en de eigenheid van de Joodse mens goed wil ver-

staan, of ook slechts wil benaderen. Hoe somberder de toestanden in de wereld zijn, des te grimmiger houdt de Joodse mens vast aan de noodzaak om voor het uiteinde te blijven leven en daarmee de kroon op zijn bijzondere bestemming te erlangen. In diepste wezen is dus het Joodse probleem het messiaanse probleem.

Door de Christelijke theologie kan het dus niet anders worden opgevat dan Christocentrisch. Het Joodse messianisme gaat aan de figuur van Jezus Christus voorbij, omdat de zin van zijn verschijning het Jodendom niet pakt en niet overtuigt. Tot het wezen van den Christus hoort ook dat hij kan gelochend worden. De evidentie is niet volstrekt en noodzakelijk. In de evangelische geschiedenis ging het veelal onopzichtig en versluierd toe. Men kon heel goed voorbijzien aan wat daar gebeurde of het op een andere manier opvatten. In het verband, dat ons hier bezighoudt, is het van betekenis, dat het juist de nationale momenten waren, die in deze afwijzing een rol speelden. Inderdaad nam het Joodse messianisme in Jezus Christus een wending, die het Joods-nationale doorbrak en tot vrij universalisme doortoette. Ten opzichte van de nationale gevoelens kon dit alleen door „dood en opstanding” heen worden aanvaard, met prijsgeving van de nationale omtuining, die de trots van het Jodendom was. Paulus is de Joodse figuur geweest, aan wie deze evangelische weg het scherpst kan worden afgelezen, doordat hij de hier liggende problemen zo hevig persoonlijk heeft doorleefd en omdat hij in zijn geschriften en levenswerk zo duidelijk voor ons staat. De scheidsmuur tussen Jood en niet-Jood is naar zijn visie gevallen en wel voorname-lijk doordat de Joden de Christus niet hebben erkend toen hij kwam. Daarmee staan alle volkeren in dezelfde vervreemding van de goddelijke waarheid, „zij hebben allen gezondigd en derven de heerlijkheid Gods, en worden om niet gerechtvaardigd”. Op één lijn in hun „zonde” en tevens door Christus op één lijn in de grondeloze „genade” van de „nieuwe mens Gods”.

Met dit nieuwe messianisme, dat het Joods-nationale moment achter zich liet, en dat het nationale principe als reli-

gieus indifferent stelde, was een nieuwe aera ingeluid. Uiterlijk bleek dat in de kerstening van het Grieks-Romeinse rijk en de daarop volgende kerstening van de jonge Germaanse volkeren, die de toon gingen aangeven in de wereldgeschiedenis. Innerlijk echter was de betekenis en de strekking van de geestelijke vernieuwing, die had plaats gegrepen, in veel opzichten weer een nieuw raadsel. Zoals vroeger Israel door zijn bestaan de wereld voor een duister vraagstuk had gezet, zo deed het nu de Christelijke kerk. Zij stond voor de belijdenis, dat de goddelijke waarheid over het mensenleven universeel van karakter was, maar door de particuliere vormen van het oude Israel was openbaar geworden. Zij verbond historisch-concrete visie met geestelijk-universele duiding. De oude lederen zakken waren van nut geweest, maar de jonge wijn deed ze barsten. De Christelijke kerk had dus de Joodse openbaringsgeschiedenis te transponeren in termen, die de universele strekking duidelijk deden uitkomen, en als zij zichzelf het „nieuwe Israel” noemde betekende dat eveneens een overzetting van de Joodse vormen in nieuwe.

Als zij het begrip uitverkiezing hanteerde, was dit losgemaakt van een bepaalde natie en moest het dienen om het bijzondere goddelijke besluit met de verdere geschiedenis der gehele mensheid aan te duiden.

Als zij aan de gedachte der wedergeboorte sacramentele uitdrukking gaf, kon dat niet meer zijn in vormen die een fysiek-nationale regeneratie symboliseerde, maar moest ook in de vorm de totale vernieuwing uit het nieuwe element van de geest worden uitgedrukt. De doop met water verdrong de besnijdenis.

Op het punt van de levensheiliging verviel de klem op de traditionele reinigingswetten ter beveiliging en brak iets door van inspiratieve onbevangenheid „in Christus”.

Alleen door deze hogere geestelijkheid en universaliteit heeft het Christendom het Jodendom achter zich gelaten. Schiet het op die punten tekort, dan herneemt het Jodendom zijn rechten als religieuze natie; dan wordt bloed weer sterker dan water en volk weer reëler dan humaniteit en histo-

rische voorkeur evidentier dan universeel voortschrijdend goddelijk beleid. Toch is natuurlijk een dergelijke lijn niet omkeerbaar. De wereld keert niet terug tot voor-Christelijke verhoudingen, ook al zou de Christelijke kerk haar zending verliezen. De verwarring, waarin wij in geestelijk opzicht leven, getuigt er van, dat de lijnen doorlopen, en wanneer ze niet duidelijk doorlopen doen ze het onduidelijk.

Wat is dus de betekenis van de Joden als bloedverwant volk in de openbaringsgeschiedenis? De geest, die de Christelijke kerk belijdt, heeft zijn weg genomen door het Joodse volk, maar zich daaruit vrijgemaakt tot universalisme. Reeds aan het begin van onze jaartelling stond het voor haar vast, dat de waarheid niet aan enig bloed gebonden kan zijn. Dit was de rijpe vrucht van de kiemen, die het Jodendom zelf in zich droeg: ondanks de eerbied voor de keten der geslachten wist het zich drager van een goddelijke openbaring, die voor de hele mensheid bedoeld was. Het verschil bleef echter, dat het Jodendom de mensheid om zich heen groepeerde en dus ook al de oude verbondskennmerken, als besnijdenis, in stand hield en het Joodse volksbestaan als integrerend deel der heilsbedeling accentueerde; terwijl het Christendom het evangelie direkt aan ieder aanbod, van welk volk hij ook zijn mocht, en het geestelijk sacrament van de doop in de plaats der besnijdenis stelde. Het belijdt inderdaad, dat geest, in het symbool van het water, sterker is dan bloed. Nu de moderne wereld ontvankelijk blijkt voor allerlei volkse ideeën met een meer of minder diepe religieuze achtergrond, is het zaak met nieuwe kracht te getuigen, dat het religieuze nationalisme in en aan het Jodendom eens voor al overwonnen is. Het voortbestaan van het Joodse volk als zodanig kan daaraan niets veranderen; evenmin als een versterkt Joods nationaal bestaan als Zionistische staat. Dit alles kan van aspect veranderen al naar de politieke en sociale geschiedenis zich ontwikkelt; de geest waaruit de Christelijke kerk leeft en waarvan zij te getuigen heeft in de wereld, kan en mag door geen nationale of volkse zelfverering worden vertroebeld. Alles wat door het bloed wordt ingegeven, liefde, ontferming, kracht, vertrouwen,

eer, hoop, en wat dies meer zij, wordt naar Christelijk oordeel oneindig overtroffen door wat uit de geest voortkomt. In deze heilige geestesorde ontplooit de goddelijke souvereiniteit haar vrijheid en heerlijkheid.

Ziet het probleem van bloed en geest op de bron, meer naar de inhoud wordt het Joodse vraagstuk gevat onder de begrippen wet en evangelie. Dit is de vraag naar de ware gerechtigheid, het goede zijn, de godgevallige existentie, het probleem der ethiek in zijn wezen en kern. De oudtestamentische visie greep beide momenten samen, en stelde de mens onder de bindende wet in gehoorzaamheid, maar tegelijk onder de vrijmakende genade en vernieuwing. Van deze beide momenten heeft het Jodendom na het exiel voornamelijk het ene moment der wet ontwikkeld door de centrale plaats aan de Tora gegeven. De wettische levensvisie en levenspraktijk had het doel en ook de werking van een bewaren van het Jodendom bij zijn eigenheid; ze ontwikkelde tegelijk het besef van eigen gerechtigheid op grond van prestatie. Deze invloed heeft de wet ook in de Christelijke kerk in hoge mate gehouden, hoewel de nieuwtestamentische inzet overduidelijk het gezichtspunt van de wet heeft vervangen door dat van het evangelie, de vestiging van de gerechtigheid Gods in de als overtreder ontmaskerde mens. Evangelie werd de dieper funderende bedeling. De wet werd daartegenover ondergeschikt, voorlopig, secundair; om haar vervulling was het te doen, vervulling in volledigheid van liefde. Die liefde werd in de grond verstaan als hoogste vrije genialiteit, opbloeiend uit de donkere schoot van het met Christus sterven en opstaan. Sterven juist door en aan de „wet”, de eigen gerechtigheid, en opstaan in een nieuw kindschap.

Waar de prestatie in zo hoge mate de ethiek dreigt te gaan beheersen is de kerk aan de wereld juist de duidelijke heenwijzing naar die andere grondslag van existentie meer dan ooit schuldig. Zij kan dit doen aan het Joodse probleem, voorzover zij het erkent als haar eigen probleem van wet, die steeds weer haar plaats zoekt te handhaven en uit te breiden binnen de fundering van het evangelie. Ook hier

openbaart zich in het Joodse vraagstuk het eeuwig menselijke vraagstuk in scherpe vorm.

Het Joodse vraagstuk stelt zo gezien de mensheid voor haar twee wezenlijke vragen: hoe zij haar fysisch-psychische behuizing (het „volk”), en haar geestelijk-morele behuizing (de „wet”) kan overwinnen tot het leven uit de heilige geest Gods. Aan de verheldering van deze situatie mee te werken is de meest aangelegen taak der Christelijke kerk.

Dit voert ons naar die vraag, welke ieder bezighoudt, die over het lot van dit volk nadenkt: is in het Joodse volk een verschijning opgetreden, die als „teken” moet gelden van bepaalde hogere geestelijke realiteiten? Moet het gezien worden als een veelzeggendheid, waarin een zin verborgen ligt? Gaat achter dit historische lot een eeuwig werkende goddelijke activiteit schuil, die in de tekentaal van het gebeuren zijn werkzaamheid openbaart en die dus uit die tekentaal weer moet worden verstaan?

Zo was vanouds reeds de geschiedbeschouwing van Israel zelf en zo is op dit voetspoor de geschiedbeschouwing geweest van de Christelijke kerk tot nu toe. Theologisch verstaan is de openbaring, die in Israel en het Joodse volk gegeven is, een historische openbaring, maar dan zulk een, waarbij de onmiddellijke duidelijkheid der feiten onbelangrijk wordt geacht en een minder aperte maar niettemin on dubbelzinnige duidelijkheid uit die feiten wordt verstaan. De geschiedenis als zodanig is een boek met zegelen gesloten; men kan er in lezen wat men wil, zolang de geestelijke interpretatie niet intreedt, de toelichting die uit het profetische schouwen stamt.

De verschijningswereld geldt voor deze visie niet als een verwarrende schijn of als een onwezenlijke stoffelijkheid, maar als de manifestatie van de goddelijke bedoelingen en het goddelijk beleid. Vanaf de tekenen van vuur, rook, vulcanische erupties, bevingen en onweer, waarin Mozes de gang van zijn goddelijke opdrachtgever onderkende, tot in de historische lotgevallen van oorlog, verdrukking, uitreding, ballingschap, herstel, verstrooiing, bewaring, heeft

deze God zich betoond aan dit volk en indirect ook in dit volk aan de andere volkeren en de overige mensheid. Het vergankelijke gebeuren is een teken van de wegen, die de Schepper met zijn mensenkinderen volgt en waaruit zij dus de gang van zijn leiding hebben af te lezen. Deze signifische geschiedbeschouwing is aan de gehele Joods-Christelijke openbaringstraditie eigen. Men let er meer op het incidentele natuurgebeuren dan op de eeuwige wetmatigheden, want de betekenis van het levensproces ligt niet zozeer in datgene wat als een sluitend rythmisch proces wordt gezien, als wel in de doelgerichte veranderingen en opmerkelijkheden, de bijzondere ingrijpende hand, die als een vrije bovenwereldlijke genialiteit temidden van het ordelijke gebeuren door wonderen en tekenen zijn wegen afbakent.

Juist de opvallende dingen zijn op deze manier van betekenis. Wie in de lijn van deze openbaring leeft, krijgt een opmerkzaamheid voor het bijzondere en uitzonderlijke, voor het eenmaal gebeurende, die zijn geest spitst en zelfs een zekere nerveuse waakzaamheid kweekt. Want de dingen, die zich aan zijn leven voltrekken, hebben een bedoeling en het is een onvergeeflijke fout en een groot verzuim, wanneer hij ze mist of misduidt.

De grotere verschijnselen nemen natuurlijk de belangrijker plaats in als grotere tekenen van dingen, die zwaarder van zin en dus ook ingrijpender van duiding zijn. Aan de top staat het verschijnsel van het openbaringsvolk als geheel genomen, of, in termen van de Christelijke kerk gesproken, het verschijnsel van de kerk als geheel. Hier gaat het dus om de zelfinterpretatie van het Joodse volk en van de Christelijke kerk, als historisch verschijnsel met zijn ontwikkeling, zijn lot, zijn verloop. En daarnaast om de interpretatie van het Joodse volk door de Christelijke kerk en omgekeerd, van de Christelijke kerk door het Joodse volk. Dat deze beide voor elkaar en voor zichzelf tekenen zijn, daaraan kan niet worden getwijfeld. De duiding echter wordt bij zulke afmetingen en vooral bij nog voortgaande afwikkelingen van de historische daden een uiterst precaire zaak.

Wat de oorsprong betreft zijn ze beide het teken van het goddelijke initiatief, dat als een duister gebeuren in de voortijd dat bijzondere volk heeft verkoren om het als levend instrument te gebruiken tot zijn goddelijke zelfopenbaring. Hoe deze zich voltrekt en hoe ze inwerkt op de mensen, tot wie ze komt en aan wie ze zich betoont, dat valt te lezen uit hetgeen dit volk heeft beleefd en belichaamd. Het is een geschiedenis van kernvorming bij de mens, bij dit volk, als aardse tegenspeler van zijn goddelijke partner, van wilsconcentratie op grond van waakzaamheid van bewustzijn, en dan steeds van wrijving tussen goddelijke wil en menselijke wil, als een bewogen en meermalen heftige verhouding tussen schepsel en Schepper. De innerlijke bewegingen van toorn, verdriet, opstandigheid, afkeer, vlucht en toevlucht, erbarmen en verzoening, schrik en verstillings, liefde, zorg, geduld, kortom van die hele reeks, die hoort bij het ik-zeggend wezen, ze begeleiden onafgebroken de Joodse geschiedenis. In dat opzicht zijn ze het teken, dat men met een God te doen heeft, wiens betuigingen van liefde en zorg van een diepe ernst zijn, zodat wie met hem verbonden wordt voortaan alleen in die God zijn rust en zijn onrust, zijn hoop en zijn kracht vinden zal. Dat houdt dan in, dat misverstand en verwijdering fataal karakter aannemen, dat er beslissende momenten zijn, die ten heil, maar ook ten onheil kunnen uitvallen.

Wat dit punt betreft staan Joden en Christenen onder dezelfde betekenis. De openbaring, die hun is toevertrouwd, is op geen manier hun eigendom geworden en kan zich tegen hen keren. De wijngaard kan aan anderen worden gegeven.

Dat de een zozeer een zwerver is geworden op de aardbodem kan even veelzeggend zijn als dat de ander zozeer gevestigd is geraakt. Wordt ook het gevestigde Christendom aangetast, dan kan dat evenzeer winst zijn als verlies. De goddelijke dialectiek van verkiezing en verwerping spreekt uit deze tekenen. Noch natuurlijke noch geestelijke traditie helpt daartegen; hoe vaster men zijn grondschemata's belijdt, des te leger kan het bestaan worden.

En tenslotte is er nog een ander aspect aan deze tekenen; de bijbelse logica stelt het zo, dat ook de menselijke ongehoorzaamheid in het plan van goddelijke barmhartigheid is opgenomen en verwerkt, zodat juist door die ongehoorzaamheid het goddelijk heilsplan eerst tot zijn volle kracht en bekroning wordt gevoerd. Dit zijn de gedachten, waarmee Paulus in zijn brief aan de Romeinen heeft geworsteld. Hij onderging de vervreemding van zijn volk als een mysterie, waarvan de uiteindelijke bedoeling was, dat alle mensen, ook Israel, onder het oordeel zouden vallen en allen om niet gerechtvaardigd zouden worden, met de aanbiddelijke bekroning, dat de grondeloze genade alleen begin en einde van de menselijke wegen zou zijn, zowel voor Israel als voor de anderen. Dus het teken van een uiteindelijke nivellering in de grondeloze genade. Teken van het bijzondere en verkiezende goddelijke werken, dat dan doorgaat tot een hogere algemeenheid. Het Joodse volk is dan ook nog dáárvan een teken, hoe bezwaarlijk eerst de verbijzondering door de mens wordt verwerkt, maar nog veel bezwaarlijker daarna het tweede, de hogere veralgemening.

Zulk een teken staat daar in de wereldgeschiedenis, zichtbaar voor alle tijden en voor alle mensen en volkeren. De massieve opvatting, dat de Joden zo vervolgd worden omdat ze Christus verworpen hebben, vergeet, dat het lezen van de tekenen geestelijk begrip vereist; vervolgd worden kan ook een teken zijn van trouwe belijdenis. De zwerver Israel is niet alleen een teken van uitstoting, maar evenzeer van uitverkiezing en uitzonderlijke bestemming, van het dakloze leven der kinderen Gods. Hetzelfde verschijnsel kan onder verschillende belichting van verschillende dingen het teken zijn. De bedreiging van Jeruzalems tempel was in de tijd van Jesaja een teken dat de goddelijke beproeving tot dicht aan de rand ging, in Jeremia's tijd een teken dat de beproeving was overgegaan in voltrekking van het oordeel. Wie dat teken misduidde, die kwam tot geheel verkeerde visie en gedrag. Zo is het ook het nieuwe begrip voor de betekenis, die het Joodse volk in de moderne wereldcrisis

heeft, dat van ons wordt verlangd wanneer we hier in de tekenen des tijds pogen te lezen.

Het lezen van de tekenen is het charisma van profetische geesten. Ze komen onder ons maar zelden voor; en als ze voorkomen omvat hun visie zelden een dergelijk groter complex verschijnsel als het Jodendom. Wanneer die profetische gave ons niet verlicht, zullen we moeten trachten door naarstige studie zoveel mogelijk licht over deze zaak te verkrijgen om dan vanuit een bepaalde centrale gedachte de gegevens te ordenen.

Om te verstaan waarvan een bepaald volk in de wereldgeschiedenis een teken is, dient men behalve over een zeer grote historische kennis ook te beschikken over inzichten in de betekenis der wereldgeschiedenis als zodanig. Dit is een zaak van filosofie der geschiedenis, en wel van een universele filosofie. De zelfinterpretatie van het Jodendom kan hier dus niet voldoende uitsluitsel geven, want de betekenis van enig verschijnsel is steeds afhankelijk van de samenhang waarin het staat.

De enige universele visie op de betekenis van het Jodendom, die tot nu toe in uitgewerkte vorm is gegeven, is de Christocentrische. Ze gaat uit van de universele betekenis van Christus en verstaat alles wat in andere volkeren, maar ook in het Joodse volk plaats grijpt in een zekere betrekking tot dit centrum.

Maar ook de interpretatie, die de Christelijke kerk geeft, garandeert geen juistheid op zichzelf. We zijn meer in de tijd van redelijke verwerking der talrijke gegevens dan in die van profetische schouw. Op dit punt kan slechts met inspanning van alle geesteskrachten aan het gebeuren een zin worden ontworsteld, die meer is dan indruk of mening. De een leest in de gruwelijke Jodenvervolgingen een teken dat dit volk behoorde te verdwijnen; de ander dat het des te kostbaarder wordt in een zichzelf verterende wereld. Wat is hier waar? Wil men op de tekenen der tijden letten, dan komt er veel op aan hoe ze worden geduid, want innerlijke en uiterlijke houding tegenover het verschijnsel van het Jodendom wordt er door bepaald. Wie het Jodendom innerlijk

heeft afgeschreven, doet aan de Joden ook in zijn praktische houding geen verder recht. Dat is het grote gevaar van tekenen duiden: de verrassingen, die de wereldgeschiedenis steeds in petto heeft, worden er door verrekend op een manier die wel eens een verrekening kon blijken. De grotere zelfbewustheid van het moderne Jodendom en de grondige wijze waarop het zijn eigen wezen en vooronderstellingen onderzoekt, is wellicht een teken, dat de wereld met deze dingen nog niet klaar is, al schijnt ze in de erfenis van de Christelijke kerk het Joodse goed reeds te hebben verwerkt. Hoe dit alles ook zij, een teken is het Joodse volk in elk geval en de theologische duiding daarvan voert tot de diepste inzichten en vermoedens, die de verdere geschiedenis kunnen bevruchten.

V. DE PRACTISCHE HOUDING

Wat moet onze praktische houding nu zijn tegenover dit Joodse vraagstuk?

Er is een groep oplossingen die ik zou willen rangschikken onder het hoofd „defaitistische oplossingen”. Het kenmerk van deze alle is, dat men de zaak eigenlijk niet aandurft en probeert van zich af te schuiven. Daaronder reken ik de nationalistische manier om het Joodse probleem te behandelen, die uitgaat van het eigen nationaal belang van een of ander volk, in tamelijk eng bestek gezien, en dan constateert, dat men de Joden maar zeer betrekkelijk gebruiken kan. De een gaat dan verder op deze weg dan de ander. Sommigen willen alle Joden uitwijzen uit hun land; anderen willen hen in beperkten getale en met beperkte burgerrechten toelaten. Meestal voelt men wel, dat daarmee het probleem verplaatst wordt en eist men van een of andere grote mogendheid, meestal Engeland, dat zij ergens ter wereld een territorium opent voor nieuwe Joodse vestiging.

De tijd voor huiselijke politiek is echter voorbij en ik reken al zulke oplossingen voor al te huiselijk. Men ziet alleen de vragen van de eigen volkshuishouding en dan nog onder het aspect van zorg en angst en beveiliging; alles wat daarop storend inwerkt wordt in de geest niet toegelaten en door het gevoel gehaat. Men schuift af wat men niet gebruiken kan. Dit herinnert aan de stemming, waarin de meeste gezinnen in de afgelopen jaren, speciaal de winter van 1944, hebben gevochten om hun bestaan tegen de dreigende honger en kou. Die mentaliteit is diep gaan vastzitten en dreigt nu de naoorlogse politiek te blijven benauwen. Men loopt

de kans langs deze weg zelfs met de beste bedoelingen crimineel te worden en het nationaal-socialisme in zijn hart te danken voor de uitroeiing van millioenen Joden en de daarvoor bereikte vereenvoudiging van het probleem. De heler is dan natuurlijk geen haar beter dan de steler! alleen wat minder openhartig en rauw.

De fout is, dat men een probleem van samenleving niet als zodanig weet te beschouwen. Zolang het vreemde als het storende wordt behandeld gaat men uit van het gevestigde ik. Nationalisme is een vorm van provincialisme, of dorpisme. Wat er in ontbreekt is de universele visie op de situatie van allen met elkaar. De enige positieve zin, die men in de afgelopen oorlogen zien kan, is, dat ze noodzakelijke krampen zijn om dat universalisme voort te brengen, dat de enige bestaansmogelijkheid is voor de toekomst. Dat het hardhandig geleerd moet worden is niet het ergste; erger zou zijn als het niet geleerd werd. Want dan zou de samenleving door de raderen van de tijd reddeloos worden gekraakt en een lugubere mystiek van zelfvernietiging (als de weg tot zelfvernieuwing?) de laatste troost blijven. Of de Jood ons al of niet sympathiek is geeft niet de doorslag; de doorslag geeft het feit, dat hij er is, evenals voor de Jood de doorslag geeft, dat al de anderen er zijn. Elkaar wegdenken of practisch negeren is ten opzichte van reële problemen van samenleving struisvogelpolitiek. Zulk een houding getuigt weliswaar van een gespannen toestand, maar van benepen kleinmoedige spanning. Wat nu geëist wordt is een royale grote spanning, een aanvaarden van de gegevens, die het conflict veroorzaken, als gegevens en dan een spannen van de geest om ze te verwerken.

Tegenover deze defaitistische oplossingen staan de „transcenderende”. Daaronder versta ik al die oplossingen, die de klem van de situatie erkennen, maar er door gedreven worden tot een overklimmende visie, waarbij de gegevens tot hogere mogelijkheid worden geordend.

In plaats van het nationalisme of provincialisme komt hier het universalisme. Het machtige van deze tijd is, dat universalisme nu geen idee alleen is, die in hooggestemde geesten

in lichte verten wenkt, maar dat de brutale macht van de concrete verschijningen langzaam maar zeker in die richting drijft. De kleinere staten houden slechts een schijnbare zelfstandigheid; de mensheid gaat duidelijk bestaan uit grote blokken, die samen de hele aarde omvatten en geen onbezette gebieden meer overlaten. De beschikbare ruimte in de wereld is bekend. De te plaatsen mensheid eveneens. De onbekendheid heeft zich van de ruimte verplaatst naar de tijd en ook daar kan men niet meer van alles avonturen. Het gezamenlijk-in-de-wereld-zijn en het — zij het gebrekkig — overzien van de beschikbare mogelijkheden, deze beide bepalen de toestand van het ogenblik.

Ieder volk bestaat in dit bonte geheel met zijn eigen afkomst en geschiedenis en dient als zodanig genomen te worden voor wat het is. De eis, die men aan enig volk, welk ook, niet kan stellen is, dat het niet zou zijn. De eis die men elkaar moet stellen is, dat ieder met de anderen rekent en dat men bereidheid toont tot universeel samenleven. Daartoe moet het egocentrische zorgen voor eigen huis worden losgelaten en verwisseld voor besef van het grotere belang dat allen samendrijft. Het beslissende probleem dat hier opduikt is dat van de universele aanpassing. Elke neurotische toestand is een teken van gebrekkige aanpassing; zo ook in het groot.

De scherpste vorm, waarin het Joodse vraagstuk op dit ogenblik voor de leiders der internationale politiek verschijnt, is de noodzaak om voor de miljoenen Joden in Europa, die door de nationaal-socialistische politiek op drift zijn geraakt, een behoorlijk onderkomen te vinden. De aanklager in het grote proces tegen de Duitse oorlogsmisdadigers, dat in November 1945 te Neurenberg begon, heeft vastgesteld, dat van de 9.600.000 Joden, die in Europa onder de macht der nationaal-socialistische politiek zijn geweest, zestig procent moet geacht worden te zijn uitgeroeid. Waar zullen de overige 4 miljoen wonen?

Wanneer men met geordende verhoudingen te doen had, zou dit aantal op zichzelf geen onoverkomelijke moeilijkheid betekenen. De verschillende landen, waar ze tot nu toe

leefden, zouden slechts een gedeelte van het aantal Joden behoeven op te nemen van vroeger om toch een redelijk bestaan voor hen te openen. Wanneer dus elk land begon met zijn eigen Joodse burgers terug te nemen, zou het vraagstuk al zeer vereenvoudigd zijn. Het ligt dan ook volkomen voor de hand, dat men daarmee begint; Nederland heeft natuurlijk niet geaarzeld de Joodse uitzonderingswetten uit de tijd der bezetting onmiddellijk buiten werking te stellen en aan de Nederlandse Joden hun oude volledige rechten terug te geven. Was er vroeger reeds geen grond om zich over de 140.000 Joodse Nederlanders te verontrusten, de overgebleven 25.000 kunnen zeker geen reden tot bezorgdheid geven.

Maar de moeilijkheid ligt in de omstandigheid, dat in centraal Europa de levensmogelijkheden tengevolge van de uitmergelende oorlog tot een veel lager peil gedaald zijn dan vroeger. Elk volk strijdt een verwoede strijd om in het leven te blijven en zijn kansen voor de toekomst te verzekeren. In zulk een gespannen situatie wordt de „vreemdeling”, die ook moet leven, met bijzondere argwaan bekeken.

Daar komt bij, dat de betrokken Joodse groepen nu eens voor al weten wat hun te wachten staat van een staat, die zelf in nood komt of om andere reden op de zorg voor het eigene wordt teruggeworpen. Was voor hen vroeger de bodem op tal van plaatsen drijfzand, nu is de verraderlijkheid zo ontstellend duidelijk gedemonstreerd, dat zij meer zekerheid zoeken.

De betekenis van deze psychologische factor moet niet worden onderschat. Wat voor waarborgen biedt een relatief herstel der oude toestanden?

Voeg hierbij de ergernis bij vele Europese volkeren, die opkomt bij het zien, hoe de Joden, krachtens hun eeuwenoude ervaring om in onmogelijke situaties het meer dan mogelijke te bereiken, in de voorlopige chaos van verhoudingen verbluffend snel de weg weten te vinden naar kleine succesjes, die dan weer grotere in zich bergen. De tactiek van de strijd om het bestaan is bij hen tot het ongelooflijke geperfectioneerd. Dat zij zich zodoende sympathie verspelen maakt op

de Joden zelf over het algemeen weinig indruk, omdat het „sauve qui peut” overheerst. Elke voorsprong schijnt winst. Er heerst dus grote onrust ten aanzien van de Joden in centraal Europa. Tallozen zijn nog niet op hun oude plaats terug en zullen daar ook wel nooit komen. Ze zijn dakloos, „misplaatst”.

Begrijpelijk is dan ook de sterkere kreet om opening van het Joods tehuis in Palestina voor de honderdduizenden, die ergens zwerven. Het Palestijns probleem werd wel een van de belangrijkste van het ogenblik genoemd, met die lichte overdrijving die men bij behandeling van Joodse kwesties steeds tegenkomt.

Het Zionisme heeft de kant van een grootscheeps economisch project, aantrekkelijk door zijn enorme omvang en zijn gecompliceerde mogelijkheden. Wanneer men even uitgaat van de veronderstelling, dat het uitvoerbaar zou zijn wat de politieke situatie betreft, dan vertoont het de volgende trekken.

Het geheel draagt het karakter van kolonisatie van een nog achterlijk gebied. Het vereist dus energie en ondernemingszin met opofferingsgezindheid, vooral van jonge krachtige mensen. De verbinding met de eis om voor 4 à 5 miljoen Joden uit Europa een territoriale oplossing te vinden binnen niet al te lange tijd, bijv. één generatie, geeft aan deze pioniersarbeid extra betekenis.

Wat is voor de opbouw van het nieuwe Palestina in de laatste 25 jaren, sedert de Balfourdeclaratie (1917) een nieuwe basis had geschapen, bereikt en wat valt te verwachten? In die 25 jaar heeft Palestina ongeveer 450.000 Joden opgenomen en geabsorbeerd; de totale Joodse bevolking bedraagt thans 500.000 zielen. De gemiddelde jaarlijkse aanwas bedroeg 20.000 zielen, daarbij ingerekend de natuurlijke bevolkingstoename. Van deze bevolking is ongeveer een derde in de landbouw werkzaam, de rest in de steden, vooral Jeruzalem, Haifa en Tel Aviv; deze laatste stad is geheel Joods. De Joodse gemeenschap in Palestina heeft geheel de kenmerken van een moderne Europeese samenleving, zowel wat de technische als wat de economische kant betreft. In zo-

verre is er duidelijk verschil met de Arabische groep, die dubbel zo groot is, maar grotendeels nog in feodale verhoudingen leeft, voor 70 % in de landbouw werkt met zeer primitieve middelen en methoden, geringe opbrengst en onproductieve bezitsverhoudingen (veel grootgrondbezit of toerbeurtbewerking van het land door de dorpsgenoten). De Joodse immigratie heeft invloed gehad op het gehele levenspeil, ook der Arabieren, wier loonpeil is gestegen en die tal van sociale en hygiënische verbeteringen hebben gekregen. Een symptoom hiervan is, dat de Arabische bevolking, die tot 1918 stationair was, sedert dien belangrijk gegroeid is, zowel door geboorteoverschot als door immigratie van Arabieren uit omliggende landen, aangetrokken door het hogere Palestijnse levenspeil.

Naast de landbouw de industrie. De belangrijkste industrieën, door Joods initiatief en kapitaal in het leven geroepen, zijn de Palestine Electric Company met een aandelenkapitaal van ruim £3.000.000.— die de electrificatie van het land ten doel heeft, en de Palestine Potas Co. met een kapitaal van ruim £700.000.—, die de mineralen van de Dode Zee exploiteert. Verder zijn er een reeks kleinere industrieën op het gebied van zeep, cement, limonade, jam, pharmaceutische artikelen, essences, e.d.

De handelsbalans geeft een cijfer aan voor import van £14.000.000.— gemiddeld per jaar tussen 1934 en 1938 (tegenover £1.550.000 in 1912) en voor export van £4.000.000.— (tegenover £1.150.000). Het passieve van deze balans wordt gecompenseerd door kapitaalimport. Daarmee gepaard gaat een ontwikkeling van het bankwezen en vooral van het verkeer. Zo steeg het aantal stoomschepen, dat Palestijnse havens aandeed, van 712 met een tonnemaat van 1.580.000 ton in 1926 tot 1971 met een tonnage van 5.200.000 in 1938. Het is duidelijk dat deze hele ontwikkeling van buiten gefinancierd wordt, uit fondsen bijv. met £20.000.000.— en met een veelvoud daarvan uit particuliere middelen. Het heeft dus een voorlopig kunstmatig karakter, de steun van buiten is onmisbaar.

Wat zijn de vooruitzichten voor verdere ontwikkeling?

Wanneer men een gemiddeld bevolkingscijfer aanneemt van 200 per K.M.² (thans 140), dan zou er in Palestina plaats zijn voor een landbouwbevolking van 2½ miljoen zielen (thans nog niet 1 miljoen). Daartoe moeten bronnen geboord, het irrigatiesysteem worden volmaakt, bezitsverhoudingen gewijzigd, crediet-instellingen worden in het leven geroepen.

Voor de industrie is de ligging aan de Middellandse Zee van grote betekenis; er zijn enkele havens, er is electriciteit en benzine (door de pijpleiding van Irak naar Haifa). Verdere grondstoffen ontbreken. De industrie zal eerst vooral voor de eigen markt moeten werken om de import te vermindere en voor de markten van de omliggende landen, niet allereerst voor de wereldmarkt. Bijzondere aandacht zal moeten besteed aan de economische samenwerking met de omliggende landen, verheffing van het levenspeil aldaar, stimulering van de behoefte. Verder uitbreiding van het verkeersnet en regeling van de in- en uitvoerrechten. Het cijfer van bevolking, dat dan uit de industrie zal kunnen leven, is niet bij benadering vast te stellen; stellig een veelvoud van het landbouwcijfer.

Ook handel, toerisme en visserij leveren bestaansmogelijkheden. Conclusie is, dat bij doorvoering van de nodige maatregelen een ontwikkeling is te verwachten, die in Palestina ruimte biedt aan enige miljoenen mensen meer dan er thans leven, zeker meer dan 4 à 5 miljoen.

Uit dit korte overzicht blijkt wel het aantrekkelijke van het Zionistische project. Het staat eigenlijk los van de verdere problematiek van het Jodendom en vertegenwoordigt een door en door modern actueel plan tot kolonisatie van een oud cultuurland, dat in het meer achterlijke nabije oosten is gelegen. De Joden zijn op dit plan gekomen door hun benarde situatie in centraal Europa en de dwingende noodzaak ergens een uitweg te vinden. Het afzoeken van de wereld naar nog onbezette of weinig bezette gebieden elders heeft niet veel opgeleverd, maar vooral ook omdat de subjectieve factor, de bereidheid van de Joden zelf om zich er voor te spannen en zware opofferingen te getroosten, alleen

hier meewerkte. Hier alleen had het actuele plan een historisch-geestelijke achtergrond, die bezielde en het geheel tot een idee van voldoende grootte maakte. Het is daardoor niet slechts een „zaakje”, maar moet gerekend worden onder de ideeën van historische grootte. De uitvoering er van zou inderdaad een belangrijke bijdrage vormen tot de modernisering van het nabije oosten en de inschakeling van die gebieden in het wereldsysteem. De Joden zouden daarbij een leidende rol spelen, dank zij vitale energie, westerse scholing en kapitaal. De modernisering van de Mohammedaanse wereld zou er een versneld tempo door krijgen. Op deze wijze zouden de Joden terugkeren in hun oude stamland na 20 eeuwen van omzwerving door de wereld met een vernieuwde energie en enorm veel wereldervaring. Een werkelijk merkwaardige kringloop!

Het heeft geen zin de moeilijkheden van deze onderneming te verdoezelen. Integendeel. Juist aan de bezwaren is te zien in welke richting de toekomst wijst.

Deze Joodse aspiraties in de richting van een eigen staat in Palestina brengen het Joodse volk weer in de politieke conflicten van het nabije oosten. Het is vooral de wereld van de Islam die hierdoor geraakt wordt. Van deze uit gezien behoren de Joden tot de westerse wereld, d.i. de wereld der koloniale mogendheden, die al hun best doen om hun machtsposities binnen de Mohamedaanse wereld te versterken. Want het geval wil, dat vrijwel de gehele Mohamedaanse wereld ligt in de gebieden, die als koloniën aan de westerse mogendheden zijn toegefallen en ook onder de meer moderne verhoudingen onder westerse invloed zijn gebleven. Tegenover de strevingen naar zelfstandigheid van die Mohamedaanse landen trachten die mogendheden hun greep te versterken of door gunstige regelingen met opkomende Mohamedaanse landen in nieuwe vorm te handhaven. De Joden zijn eigenlijk geen deel meer van die wereld van het nabije oosten. Ze hebben zich daarvan losgemaakt toen ze na het exiel in Babylon door de organisatie tot Tora-gemeente potentieel wereldburgers zijn geworden, die geen bepaald land meer nodig hadden om te bestaan, maar overal konden leven waar

bestaansmogelijkheid was. Hun lot is van toen af verbonden geweest met de ontwikkeling van de meest vooruitstrevende staten, waar die trek van praktische exploitatie der economische mogelijkheden het best zijn kans kreeg en waar het universalisme zich consequent doorzette. De Joden werden daarbij niet geremd door geografische begrenzingen of bindingen. Vandaar dat ze de trek naar het westen hebben meegemaakt en gaandeweg vervreemd zijn van hun oorspronkelijke basis. Dit proces van losmaking uit de oorspronkelijke bakermat is trouwens al veel ouder: men kan zeggen dat het de inzet is geweest van het ontstaan als Joods volks reeds in de oertijd. Innerlijk hebben de Joden apart willen staan van hun omgeving; die trek is reeds bij de bijbelse verhalen over de aartsvaders overduidelijk en door de organisatie van Mozes kreeg de Joodse afzonderlijkheid haar beslag. De verhouding tot de volken uit hun omgeving was dan ook steeds gespannen, met aan Joodse kant een uitgesproken verachting van de anderen. Superioriteit en een zekere predispositie tot wereldburgerschap scheidde hen toen al van Arabieren en andere Semitische-nabuurvolken.

In de moderne tijd is het plan tot vernieuwde bezetting van het vroegere stamland Palestina, dat zijn oorsprong vindt in de antisemitische houding van westerse gastvolken, ondanks dit alles toch ook een uitbouw van westers koloniale macht in de west-Aziatische sfeer. De Joden, die het plan propageren, zijn westerse cosmopolieten en zij brengen in Palestina ook de doelbewuste gerationaliseerde en mechanisch geperfectioneerde methoden met zich van het moderne wereldbedrijfsleven. Ook de berekening van het aantal inwoners dat in Palestina zou kunnen leven, die de Zionisten opmaken, is gebaseerd op moderne bevolkingspolitiek met intensieve exploitatie van de bodem en van de industriële mogelijkheden van het land. Het is een hefboom temeer tot opensluiting van deze nog wat achterlijke gebieden.

Geen wonder dat hiertegen het felste verzet komt van de kant der Arabische bevolking. Zij voelen zich gedrongen tot zelfbescherming tegen die superieure macht, die hen zou verdringen of onderwerpen, voordat ze zelf zover waren om

de partij op gelijke voet op te nemen. Hier is weer groot verschil in gelijktijdigheid! gevoegd bij het antagonisme van trouw aan bodem en traditie tussen twee bevolkingsgroepen, die beide woonrechten doen gelden.

Het vraagstuk wordt nog gecompliceerd door de belangen van de westerse, met name de Engelse politiek, die zich niet rechtloos met de Joodse belangen identificeert. Gebruikt zij wellicht de Zionistische beweging om de Arabische invloedssfeer te hinderen? Maar tegelijk omgekeerd: ziet zij wellicht niet ongaarne, dat de Arabische invloeden een al te krachtig Joods centrum tegenhouden? Het Joodse vraagstuk in deze hoek van de wereld is in de hoge politiek der wereldmachten te karakteriseren als de vraag, hoe het Jodendom nuttig en dienstbaar kan zijn, terwijl zij zich daar zelf trachten te handhaven. In elk geval treden de Joden in het Zionisme als een duidelijk onderscheiden wereldmacht op, die de steun heeft van Joods grootkapitaal en openlijk als politieke factor meetelt. Dit is sedert eeuwen niet meer gebeurd en betekent daarom op zichzelf al veel. Men kan nog moeilijk zeggen of het de Joodse problemen zal verhelderen en verlichten of juist zal compliceren en vertroebelen. De moderne wereldpolitiek heeft vooralsnog aan het Jodendom geen duidelijk houvast.

Het valt op bij de bestudering van de Zionistische argumentatie, dat hier ondanks die complicatie vrij sterk Judaeocentrisch wordt gedacht. Zelden treedt de vraag ernstig naar voren, hoe de samenleving is gedacht met de Mohamedaanse nabuurvolken en welke complicaties optreden door de verdringing der Arabieren. Met enige vanzelfsprekendheid wordt gesteld, dat de Arabieren behandeld dienen te worden als minderheid, terwijl de Joden het gevestigde volk van Palestina zullen zijn; zolang dat om de machtsverhoudingen nodig blijft, zelfs onder de bescherming van de grote mogendheden. Dat Palestina reeds evenlang in handen van Mohamedanen is geweest als het vroeger in handen van Joden was wordt niet geteld. Van al te rijpe internationale bewustwording getuigt die egocentrische vraagstelling niet, veelmeer van de neiging om alle andere belangen om zich-

zelf heen te groeperen. Inderdaad zijn de Zionisten over het algemeen pleitbezorgers in een eigen zaak. Dit vermindert de kracht van hun betoog, hoewel het overigens zeer begrijpelijk is door de benarde positie van de Joden in Europa. Daar komt bij de behoefte van de huidige Joden om te tonen, dat zij wel degelijk in staat zijn een zelfstandig nationaal en cultureel bestaan te voeren, dus een feitelijke weerlegging te geven van de voortdurend gehoorde aantijging, dat ze geboren parasieten zijn. Dit zijn de problemen van collectief zelfbewustzijn in onze moderne wereld, die tot de psychologische achtergrond van het geval behoren. Juist dergelijke problemen wroeten achter tal van conflicten en spanningen, die uiterlijk een economisch en politiek aspect vertonen, maar van binnen gezien existentiële vragen zijn van massale omvang. Ze dwingen tot een geesteshistorische analyse. In het geval van het Joodse probleem is dat heel duidelijk en ook acuut. Internationale psychologie zou men dit moeten noemen; niet direct moraal of zelfs ethiek, maar het observeren en analyseren van de verschijnselen, die zich voordoen in de volkeren-samenleving bij de inwerking op elkaar, en de noodzaak om in onderling contact te verkeren. Het in-de-wereld-zijn in de meest mondiale zin van het woord! Daarvoor is de tijd hoogrijp, het kan niet meer gedissimuleerd of uitgesteld. Interessant is hier de geschiedenis van het ontstaan van het moderne Zionisme: de mystische fanatieke geest van de oost-Joden, die het verlangen der Joodse massa deden gelden in het eerst tamelijk afzijdig geconstrueerde project van Herzl, en trouwens ook van Pinsker; hun afwijzing van enig ander land dan het oude heilige Kanaän, ook in tijden van de felste vervolging.

De Zionistische woordvoerders tonen zich meermalen weinig doordrongen van de omstandigheid, dat de moderne Joden in het nabije oosten pioniers zijn, of ze willen of niet, van de westerse imperiale machten en dus ten opzichte van de daar inheemse bevolking enigszins dezelfde positie innemen als die machten in het overige Azië. Het spreekt vanzelf dat ze het nationale sentiment van die inheemse bevolking prikkelen; er is geen reden hierop te „sneeren” als een

misplaatst „nationalisme”; en zeker is het naief oppervlakkig te doen alsof met betere tijdige voorlichting en ingrijpen van overheidswege (westerse overheid!) veel voorkomen had kunnen worden. De drijvende machten en motieven zijn van groter omvang en diepgang.

Het is ook onjuist een zekere pressie te oefenen in de richting van de Zionistische oplossing door te dreigen met een permanent en onoplosbaar Joods vraagstuk in de wereld, wanneer deze Zionistische oplossing niet wordt aanvaard en doorgevoerd. Er is wel degelijk een „Arabisch vraagstuk”, al bestaat dat niet in de vorm van diaspora-verdrukking zoals bij de Joden. Het is inderdaad geen landhonger, die de Arabieren drijft tot hun verzet, maar een juist instinct voor de economische ontwikkeling, die hiermee dreigt over hen en al hun landen te komen, met alle politiek-sociale gevolgen vandie. De wrijvingen worden dan ook niet weggenomen door een bescherming van de Arabische minderheid of zelfs eliminatie van de Arabische bevolking uit Palestina. Een andere kant van de zaak vraagt ook aandacht: wanneer de Joden er in slagen een behoorlijke eigen staat te funderen zal de positie van het wereld-Jodendom daardoor vanzelfsprekend een sterkere worden. Dit sluit de mogelijkheid in zich, dat hun politiek-economische positie eveneens versterkt wordt en de wrijvingsvlakken met de overige wereld gevoeliger en heftiger zullen worden. De anderen zijn nu eenmaal niet overtuigd van de „zegen”, die de Joden voor de mensheid betekenen, en zien hun toename en hun opstreven niet zonder wantrouwen aan. Na korte tijd van verlichting der spanningen zouden zodoende de spanningen heviger en over een breder front kunnen terugkeren. De kleine Joodse staat Palestina zou tegen zulk een massale actie van vijandschap weinig verweer hebben; wel zou hij door handig manoevreren een politieke rol kunnen spelen tussen de verschillende machten en van de tegenstrijdige belangen profiteren. Maar of hij uiteindelijk bij zou dragen tot een duurzame oplossing van de brandende wereldproblemen, blijft vooralsnog de vraag.

Het kon op die manier wel eens het belang zijn van de toon-

aangevende machten in de wereld om aan de Joodse aspiraties niet al te veel voedsel te geven en liever de antisemitische woelingen te verdragen en zoveel mogelijk te verzachten en op te vangen, dan voor de toekomst een veel gevaarlijker Semitisch probleem te bevorderen.

Ook de religieuze kant van de zaak dringt zich naar voren. Jeruzalem is nu eenmaal historisch een religieus centrum van aanbidding voor de drie godsdiensten die in het nabije oosten zijn ontstaan: Jodendom, Christendom, Islam. Deze drie zijn ook het meest actief gebleken in hun missionaire geestdrift en hangen met fanatieke toewijding aan hun bedevaartplaats. Zullen de religieus besliste Joden, vooral die uit oost-Europa, dit bedrijf van Christelijke en Mohamedaanse verering kunnen respecteren? of zullen de liberale Joden hen in toom kunnen houden?

Ondanks al zulke bedenkingen blijft het Zionistisch project zijn grote waarde behouden. Het stelt echter zowel het Jodendom als de andere betrokken volkeren voor de ernstigste vragen van internationale samenleving. Hier is hoger beleid vereist dan eenzijdige belangenpolitiek. Dat is de harde waarheid, die ook weer uit dit probleem opkomt.

We worden gedwongen tot de erkenning, dat de Joden nergens in de wereld een voldoende eigen plaatsruimte hebben of krijgen zullen om allen samen te leven. Zulke ruimten zijn niet beschikbaar en het Joodse volk leeft niet als gesloten volk. Zijn enige plaats is tussen de andere volkeren, ongetrekt het gedeelte dat in Palestina een bestaan kan vinden. Wanneer dit uitgangspunt eenmaal vaststaat is duidelijk, dat elke bestaande staat, waar Joden leven, zich niet onttrekken kan aan de eis om met hen samen te leven. Wie zijn Joden wegstuurt verzwaart het probleem elders en krijgt te gelegener tijd zijn moeite weer terug. De modus van samenleving met de Joden zal in de verschillende staten weer verschillen. En natuurlijk dient deze verhouding wederkerig te zijn: ook de Joden kunnen met een egocentrische houding alleen hun eigen graf graven en zullen door een universele visie een zuivere voorstelling moeten ontwikkelen van de mogelijkheden en onmogelijkheden voor

hun bestaan. De universele aanpassing is een eis naar beide kanten en dan niet aanpassing in schijnbare soepelheid, die steeds onbetrouwbaar aandoet, maar royale aanpassing uit welbegrepen belang van beide partijen. De gemeenschap waar Joden bij inwonen heeft recht op hun eerlijk medewerken aan de bloei van die gemeenschap, zonder dat groepsbelang of privébelang hen innerlijk afzijdig houdt. Voor zover ze het burgerrecht in die staat hebben verworven, is er geen enkele reden hen verder te discrimineren; voor zover ze een andere nationaliteit bezitten, vallen ze onder het vreemdelingenrecht. Hoever men gaan wil met het burgerrecht aan Joden toe te kennen, dient elke staat zelf te bepalen. Hoofdzaak is dat er een overklimmende idee is die de grondslag verschaft voor het samenleven van de collectieve groepen in onze moderne wereld. Deze idee kan niet anders zijn dan die van de humaniteit, gedifferentieerd naar de verschillende collectieve aspecten, geografische, culturele, religieuze. Dat deze alle de plicht hebben om samen te leven krachtens het blote feit dat ze er samen zijn, en daarbij de plicht om de grote problemen van de tijd eerlijk uit te vechten, met uitzuivering van het parasiteren, dat is het reële uitgangspunt.

Op grond van de voorgaande beschouwingen zal men ook er mee moeten rekenen, dat de Joden niet een of andere primitiever bestaanswijze volgen, maar propulsief meeleven met de moderne cultuur en haar ontwikkeling op elk terrein. Ze zullen dus voornamelijk in die delen van de wereld leven, die bij de voortgang der cultuur aan de spits staan, of anders zullen ze in de meer achtergebleven gebieden als pioniers van de onvermijdelijke modernisering optreden.

Hun neiging en hun vermogens in de richting van het westerse cultuurleven zullen de andere volkeren prikkelen door de concurrentie die hun daardoor wordt aangedaan. Ze zullen zich tegenover de Joden hebben te handhaven om niet achteraan te komen. In plaats van zich door die toestand tot angst en zelfverdediging te laten drijven, kunnen ze er een gelegenheid in zien hun eigen bekwaamheden als cultuurdragende volkeren bewuster te ontwikkelen en zich

reëel in te spannen om de eis, die de tegenwoordige tijd aan de menselijke samenleving stelt, voor hun deel volledig te aanvaarden. Het rusten op verworven rechten en voorrechten maakt over de hele linie plaats voor ingespannen arbeid en bewuste regeling van het gezamenlijke levensonderhoud der mensheid. Dat is de moeilijke signatuur van de cultuurperiode die wij ingaan. Het is van het grootste belang dat de Joden, evengoed als de andere volkeren, de verantwoordelijkheid voor onze nieuwe bestaanswijze op de schouders nemen en dat het eenzijdige verdedigen van eigen „nationale” belangen (Joodse of andere) als een misdadige tegenwerking wordt gebrandmerkt van de geest waaruit wij leven moeten.

Ik zie op deze manier een hogere voortvarendheid doorbreken in de internationale verhoudingen, die ook de verhouding tot het Joodse volk raakt. Juist de zeer oude cultuurgoederen, die het in zijn traditie met zich voert en waarvan het in zijn existentie nog steeds de duidelijke sporen vertoont, dienen bij de voortbouw gebruikt te worden. Laat het er een eigen interpretatie van geven, die afwijkt van de interpretatie die de Christelijke kerk eraan geeft. De strijd om de waarheid van de geest en het leven, die in Israel aan de dag zijn getreden, hoort tot de inspanning die wij ons niet mogen besparen. Het is niet zo gek, dat die strijd niet alleen in de meer geestelijke regionen van theologie en wereldbeschouwing verloopt, maar doorgaat tot in de meest concrete vormen van het economische en politieke bestaan. Als men van een specifiek Joodse kijk op de dingen en praktijk mag spreken, dan dient deze precies als alle andere beschouwingen en praktijken aan de toets van het volle leven blootgesteld te worden en in een uitwisselingsproces van grote omvang en behoorlijke diepte te worden aangepast aan de hogere actualiteit, waarin wij thans allen staan. Dit is geen werk voor de tragen van geest of de gezapigen en in zoverre is het in zichzelf al een zware, maar verhelderende proef, wie werkelijk op de hoogte leeft van zijn tijd en wie niet. Joden en niet-Joden zijn elkaar op dit punt tot een voort-

durende vraag en critiek. Hoe eerlijker en wezenlijker dit gebeurt des te beter voor iedereen.

Het blijft dus noodzakelijk, dat een zeer groot gedeelte van de Joodse bevolking bij andere volkeren blijft inwonen. Dit is trouwens geen reden tot somberheid. Beide partijen winnen er bij, mits de juiste vorm van samenleven gevonden wordt. En weet men die niet te vinden, dan helpt ook het concentreren van de Joden in Palestina niet, want het probleem van internationaal samenleven is ook daar acuut. Onze wereld biedt geen gelegenheden meer om buiten de stroom der gebeurtenissen een eigen rustig bestaan te voeren naar voorvaderlijke trant, of ook naar eigen nieuwe voorkeur. Dit is de hardhandige les van het ogenblik. Op dat punt wordt geen vrijheid meer gelaten. De vrijheid, die aan ieder, collectief en individueel, verblijft, is die om in de juiste richting te denken en dan ook zijn praktische gedragingen daarop in te stellen, of om zich koppig tegen de gang der dingen te verzetten en zoveel mogelijk belemmeringen op te werpen. In het laatste geval levert men zijn erfgoed aan culturele waarden verminkt en ontzield aan het nageslacht over en verarmt op die manier de mensheid; in het eerste geval verrijkt men haar uit de schat van overgeleverde waarden die men met zich voert door ze levend in zichzelf te herscheppen tot de dienst aan het tegenwoordig ogenblik. Praktische maatregelen, die niet altijd weer uit dit gezichtspunt worden ondernomen, blijven onvruchtbaar en storend.

Hieruit volgt dat tussen de Joodse bevolking van een bepaald land en de eigen bevolking een veel intenser uitwisseling van gedachte moet plaats grijpen dan vroeger. De belangstelling in elkaars visie op het leven en zijn problemen moet tot vruchtbaar verkeer leiden, waarbij de halsstarrige angst om van eigen traditie af te wijken zou moeten overgaan in het vrijmoedige confronteren van de verschillende inzichten om vervolgens ieder uit eigen bronnen nieuwe vormen voort te brengen, die passen bij dit moment. Dat daarbij ook principiële critiek over en weer zal moeten worden verdragen en zelfs gezocht, spreekt vanzelf. Maar de

mensheid is zo fantastisch rijk aan verleden, dat het absurd zou zijn nu als geestelijke armoedzaaiers ieder op zijn bundeltje te blijven zitten. Het levend verleden stuwt met kracht omhoog zodra men oplet en soms breekt het in uitbarstingen te voorschijn, die ons er aan herinneren, dat wij op een geestelijke vulkaan leven, waarin krachten opgezameld zijn, die het leven op aarde op een gegeven ogenblik veranderen kunnen in een dodendans. Elke kleinmoedigheid komt onze generatie duur te staan. Wat tot nu toe is overgeleverd is niet bedoeld als een kluitje om aan kikkers gelegenheid te geven zich uit het water omhoog te hijsen en tegen soortgelijke kluitjes te kwaken, maar om onze levenskunst in de diepste zin van het woord te perfectiëren. Het niveau waarop wij hebben te leven wordt zeer hoog; als we het niet aan kunnen, worden we naar ongekende laagte gezogen. Om het te bereiken is het beste van de Joodse traditie even noodzakelijk als van welke andere ook, maar is omgekeerd voor de Joden het niet-Joodse absoluut onontbeerlijk.

De problemen van de diaspora, hoe de Joden met behoud van het eigene tussen de anderen kunnen verkeren, kunnen langzamerhand verschuiven in de richting van vragen als: hoe kan de Joodse traditie haar bijdrage leveren tot verheldering van het moderne levensprobleem? Wat voert zij mee als survival en wat als actuele waarde? Welk verband is er tussen haar en de niet-Joodse tradities? Uit angst voor syncretisme heeft men zulke vragen zelden of nooit in het groot aan de orde gesteld, met het gevolg dat de onderlinge vervreemding voortduurde en geaccentueerd werd. Uit deze moedwillige innerlijke isolering is het latente antisemitisme steeds opnieuw gevoed en dat zal zo blijven, als het niet tot opener verstandhouding komt.

Het bestaan van een afzonderlijke Joodse staat met een eigen Joodse cultuur in Palestina kan aan deze toestand in zoverre wending geven, dat er groter geestelijke vrijheid optreedt. De afweerhouding tegenover de onmiddellijke omgeving valt daar weg, tenminste tegenover een omgeving die als gezeten „vreemde” bevolking a priori overwicht

oefent. De culturele aanpassing van de Joodse traditie aan de moderne tijd kan daar op eigen gelegenheid voltrokken worden; de geest van het ghetto kan definitief worden uitgezuiverd. Dat zou voor het wereldjodendom van grote betekenis kunnen zijn door de grotere innerlijke vrijheid van geest, die er van zou kunnen uitgaan. Het omgekeerde is echter natuurlijk ook mogelijk, dat van het moderne Joodse Palestina een conserverende en reprimiterende werking op het wereldjodendom zou uitgaan, met toesluiting van het innerlijk Joodse leven voor de invloeden van buiten. Ook hier is dus de praktische waarde van de te nemen maatregelen afhankelijk van de geest waarin wordt gehandeld. Op zichzelf kan een nieuw Joods Palestina zowel een zegen zijn als een vloek.

Wat de politieke status betreft komt het dus zo te staan, dat op den duur wellicht enige millioenen Joden burgers zullen zijn van een der andere staten, welker nationaliteit ze zullen hebben verworven. Elke staat volgt ten aanzien van de naturalisatie der Joden natuurlijk eigen inzichten: het voorbeeld der Verenigde Staten van Amerika, om ieder immigrant na vijf jaar op zijn wens als burger op te nemen en zodoende te interesseren voor de publieke zaak, is in dezen een lichtend spoor. Het is een onnatuurlijke toestand om langere jaren vreemdelingen te herbergen, die geheel en al opgenomen zijn in het maatschappelijke leven, zonder dat deze ook aan het politieke leven der gemeenschap deelnemen. Politieke gemeenschap behoeft namelijk volstrekt niet in te houden culturele nivellering. Weliswaar gaat de ontwikkeling in onze tijd in een richting, die politieke en geestelijk-culturele orde vereenzelvigt, maar dat is een van de rampzalige tendensen onzer eeuw, die met alle macht bestreden dient te worden. De publieke zaak onder politiek aspect is een geheel andere levensvorm, dan de geestelijke structuur waarin mensengroepen samenleven. Deze laatste stoort zich niet aan nationale grenzen, tenzij ze zelf in kern te zeer genationaliseerd is om vrij naar eigen beginselen zich te ontplooien. Voor culturele autonomie behoeft men geen nationale status, al zijn hier veel wederkerige invloeden. Wan-

neer het staatsabsolutisme hand over hand toeneemt, is dat een teken van culturele verzwakking, zodat de geestelijke structuren zich niet evident en overmachtig aftekenen en dus aan weerstand verflauwen tegen de absorberende tendensen van de rationele staatsorganisatie. Ook op dit punt zijn de Joodse vragen onlosmakelijk verbonden met de brandende actuele problemen van de wereldsamenleving. Hoe minder onderscheid men maakt tussen politiek en cultureel verband, des te onoplosbaarder is het Joodse probleem.

Het moet dan ook onmogelijk zijn dat aantallen mensen als zogenaamde „staatlozen” tussen alle nationale organisaties in blijven hangen. Dit declassseert hen tot politiek onmondigen en dus gevaarlijken. Zij zijn nergens politiek geïnteresseerd en worden dus onwillekeurig aan de verantwoordelijke gezindheid hoe langer hoe vreemder. Zij blijven economisch belanghebbend en eventueel cultureel in een of andere gemeenschap ingeschakeld, maar blijven politiek dakloos. Deze vraag is acuut geworden door de practijk van „Ausbürgerung”, die het nationaal-socialistische Duitsland heeft toegepast, met name op zijn Joden. Het ligt op de weg van een nieuwe Duitse regering om deze maatregelen ongedaan te maken. Dat wil echter niet zeggen dat de voormalig Duitse Joden ook in elk geval aan de Duitse nationaliteit gebonden moeten blijven. Deze vroegere status moet echter het uitgangspunt zijn voor verdere wettelijke stappen. En zeker sluit het niet in, dat deze voormalig Duitse Joden met geweld weer naar Duitsland moeten worden teruggewezen. Het liquideren van de oorlog houdt onder meer ook in, dat voorlopig aan al diegenen, die om overtuiging of afkomst waren geëmigreerd, de gelegenheid blijft geboden om in de landen waar ze zijn opgenomen de regeling van zaken af te wachten en dan naar bevind van de nieuwe verhoudingen hun eigen keuze te bepalen.

Nederland kan in dit opzicht zeker de gelegenheid openstellen voor de emigrantten, die hier jaren hebben gewoond en over wier politieke gezindheid geen twijfel heerst, om zich desgewenst te laten naturaliseren.

Het aantal is niet groot genoeg om uit dien hoofde bezwaren

te maken, gesteld al dat men een paar duizend meer of minder tot een ernstig geschilpunt zou willen maken. Indien Nederland door een dergelijke maatregel een bescheiden bijdrage zou kunnen leveren tot verlichting van het Joodse wereldprobleem, en het is zeker het dat zo is, dan dienen zulke stappen slechts aangemoedigd te worden. De Nederlandse traditie brengt het met zich dergelijke emigranten in vrijheid op te nemen en in de eigen publieke belangen te betrekken. In elk geval dient de Nederlandse regering het recht te nemen om haar gastvrijheid van vóór de oorlog voort te zetten zolang het nodig blijkt en diegenen, die geen Nederlandse nationaliteit wensen, te herbergen totdat hun zaken op andere wijze behoorlijk geregeld zijn. Dan dient echter een einde gemaakt te worden aan de moeilijkheden, die hun in de weg werden gelegd om aan het arbeidsproces deel te nemen; er is geen reden om van deze groep een noodlijdende groep te maken, die op philanthropische hulp is aangewezen. Ze zijn niet anders dan andere vreemdelingen, die tijdelijk in Nederland vertoeven en in hun onderhoud voorzien.

Voor Nederland is met het herstel van de vooroorlogse rechtspositie in principe een gezonde toestand geschapen. Daarop kunnen de verdere maatregelen tot rechtsherstel van de Joden gebaseerd worden. Zij zijn dan als Nederlandse burgers gerechtigd aanspraak te maken op alle zorgen en hulp, die de Nederlandse staat aan al zijn burgers doet toekomen. Het is niet juist aan de Joden hierbij een zekere voorkeur of aparte behandeling te geven. Dat zij door de bezettende overheid als „Joden” gediscrimineerd waren is geen reden hen nu als „Joden” te bevoorrechten. Hun eigen belang brengt met zich mee, dat ze met de anderen gelijk op delen, ieder naar de mate waarin hij factisch geleden heeft. In zoverre als de Joden dus uitzonderlijk geleden hebben komt hun uitzonderlijke hulp toe, maar telkens als privaatpersonen, die aan te tonen hebben wat hun ontvallen is. Niet als categorie. De egocentrische instelling, bij vele ondergedoken Joden opgemerkt door hun gastheren, hoewel begrijpelijk door de gruwbarende situatie, dient onmiddellijk ge-

liquideerd. Het gaat niet om een ogenblikkelijk binnenhalen van wat er te halen valt, maar om een basis voor een blijvende samenleving als Joden in het Nederlandse volk. Dit is het grotere belang, dat alleen gediend is met wederkerig begrip en met werkelijk sociaal besef. Niet alleen de kleinere Joodse gemeenschap in Nederland, maar de grotere Nederlandse gemeenschap, inclusief haar Joodse leden, moet worden herbouwd.

Het is echter niet in overeenstemming met de toestand om de Joden alleen als individuen te beschouwen; zij hebben een eigen Joodse zaak te behartigen, al is het moeilijk daarover duidelijke voorstellingen te krijgen. Voorzover ze het Nederlandse staatsburgerschap genieten, mag van hen verlangd worden dat ze politiek het Nederlandse staatsbestel versterken. Wanneer door het bestaan van een eigen Joodse staat in Palestina in de internationale verhoudingen de specifiek Joodse belangen een duidelijke rol gaan spelen, zullen die Joden, die aan hun Jood-zijn ook politieke uitdrukking willen geven, geen ander dan het Palestijnse staatsburgerschap hebben te aanvaarden, ook al leven ze ergens in een ander land, eventueel dus Nederland. Ze vallen daar dan onder het gewone geldende recht voor alle burgers van vreemde staten. Willen ze dat niet, dan zal het Nederlandse staatsburgerschap bona fide moeten worden geëerbiedigd en genoten.

Anders staat het met de religieus-culturele gemeenschap waarin de Joden leven. Ook daarin kunnen zij kiezen voor het niet-Joodse-leven, temidden waarvan ze leven, maar dan kiezen zij voor assimilatie met verlies van de specifiek Joodse traditie. Of de stroming in die richting sterker zal worden, is niet te voorzien, daar historisch tot nu toe is gebleken, dat assimilatie altijd betrekkelijk geringe omvang heeft gehouden. De Joodse religieus-culturele traditie is trouwens een zaak, die niet licht wordt prijsgegeven. Ze is oneindig veel belangrijker geweest al de eeuwen door dan de politieke bestaanswijze van het Joodse volk, waaraan vrijwel altijd de werkelijke zelfstandigheid heeft ontbroken, afgezien dan van de bloeitijd van het Israelitisch koning-

schap. Men kan er zeker van zijn, dat de overgebleven Joden een felle strijd zullen voeren voor het behoud van hun religieus-culturele traditie. Want met deze staan en vallen zij als onderscheiden gemeenschap, als eigen wezen, als geestelijke persoonlijkheid. Het puur biologische doet het niet, en zou trouwens ook geen wettige voortzetting zijn van het aloude Jodendom, dat steeds door zijn geestelijke structuur gekarakteriseerd is geweest, al viel deze niet los te maken van het biologische substraat. Bij deze strijd zal het er op aankomen of de poging tot zelfbehoud van het Joodse wezen gepaard gaat met een poging om deel nemen aan de geestelijke uitwisseling, die van alle dragers ener geestelijke visie op dit ogenblik wordt vereist. Wanneer dit punt wordt verwaarloosd en het eigenlijk niet anders wordt dan bewaren, in stand houden van iets dat er nu eenmaal nog is, een verbeteren weigeren om de eigen tijd vruchtbaar te beleven, desnoods met opoffering van dierbare overgeleverde goederen, dan mist die poging overtuigingskracht. Zowel naar buiten, want de niet-Joodse wereld zal hier een eigen-verkoren ghetto bespeuren, dat zich stug tussen het cultuur-verkeer in wringt; als naar binnen, want de Joodse jeugd en alle Joodse ouderen, die tot zelfbezinning komen door deze tijden, zullen innerlijk gespleten worden. Uitwendige traditietrouw is minder dan ooit in staat een mensengeneratie te helpen de zin van hun bestaan hier en nu terug te vinden. Elke traditie wordt op haar wezenlijk gehalte onderzocht en beproefd, niet meer door een zekere intellectuele wetensdorst, maar door de nood van een mensheid, die verbijsterd staat over wat zij kan en wat zij niet kan. Het is het belang van de mensheid, dat de Joodse bijdrage zo volledig mogelijk is en dus door de Joodse gemeenschap zelf zo levend en existentieel wordt geboden, dat men gedwongen wordt te luisteren en te verwerken. Dat kan onmogelijk, wanneer die Joodse gemeenschap kennelijk alleen op eigen behoud bedacht is.

Een bepaalde toepassing van deze algemene gedachte ligt in het vraagstuk van de verzorging der oorlogspleegkinderen in Nederland. Drie à vier duizend Joodse minderjarige kin-

deren zijn gedurende de oorlogsjaren door niet-Joodse gezinnen opgenomen en in het leven gehouden. Een aantal daarvan is wees geworden; anderen zijn practisch zonder ouderlijke woning. Van Joodse zijde wordt de zaak zo gesteld, dat al die kinderen aan de Joodse gemeenschap behoren en aan haar moeten worden teruggegeven, om in de Joodse traditie te worden opgevoed. Die Joodse gemeenschap staat met haar 23.000 zielen thans zoveel zwakker dan voor de oorlog, dat zij zich van haar jeugd niemand mag laten ontvallen, zelfs niet wanneer het een of andere kind bij de niet-Joodse pleegouders een veel betere huisvesting en materiële verzorging zou ontvangen dan in Joods milieu. Deze houding wordt ingegeven door de wil van de Joodse gemeenschap om voort te bestaan na deze gruwelijke slachting. Nog nooit is die wil om te leven bij de Joden door enige vervolging gebroken; ook deze laatste heeft dat niet vermocht. Daartegenover wordt gesteld, dat tal van Joodse ouders hun kinderen zeker niet traditioneel zouden hebben opgevoed en dat het niet-Joodse milieu waarschijnlijk in vele gevallen dichter komt bij de door de ouders bedoelde sfeer dan het orthodox-Joodse dat nu wordt aangewezen. Moet men niet geval voor geval behandelen en telkens de oplossing zoeken, die het best aansluit aan de geest van het oorspronkelijke gezin?

De hier bedoelde moeilijkheid zou minder gewicht hebben, wanneer opvoeding minder werd opgevat als training in een bepaalde traditionele levenshouding. Aan het probleem van de moderne opvoeding zit meer vast, dan dat men kinderen voor een bepaald milieu opeist. Of het Jood-zijn door de kinderen ervaren wordt als een reden om dankbaar of zelfs trots te zijn, hangt van andere factoren dan van orthodoxe training af. Of ze tot elke prijs moeten bewaard worden tegen afglijding naar assimilatie of eventueel tegen kerstening is een soortgelijke vraag. Aan de andere kant mag natuurlijk een noodtoestand als deze niet verleiden tot zieltjeswinnen aan Christelijke kant. Ik voel hier een engte in de vraagstelling, die het onmogelijk maakt goed te beslissen. Aan deze kinderen kan niet anders worden voorgehouden

dan dat ze van Joodse afkomst zijn en daarom met hun familie door deze onmenselijke hel van vernieling zijn gegaan, maar dat die onzinnige woede door anderen zoveel mogelijk is opgevangen, omdat zij in Joden zo goed als in ieder ander hun medemens zien; soms zelfs omdat ze als Christenen zich aan de Joden verwant voelen. Deze ongezochte toenadering had een basis van onderlinge verstandhouding kunnen worden. Tijdens de oorlog scheen het op meer punten tot zulk een hoger begrip voor de geestelijke crisis van onze eeuw te komen; maar de hoopvolle dageraad is helaas bezig in een grauwe morgen over te gaan, waarin ieder kil en klein zijn eigen paadje opzoekt. Hoe begrijpelijk een dergelijke reactie aan Joodse zijde ook moge zijn, na al de door-gestane ellende en ontzielende bejegening, het betekent niets meer of minder dan het missen van de kans om als constructief bestanddeel van het volk met nieuwe geestdrift begroet te worden. De kleine strijd om eigen bestand, die op politiek terrein de vrede dreigt te vergiftigen, is op religieus-cultureel terrein vooral niet minder heilloos. Dat onze tijd grote middelen vergt omdat er grote wentelingen gemaakt worden, houdt ook in dat de grote religieus-culturele tradities van het westen, waaronder ook de Joodse!, opnieuw met elkaar in voeling moeten treden en niet angstvallig eigen zaak proberen te redden en te versterken. Het is in de grond een gemeenschappelijke zaak, waarvoor alle krachten worden opgeroepen, juist die krachten die het diepst in de menselijke geest hebben ingegrepen en bronnen kennen waaruit regeneratie mogelijk is. Het is niet onmogelijk dat achter deze kleine zelfhandhaving een onuitgesproken twijfel aan waarheid en werkdadigheid van het eigen erfgoed steekt, een gebrek aan evidentie van wat men belijdt; de vlucht in de traditie is meermalen de reactie geweest op een te hoge eis, die aan mensen gesteld werd. Vernieuwing van eigen waarheid op de critieke momenten van het leven is een invitatie die ons verschrikt.

Wordt een dergelijk niveau niet bereikt, dan blijven zulke praktische vragen als naar de behandeling der Joodse oorlogspleegkinderen een onverkwikkelijke handel. De betrok-

ken kinderen zelf zullen als ze ouder worden er de verwarrende gevolgen van ondervinden, omdat ze niet geholpen worden de innerlijke problemen van deze zeer moeilijke jeugd met volle ernst en vrijheid uit te vechten. Ze zullen het leger versterken dergenen, die aan activisme en opportunisme vervallen, omdat hun existentie principiëel is blijven zweven.

De eerste practische eis is dus, dat ieder zich van deze actuele toestand bewust wordt en dat de jongeren in die geest worden opgevoed. Men kan op allerlei gebied maatregelen nemen en oplossingen voorstaan, maar wanneer de betrokken mensen niet gevormd zijn tot dragers van de noodzakelijke geest en vaardigheid, blijven al zulke pogingen doodgeboren vruchten van een radeloze mensheid. Wat niet met een vruchtbare visie op de toekomst gedaan wordt, vergroot de ballast van het afgewerkte verleden. Het werkt mee om de verwarring te verergeren. Gebeurtenissen op zichzelf hebben nog geen vernieuwende kracht. Ze kunnen, wanneer ze al te zwaar drukken, juist de veerkracht tot nieuwe stappen verlammen.

Deze opvoeding is geen intellectuele zaak alleen. Er zijn een aantal mensen, die intellectueel tot de radicale denkers behoren, maar die in hun hele fysisch-psychisch bestaan aan hun stoel gekluisterd blijven, in wezen traag, sentimenteel, passief, gebonden. De theorieën van hervorming hebben niet het vermogen om de mens zelf mee te nemen en hem licht genoeg te maken van geest en ziel om werkelijk een verdere stap te doen, te volvoeren en toekomst te openen. Vandaar dat een voorlichting alleen door middel van geschriften niet voldoende is. De problemen moeten zo doorwerkt worden, dat ze de persoonlijkheid van de betrokkene beginnen aan te tasten en tot nieuwe oriëntering voeren. Het Joodse probleem is een van de zeer sprekende, waaraan de persoonlijke gesteldheid ten opzichte van de huidige levensvraag in haar geheel kan worden aan de dag gebracht en aangepakt. Hier ligt een enorme taak voor het onderwijs op de scholen en aan volksuniversiteiten, voor zover het de grote massa van een volk betreft, en aan de inrichtingen van hoger onder-

wijs, voor zover het de opleiding tot zelfstandige vraagstelling op hoger niveau betreft. Het materiaal, dat daarbij ter beschikking staat, op historisch, cultuurhistorisch, sociologisch, godsdiensthistorisch gebied, behoeft dringend herziening en uitbreiding, zodat de stof naar essentiële gezichtspunten wordt geordend en samengevat, en de principiële houding wordt voorbereid, die bij de praktische beslissingen de richting kan aangeven.

Met name de Christelijke kerken vinden deze taak op hun weg, bij het catechetisch onderricht, de prediking en de persoonlijke zielzorg, maar vooral bij hun opvoeding tot bewuste geloofsactualiteit en hun leiding in de conflictsituaties van de grote samenleving. Ze hebben met het Joodse volk een gezamenlijk verleden, dat groter verwantschap vertoont naarmate men dieper tot de oorsprongen teruggaat. Door de grote aandacht, die dit oorspronkelijk verleden, naar de bijbelse oorkonden, in het kerkelijk bewustzijn tot zich trekt, is de latere ontwikkeling van het Jodendom maar flauwtjes bijgehouden. Gevolg is dat men eigenlijk van de toestand van het huidige Jodendom te weinig op de hoogte is om een juist begrip en een juiste houding te kunnen vinden. Of het Jodendom nu wel of niet had afgedaan was nooit duidelijk en op welke gronden men zijn houding moest bepalen ten opzichte van de Joodse problemen van de dag evenmin. Aangezien de praktijk van het samenleven steeds begint bij reëel contact en daarmee inzettende bezinning op beiderzijdse levensgrond valt er op dit punt veel in te halen. De spontane solidariteit, die de kerken betoond hebben met de Joden in hun vervolging van deze laatste jaren, is een teken van goed instinct; maar de diepere fundering, die ook het beleid voor de toekomst moet bepalen, is nog al te weinig gemeengoed.

Aan de andere kant is een dergelijke opvoeding in Joodse kringen nog verre te zoeken. Doorgaans is elke bewust Joodse opvatting er uitsluitend op gericht om saamhorigheid en traditievastheid aan te kweken, ten einde in de strijd om het bestaan als Joodse gemeenschap zo sterk mogelijk te staan. De Joodse opvoeding is, bij alle internationale oriën-

tering, toch verre van „international-minded”, in de zin die in deze studie wordt bedoeld. Wil men van Joodse zijde niet alleen vechten voor behoud van eigenaard, maar hoger gegrepen voor een samenleving der verschillende volkeren, dan zal hier nog veel moeten veranderen. De praktische problemen, die uit het bestaan van het Joodse vraagstuk voortvloeien, zullen niet anders dan met de medewerking der Joden zelf kunnen worden opgelost, een medewerking die getuigt van de visie op het universele probleem van samenleving waar de moderne mensheid voor staat. Ontbreekt dit laatste aan Joodse kant, dan bereiden zij zelf de ene catastrofe na de andere voor en zullen zij door de raderen van onweerstaanbare machten worden vernield. Menige gedachtenwisseling zal hierover nog binnen het Joodse kamp zelf moeten worden gevoerd, voordat de mentaliteit van het ghetto definitief zal zijn overwonnen.

